

ПРАВО

ЮРИДИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

України

Загальнодержавне періодичне видання

Засноване у 1922 році

Видається щомісячно

Свідоцтво про державну реєстрацію:

Серія А01 № 129671

Адреса редакційної колегії:

01004, м. Київ

вул. Терещенківська, 4б

Тел.: (044)246-59-62

E-mail: info@pravoua.com.ua

Передплатний індекс: 74424

Головний редактор:

Святоцький О. Д.,

доктор юридичних наук, професор,

член-кореспондент АПРН України

Відповідальний секретар:

Полешко А. С.

ЗАСНОВНИКИ

- © Міністерство юстиції України
- © Конституційний Суд України
- © Верховний Суд України
- © Вищий господарський суд України
- © Генеральна прокуратура України
- © Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України
- © Академія правових наук України
- © Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

ВИДАВЕЦЬ

© ТОВ «Видавничий Дім «Ін Юре»

7/2009

ЗМІСТ

СВЯТОЦЬКИЙ О. Вступне слово до актуальної теми журналу	4
ПРОБЛЕМИ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ НАУКИ І ПРАКТИКИ УКРАЇНИ	
ЗАКАЛЮК А. Концептуальне бачення сучасної кримінологічної ситуації в Україні та шляхів актуалізації кримінології в українському суспільстві	6
ШАКУН В. Межі впливу на злочинність	17
ГОЛІНА В. Теоретичні та прикладні проблеми втілення кримінологічної політики в Україні	24
КОСТЕНКО О. Концепція модернізації кримінології у світлі соціального натуралізму (про основи «натуралістичної» кримінології)	31
БОЙКО А. Детермінація злочинності як вид соціальної детермінації	39
ДРЬОМІН В. Інституціональна теорія відтворення та протидії злочинності	45
КУЛИК О. Кримінологічний аналіз злочинності в Україні: напрями вдосконалення методології та методики	52
ЗЕЛІНСЬКА Н. Політична злочинність і політична кримінологія: концептуальні підходи	58
ДЕНИСОВА Т. Запобігання злочинам як одна з пріоритетних функцій кримінального покарання	66
ТОМКІНА О. Сфери та засоби запобігання корупції та іншій недоброчесності суддів: потреби науково-кримінологічного визначення	73
КОРНЯКОВА Т. Детермінація злочинів проти довкілля: причини та умови їх вчинення	79
Питання конституційного права	
ШАПОВАЛ В. Конституція і міжнародне право: до питання про взаємозв'язок і взаємовплив	88
Загальна теорія права і держави	
КОПЕЛЬЦІВ-ЛЕВИЦЬКА Є. Національна правосвідомість як вияв ментальності українців	95
Філософія права	
ТІМУШ І. Метафізика права чи правовий реалізм?	104
ШТУРМАК Н. Мусульманське праворозуміння та ісламська доктрина в сучасних країнах: їх диференціація	112
Теорія і практика цивільного права і процесу	
ПОРОДЬКО В. Межі та обмеження суб'єктивних цивільних прав громадян: розмежування понять	118
Кримінальне право і процес	
ШТУРМАК О. Забезпечення прав людини як невід'ємна умова допустимості доказів у кримінальному судочинстві України	125
БАЗЯРУК І. Латентність та злочинність у сфері незаконного переміщення предметів через митний кордон України	130
Кримінально-виконавче право	
ЯЦИШИН М. Основні джерела регламентації порядку й умов виконання та відбування кримінальних покарань (теоретико-аналітичний огляд)	135

Адміністративне право і процес

ВЕСЕЛЬСЬКА Т. Адміністративні процедури та їх індивідуально-регламентуючий характер	141
---	-----

Міжнародне кримінальне право

ПАВЛІК О. Міжнародно-правові стандарти щодо захисту прав потерпілого у кримінально-виконавчому законодавстві України	146
--	-----

Пропозиції до законодавства

СНІДЕВИЧ В. Співучасть в умисному вбивстві, вчиненому на замовлення	153
САПОЖНИКОВА О. Особливості вікового критерію кримінальної відповідальності	158
САННИКОВ Д. Поняття цільового призначення земельних ділянок для садівництва громадян	162

Дискусії та обговорення

ПРИЛУЦЬКИЙ П. Проблемні питання формування внутрішнього переконання судді у кримінальному процесі	167
ЛЯХУТІН Р. Перспективи закріплення функцій покарання в Кримінальному кодексі України	175

Визначні юристи України

Юрист-міжнародник, учений, державний і громадський діяч, перший суддя Європейського суду з прав людини від України	182
--	-----

Правова хроніка

Вітаємо доктора юридичних наук, професора Павла Львовича Фріса з 60-річчям!	184
БАТИРГАРЕЄВА В., КОЛОДЯЖНИЙ М. Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні (нотатки з наукової конференції)	186
Науково-експертне обговорення актуальних проблем удосконалення Конституції України	192
Інформаційне повідомлення про Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Конституційний процес в Україні: здобутки та проблеми»	194

Рецензії

КАМПО В., УСТИМЕНКО В. Авторська доктрина сучасного природного права	198
ГОЛОСНІЧЕНКО І. Монографія з питання застосування досвіду поліцейської діяльності демократичних держав у роботі органів внутрішніх справ України	201

До уваги читачів журналу «Право України»!

Актуальною темою наступного номера нашого видання буде:

«Питання методології приватного права в Україні».

ВСТУПНЕ СЛОВО ДО АКТУАЛЬНОЇ ТЕМИ ЖУРНАЛУ

О. СВЯТОЦЬКИЙ

*Головний редактор
журналу «Право України»,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент АПрН України*

***Шановні автори і читачі
нашого журналу!***

Черговий номер журналу ми присвячуємо актуальній темі – проблемі кримінологічної науки і практики України.

Актуальність визначеної теми зумовлена необхідністю висвітлення сучасного стану української криміналістичної науки і, особливо, її основних проблем, адже після здобуття Україною державного суверенітету в країні почала складатися власна кримінологічна ситуація, яка потребувала належної оцінки та рекомендацій саме вітчизняних кримінологів. Не менш важливим мотивом визначеної теми є і нагальна потреба в об'єктивній науковій оцінці сучасної кримінологічної ситуації у країні, яка актуалізувалася тим, що через істотні викривлення та гальмування необхідних економічних перетворень Україна отримала переважно тіньову, напівкриміналізовану економіку, її анти-суспільну, недемократичну, кланово-олігархічну з елементами авторита-

ризму модель. Один із багатьох негативних наслідків цих явищ – істотне погіршення кримінологічної ситуації в Україні, передусім у галузях економіки, фінансів, управлінських, митних, податкових сферах, правоохоронній діяльності. В умовах поглиблення фінансово-економічної кризи в державі кримінологічна ситуація набула загрозливих масштабів та нині становить суттєву загрозу національній безпеці України.

Як зазначає Рада національної безпеки і оборони України, станом на початок 2009 р. високим залишається рівень корисливих та насильницьких злочинів. Значно ускладнює криміногенну ситуацію протиправна діяльність організованих груп та злочинних організацій з транснаціональними зв'язками. Всупереч статистичним даним щодо скорочення загальної чисельності злочинних проявів, злочинність, особливо у найнебезпечніших формах, має неупинну тенденцію до зростання, що посилюється економічною кризою.

Офіційні показники значною мірою не відображають реального стану

злочинності. Протягом останніх десяти років в Україні штучно фіксується зниження зареєстрованої злочинності. Поширена практика масових відмов у порушенні кримінальних справ, що призводить до порушення прав людини і свідчить про неспроможність держави забезпечити їх належний захист.

Правоохоронні органи не користуються довірою громадян, оскільки не здатні ефективно протидіяти злочинним проявам унаслідок відсутності результативних реформ, всеохоплюючої корупції, різкого зниження рівня професіоналізму кадрів.

Також не здійснюються важливі реформи у сфері кримінальної юстиції та судочинства.

Більшість основних заходів, передбачених Комплексною програмою профілактики правопорушень на 2007–2009 рр., затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2006 р. № 1767, не реалізовані.

У державі майже відсутня єдина скоординована політика попередження та протидії злочинності. Внаслідок цього заходи у сфері боротьби зі злочинністю, що здійснюються правоохоронними органами, не мають консолідованого і системного характеру.

Та й загалом діяльність органів державної влади щодо протидії кримінальним проявам та координація їх зусиль у цій сфері є малоефективною, такою, що не повною мірою відповідає національним інтересам та вимогам національної безпеки України, не забезпечує ефективного захисту прав і свобод людини та громадянина, правопорядку в державі.

Зважаючи на зазначене, журнал звернувся до провідних в Україні кримінологів висловитися на сторінках нашого часопису у формі наукових статей з питань сучасного бачення кримінологічної ситуації в Україні та шляхів актуалізації кримінології в українському суспільстві, межах впливу на злочинність, запобігання та протидії злочинам тощо.

Сподіваюсь, що актуальна тема з проблем кримінологічної науки і практики, яку порушує журнал «Право України», стане в нагоді як науковцям, що досліджують кримінологічні проблеми, так і викладачам, студентам, які вивчають дисципліну «Кримінологія», а також для використання у практичній діяльності кримінологічних засобів запобігання та протидії злочинності.

КОНЦЕПТУАЛЬНЕ БАЧЕННЯ СУЧАСНОЇ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ ТА ШЛЯХІВ АКТУАЛІЗАЦІЇ КРИМІНОЛОГІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

А. ЗАКАЛЮК

*доктор юридичних наук, професор,
академік АПрН України,
голова Координаційного бюро
з проблем кримінології АПрН України*

Як відомо, Координаційне бюро з проблем кримінології Академії правових наук України у 2002 р. схвалило Концепцію розвитку кримінологічної науки в Україні на початку ХХІ ст. (далі — Концепція). Вона й нині зберігає своє перспективне концептуальне значення як щодо методологічних засад, так і стосовно головної проблематики наукової діяльності, її визначеної спрямованості у напрямі забезпечення кримінологічними засобами демократичної трансформації українського суспільства та його держави, реальної реалізації прав і свобод людини та громадянина, їх захисту від протиправних посягань.

Проте кримінологічна ситуація в Україні у період після схвалення Концепції, особливо в останні роки, та реальний стан виконання багатьох її положень зумовлюють потребу концептуально уточнити, а деякою мірою більш предметно визначити шляхи ак-

туалізації сучасної української кримінології, відповідним чином скорегувати тематику і спрямованість її досліджень і наукових розробок.

1. Основні риси кримінологічної ситуації в Україні у період після схвалення Концепції. Згідно з сучасною теорією кримінології кримінологічна ситуація в найзагальнішій системі складається в результаті співвідношення криміногенних (що зумовлюють злочинність) та антикриміногенних (що зумовлюють запобігання останньої) чинників. Аналізуючи кримінологічну ситуацію в Україні у період дії Концепції, потрібно дійти висновку, що вона, як і до того, майже повністю визначається криміногенними чинниками, стає все більше загрозливою і небезпечною для українського суспільства, його держави, а через глобалізаційні процеси — і для сусідніх країн та певною мірою для Європи в цілому.

Офіційні дані щодо скорочення у цей період злочинності в Україні (у 2007 р. — на 4,7 %, у 2008 р. — на 4,2 %) жодною мірою не пов'язані з дією антикриміногенних чинників. Ці дані є результатом, по-перше, необґрунтованої зміни законодавства, насамперед неузгодженого з населенням віднесення посягань на його право власності до «дрібних», що не містять підстав для кваліфікування як злочинів, якщо розмір збитків від них не досягав 907 грн. Тим самим десятки тисяч посягань штучно виводилися за межі реєстрованої злочинності. Верховна Рада України, нарешті, 4 червня 2009 р. внесла зміни до адміністративного законодавства, визначивши, що крадіжка вважається дрібною, коли вартість викраденого не перевищує 0,2 неоподаткованого податком мінімуму доходів громадян, тобто на даний час це 60 грн 50 коп. По-друге, на показниках «скорочення» вагомо позначається практика органів, що розглядають заяви і повідомлення про вчинення злочинів, які необґрунтовано відмовляють у порушенні по них кримінальної справи, тим самим ставлячи їх за межі офіційної статистики злочинності. Частка порушених за зверненнями громадян кримінальних справ, починаючи з 1996 р., зменшилася майже у 3 рази, охоплює лише 12–14 % звернень. Що ж до ініціювання дії антикриміногенних чинників, насамперед системної діяльності з запобігання злочинним проявам, воно фактично не здійснюється. Функція запобігання злочинам не визначена як одна з головних у політиці держави (така політика досі загалом не визначена). Антикриміногенна запобіжна діяльність законодавством не визначена як обов'язок усіх державних органів і установ, господарських утворень, громадянських інституцій. Цей обо-

в'язок поки що покладений тільки на органи внутрішніх справ. На профілактичний облік тут нині поставлено понад 700 тис. осіб, із них більше 150 тис. звільнених з місць позбавлення волі. Стверджується, що з ними «постійно проводиться профілактична робота» [1]. Але насправді остання, як правило, обмежується лише введенням обліку, фіксацією допущених правопорушень і притягненням винних у них до відповідальності. Система профілактики, що функціонувала в органах внутрішніх справ України у 70–80-х роках ХХ ст. і вела до фактичного скорочення злочинності, досі не відновлена. За цих умов соціальні передумови дії криміногенних чинників, спричинення та іншого зумовлення останніми злочинності та окремих злочинів продовжували, а з настанням процесів загальної фінансово-економічної кризи і продовжують чинити свій негативний вплив на створення факторів, насамперед матеріально-економічних, мотивування та продукування кримінальних проявів.

Так, в економіці й соціальній сфері позитивні зміни, що намітилися протягом 2004–2006 рр. та частково у 2007 р., не викликали адекватних змін у рівні матеріального забезпечення значної частини населення, зумовили збереження ряду процесів, що мають криміногенне значення. У країні зберігається високий рівень бідності (за офіційними показниками до третини усього населення) і крайньої бідності (шоста частина), винятково низький рівень оплати праці. Значна частина працівників отримує заробітну плату, нижче прожиткового мінімуму, а майже кожний четвертий — нижче офіційної межі бідності.

Ще гірше матеріальне та загалом соціальне становище, загрозливе своїми потенційно-криміногенними на-

слідками, склалося на селі через безвідповідальне та шкідливе для суспільних інтересів реформування його господарства. З ним прийшло масове безробіття, відсутність засобів елементарного матеріального забезпечення. Занедбана соціально-культурна та медична база. Поширилися алкоголізм, наркоманія, крадіжки, розукомплектування металовиробів на брукхт. За наявної матеріальної скрути у декілька разів зросло число осіб, які здобувають кошти для елементарних потреб через вчинення злочинів.

Названі негативні показники у соціальній сфері, особливо щодо матеріального забезпечення населення, значно зросли за умов економічної та фінансової кризи. Втрата роботи і сталого заробітку, неможливість подолати безробіття, бідність, повернути кошти, взяті у кредит та вкладені на депозит, загалом падіння доходів та життєвого рівня, інші численні нестатки стали визначальними для значної частини населення, поширили серед нього кримінальну мотивацію, вчинення злочинів, особливо спрямованих на отримання будь-яких коштів, у тому числі насильницьким способом. Вкотре підтвердилася відома кримінологічна аксіома про залежність злочинності, особливо майнової, в кінцевому рахунку від соціально-матеріальних умов, рівня життєвого забезпечення населення, а не похідних від нього етико-культурних та інших психологічних чинників. Водночас під час опрацювання та обговорення в урядових структурах та особливо у парламенті антикризових заходів досі не порушена тема про потенційно-криміногенні наслідки зазначених кризових негараздів та необхідність вжиття відповідних антикриміногенних заходів, спеціально спрямованих на запобігання реалізації цих наслід-

ків. Кримінологи у своїх дослідженнях, публікаціях та прилюдних виступах, як правило, обходять цю тему.

У соціально-політичній сфері аналіз засвідчує посилення впливу детермінантів, що зумовлюють зростання криміногенних чинників, через різке відставання політичного розвитку суспільства на засадах демократизації, відкритості, формування і введення в дію інституцій громадянського суспільства, передусім громадського контролю та організованого впливу, особливо в системах влади, управління та у соціальній сфері. За умов значною мірою фактично закритої політичної системи набули загрозливої тенденції зростання інтересів та можливостей олігархічного капіталу, корумпованого чиновництва, організованого кримінального промислу, їх поєднання між собою та з владою з метою отримання надприбутків.

На цьому ґрунті **у соціокультурній, правовій, правоохоронній та морально-психологічній сфері** виявляється ряд негативних тенденцій і процесів, що зумовлюють дію криміногенних детермінантів, насамперед соціально-економічного змісту. Вони мають перспективу посилення найближчим часом свого криміногенного впливу, погіршення нинішньої кримінологічної ситуації.

Отже, можна дійти загального висновку, що кримінологічна ситуація в Україні залишається фактично небезпечною, має тенденцію та прогнозується як все більше криміногенна, що впливає і буде впливати на зростання кількості та небезпечності злочинів.

Водночас прогноз злочинності, зроблений на підставі даних офіційного статистичного обліку та реєстрації її проявів, що відображає, як зазначалося, не кількість діянь з ознаками

злочинів, а число порушених щодо них кримінальних справ, окреслює у період до 2015 р. зовсім інші, переважно райдужні перспективи, якими охоче тішаться органи державної влади. Кримінологи мають протиставити останнім науково обґрунтовані, переконливі дослідницькі висновки, пропозиції й рекомендації, з якими, щонайменше, не можна не рахуватися, передбачаючи спрямування та організацію суспільства, особливо коли йдеться про його негативні соціальні феномени, передусім злочинність.

2. Шляхи актуалізації сучасної української кримінології, спрямування її досліджень, наукових розробок та власного розвитку на найближчий період. У своїх працях автор вже розглядав проблеми і завдання сучасної української кримінології, її перспективи і чинники, від яких залежить актуалізація кримінологічної науки [2]. Шляхи названої актуалізації вважаємо за можливе умовно розподілити за трьома основними напрямками: піднесення місця і ролі кримінології у визначенні основних проблем і завдань сучасного українського суспільства; актуальне спрямування її наукових досліджень і розробок; самовдосконалення самої кримінологічної науки та її організації.

2.1. Концептуальне бачення шляхів актуалізації кримінологічної науки у сучасний період визначається найперше необхідністю *пришвидшення виконання нею стратегічного завдання стосовно забезпечення визнання суспільством потреби у ній*. Кримінологічна наука має прагнути насамперед до того, щоб завдяки її розробкам, передусім доктринальним, а також стратегічним, програмним, законопроектним, методичним та іншим, суспільство, насамперед органи державної влади та громадянські інституції, переконалися у необ-

хідності зважати на науково обґрунтовані висновки та пропозиції кримінологів, всіляко підтримувати можливості їх здобуття та реалізації.

У цьому напрямі нагальною актуальною проблемою української кримінологічної науки у сучасний період є ініціювання та розроблення кримінологічної складової Державної політики у сфері запобігання та протидії злочинності. Ця складова може мати форму окремого розділу Зasad внутрішньої та зовнішньої політики України, подання проекту яких Кабінетом Міністрів України передбачено до Верховної Ради України. У разі прийняття цих Зasad до розроблення кримінологічного розділу він може бути поданий як доповнення до них. Розроблення кримінологічної складової зазначеного документа є терміновим завданням колективів українських кримінологів та має бути відповідним чином організоване і скоординоване.

Перед кримінологами України водночас стоять завдання щодо розроблення інших необхідних документів на виконання Державної політики запобігання та протидії злочинності (відповідних стратегій, концепцій, програм, координаційних планів тощо) з обґрунтуванням цілей, напрямів, форм, тактики та організації вжиття заходів запобігання та протидії окремим видам злочинів та іншим кримінальним правопорушенням, реагування на них. Автор тут свідомо не торкається поширюваних деякими представниками наук кримінального права, кримінології, кримінально-виконавчого права поглядів стосовно можливості й підстав виділення, крім єдиної Державної політики запобігання та протидії злочинності, ще й так званих «галузових політик»: кримінально-правової, кри-

мінологічної, кримінально-виконавчої та ін. Свої аргументи щодо необґрунтованості та штучності такого «галузевого поділу» державної політики автор вже виклав і не бачить підстав їх знову докладно розглядати. Повторимо лише, що науково обґрунтованим, на нашу думку, слід говорити не про такі «галузеві політики», а про єдину Державну політику запобігання та протидії злочинності, здійснювану кримінально-правовими, кримінологічними, іншими засобами [3, 279–280].

2.2. Серед завдань *актуального спрямування наукових кримінологічних досліджень* на сьогодні найбільш необхідним і гострим вважаємо завдання отримання реальної науково обґрунтованої інформації про дійсний стан (рівень) злочинності. З цим пов'язано визначення дійсної результативності реагування системи кримінальної юстиції на злочинні прояви, її відповідності доктринальним положенням Конституції України щодо найвищої соціальної цінності — недоторканності й безпеки людини, її життя і здоров'я, честі й гідності, невідчуженості й непорушності її прав і свобод. Нині, як зазначалося, до 80 % вчинених суспільно небезпечних діянь злочинного змісту, про які надійшли повідомлення до правоохоронних органів, не реєструються як злочини, зокрема й з мотивів відсутності розміру вартості збитків, за якої настає кримінальна відповідальність. Як зазначалося, нині законодавством цей розмір знижений майже у 15 разів. Органам міліції доведеться у багато разів збільшити обсяг належного реагування на повідомлення про злочини, що становить дуже складну проблему. Розв'язанню цієї проблеми може сприяти термінове проведення об'єктивних наукових досліджень практики реагування

органів правоохорони та кримінальної юстиції на випадки вчинення злочинів та повідомлення про них, здійснення передбачених законодавством заходів щодо осіб, які підозрюються у їх вчиненні. Названі дослідження також дадуть обґрунтування стосовно перегляду розміру, розподілу, цільового призначення кадрових, технічних, інших матеріальних та, зрештою, фінансових ресурсів правоохоронної системи, а також стосовно відповідного оновлення державних програм, комплексних та цілеспрямованих заходів протидії злочинним проявам, збільшення обсягів та інтенсивності діяльності щодо запобігання їх вчиненню.

Позиція керівництва МВС України останнім часом зводилася лише до потреби зміни законодавства щодо розміру збитків від злочинів, що нині зроблено, а в інших питаннях нібито «все знаходиться під контролем Міністерства» [1]. Кримінологи, насамперед навчальних закладів та наукових установ системи МВС, мають невідкладно провести дослідження з цієї проблеми та предметно розібратися, що залежить від «чистоти» законодавства, а що — від практики його застосування при реагуванні на повідомлення про злочинні прояви.

2.3. Серед інших актуальних проблем *найперше потребують дослідження злочинні діяння проти прав і свобод людини та громадянина*: насильницькі злочини проти життя і здоров'я особи, особливо вчинені з корисливих, професійних, політичних, інших публічних мотивів; насильницькі злочини у сфері службової діяльності, насамперед працівників органів внутрішніх справ при проведенні досудового розслідування, а також установ позбавлення волі стосовно ув'язнених; насильницькі злочини у сфері сімейно-побутових відносин; злочини про-

ти права приватної власності, насамперед із застосуванням насильства, групові, а також крадіжки із суттєвим для потерпілого розміром завданої шкоди.

Високоактуальними продовжують залишатися кримінологічні дослідження організованої злочинності. Вони мають спрямовуватися, насамперед, на здійснення передбаченого ст. 28 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності аналізу тенденцій щодо цієї злочинності, умов, в яких вона діє, передусім у тих галузях економіки та сферах суспільного життя, де є можливість здобувати великі кошти, «відмивати» їх, користуватися корупційною підтримкою високого рівня, а також сучасними засобами електронного зв'язку, контролю та цільового спрямування фінансових операцій, грошових потоків тощо. Наукові розробки у цьому напрямі бажано спрямувати на виявлення визначених у рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи (Керівні принципи боротьби з організованою злочинністю від 19 вересня 2001 р.) змістовних системних ознак організованої злочинної діяльності, насамперед обов'язкових, якими є: взаємодія групи більше двох осіб; їх діяльність протягом тривалого або невизначеного часу; вчинення у цей час групою декількох серйозних злочинів; ставлення за мету одержання сталого прибутку і (або) влади; вплив на політику, державні, судові органи, легальну економіку.

Першочергова увага має бути звернена на дослідження та розроблення кримінологічних засобів запобігання та припинення організованої злочинної діяльності у таких сферах, які нині визначені як більш сприятливі й характерні для неї: 1) шахрайство та інші форми злочинності у сфері еко-

номіки, комерційних структурах, використання для них легальних професіоналів (юристів, бухгалтерів, фінансових експертів, нотаріусів тощо), прихованої корупції у формі лобювання потрібних рішень законодавчої та виконавчої влади, висування «своїх» людей на впливові політичні чи адміністративні посади; 2) виробництво, транспортування і торгівля наркотиками, підпорядкування систем і каналів цієї організованої злочинної діяльності впливовим представникам влади; 3) контрабанда; 4) торгівля людьми та людськими органами.

Актуальним також є наукове обґрунтування належної побудови і підпорядкування «по горизонталі» або лише «по вертикалі» підрозділів системи МВС, які займаються протидією організованим злочинності. Незалежні науковці мають запропонувати обґрунтовані рішення.

Кримінологічне дослідження та обґрунтування засобів запобігання та протидії економічній злочинності має зосереджуватися, як було зазначено у Концепції, передусім щодо її організованих проявів. Нині високоактуальним стало пріоритетне спрямування цих засобів стосовно забезпечення кримінологічної безпеки підприємств, що мають стратегічне значення, проти рейдерства, «елітної» злочинності, а також, як і раніше, щодо тієї «тіньової» економіки, яка має кримінальне походження. Високої актуальності набуває, особливо за умов нинішньої фінансово-економічної кризи, дослідження соціальних передумов, причин та умов економічної злочинності у перехідний період від державно-централізованої до ринкової економіки.

Стосовно кримінологічного обґрунтування запобігання та протидії злочинності у сфері управління, насамперед в апараті управління економікою та

соціально-економічними трансформаціями, поряд із проблемами, зазначеними у Концепції (ч. 4 п. 3.1.4), першочергова увага має бути приділена розробленню, пропонуванню та застосуванню на практиці пропозицій і рекомендацій щодо реалізації Концепції подолання корупції в Україні, затвердженої Указом Президента України від 11 вересня 2006 р., та Плану заходів на її виконання, затвердженого Кабінетом Міністрів України 15 серпня 2007 р. Дослідженням злочинності у сфері службової діяльності доцільно посилити увагу до обґрунтування та розроблення заходів запобігання та протидії фактам: зловживання службовим становищем; хабарництва; проведення або умисного невиконання за винагороду певних дій, у тому числі щодо порушення кримінальної справи, провадження у ній; а також службового підроблення; службової недбалості у корисливих інтересах; вимагання корисливого «віддячення» за виконання дії (чи бездіяльність), що передбачені службовими обов'язками.

Заслуговує через свою актуальність розгортання кримінологічних досліджень та розроблення належних заходів щодо запобігання та протидії проявам тероризму, порушенням громадської безпеки, техніки безпеки на виробництві, особливо у гірничій галузі та у сфері експлуатації транспорту, а також злочинам проти довкілля.

Вкрай актуальним є подальше розгортання кримінологічних досліджень та обґрунтувань проблем судової реформи. Заслуговує на першочергову увагу розроблення заходів згідно з Концепцією запобігання корупції у системі судів загальної юрисдикції (проект перебуває на розгляді у Верховній Раді України). Зазначені дослідження мають охоплювати криміно-

логічні функції процесів удосконалення законодавчого регулювання, організаційно-управлінської діяльності, безпосередньої практики добору, перевірки, зокрема методами професійного відбору, ділових здібностей та моральних якостей кандидатів на посаду судді, їх спеціальної підготовки, конкурсного відбору та рекомендування до призначення.

Актуальними залишаються потреби більш глибокої розробки та сучасного осмислення проблем особи злочинця, детермінації та механізму її злочинної поведінки, передусім неповнолітнього, молодіжного віку, а також соціально незайнятої та нерелізованої у суспільному середовищі. Виникла потреба ґрунтовного теоретичного і методологічного дослідження та експериментальної перевірки сучасної соціальної та кримінологічної типології особи злочинця, детермінації її формування і поведінки. Останнім часом з'явилися публікації про результати таких досліджень з використанням досягнень інших наук про людину. Пошук у цьому напрямі доцільно продовжувати, не вдаючись при цьому до заміни кримінологічних розробок підходами та висновками інших наук, зокрема психології та соціології. Слід чітко розрізняти висунення відповідних ідей та гіпотез, які ще потребують дослідної експериментальної перевірки, від висновків, які вже ґрунтуються на репрезентативних наукових дослідженнях.

2.4. Концепцією передбачалося *підняття на вищий якісний рівень наукової розробки причин і умов проявів злочинності*, у тому числі організації повсюдно за єдиним стандартом виявлення та взяття на облік висновків й інших результатів досліджень з цієї тематики. Ця проблема поки що мало *практично розв'язується*. Потрібно в

усіх рекомендованих дослідженнях передбачати також виявлення та системне узагальнення інформації про процеси, тенденції, факти, прояви тощо, які відіграють роль причин, умов, інших детермінантів виникнення суспільно небезпечної орієнтації, кримінальної мотивації та обумовлення вчинення злочинів.

2.5. За результатами досліджень, насамперед, що передбачені у п. 2.4, має бути значно *активізована робота щодо оновлення кримінологічного обґрунтування та визначення правових, організаційних, науково-методичних основ*, а також інформаційних та тактико-процесуальних засобів створення цілісної системи діяльності щодо запобігання вчиненню діянь з ознаками злочинів та інших кримінальних правопорушень. Нагальними щодо зазначеної проблеми вважаємо такі завдання:

- розроблення теоретично та практично обґрунтованої Концепції запобігання злочинам у державі з ринковою економікою та ліберально-демократичним політичним режимом, з урахуванням особливостей становлення цього режиму в Україні;

- додаткове кримінологічне обґрунтування на підставі зазначеної Концепції та розроблення оновленого проекту Закону України «Про основи запобігання злочинам та іншим кримінальним правопорушенням», подання його у встановленому порядку на розгляд відповідних державних органів;

- внесення пропозицій (від Академії правових наук України) до відповідних центральних органів виконавчої влади, а далі — до Кабінету Міністрів України: а) щодо розроблення проекту обґрунтованої кримінологічними дослідженнями нової Комплексної програми запобігання злочинам та іншим кримінальним правопо-

рушенням на 2010–2012 рр.; б) про внесення відповідних змін та доповнень до чинних державних програм, комплексних та цільових планів, інших урядових документів з питань запобігання та протидії кримінальним правопорушенням, а також до затвердженого Кабінетом Міністрів України (від 15 серпня 2007 р. № 657-р) плану заходів щодо реалізації Концепції подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності».

3. Потреби і завдання самовдосконалення кримінологічної науки були викладені в Концепції (розділ IV). Вони знайшли відображення у Курсі сучасної української кримінології [3, 296–301], неодноразово розглядалися на засіданнях Координаційного бюро з проблем кримінології АПРН України, у тому числі останній раз на розширеному засіданні, що проводилося в м. Одесі у жовтні 2008 р. Наразі ці потреби і завдання розглядаються як запорука забезпечення продуктивної участі кримінологічної науки у розв'язанні сучасних нагальних проблем українського суспільства.

Коротко нагадаємо основні з них і які, на нашу думку, дотепер зберігають свою актуальність і залишаються малореалізованими.

По-перше, йдеться про потребу значно зміцнити теоретичні основи сучасної кримінологічної науки. Як зазначалося, їй належить розробити кримінологічне обґрунтування ряду доктринальних державних документів високого рівня. Воно має ґрунтуватися на сучасних теоретичних надбаннях суспільних наук, насамперед філософії, суспільствознавства, соціології, наукознавства, соціальної психології, етики, а частково й біології, генетики, соціальної фізики тощо. Одночасно сучасні кримінологічні обґрунтування мають творчо наслідувати та розвива-

ти основоположні теоретичні засади кримінології минулих часів, її різних шкіл і напрямів, дбайливо зберігаючи та осучаснюючи позитивне, що підтвердилося соціальною, зокрема кримінологічною, практикою, логікою суспільного прогресу. Викладене потребує значного підвищення теоретичного рівня сучасної кримінологічної науки, теоретичної підготовки та вільного орієнтування вчених-кримінологів у складних теоретичних питаннях, особливо запозичених кримінологією з інших наук, з якими вона взаємодіє у методологічній, пізнавальній, інформаційній площині. Передусім має бути забезпечений належний сучасний теоретичний рівень дисертаційних досліджень, насамперед і особливо на здобуття докторського ступеня. Не всі вони належним чином розвивають та формують теоретичні підвалини кримінології. Скорочення та девальвація теоретичних положень у докторських дисертаціях з кримінології в останні роки набуває характеру тенденції, звикання. Непоодинокими стали докторські дисертації, які за теоретичним надбанням не відрізняються від кандидатських. Причинами такої теоретичної девальвації є, насамперед, неналежний теоретичний рівень дисертантів та наукових консультантів, а інколи й офіційних опонентів; недооцінка ними теоретичного значення докторської дисертації та негативних наслідків набуття вищої наукової кваліфікації здобувачем з теоретичними прогалинами. Негативну роль у процесі теоретичної декваліфікації кримінології, на нашу думку, відіграє той факт, що остання за науковою спеціалізацією включена до однієї наукової спеціальності 12.00.08 разом із кримінальним правом. Докторів наук з кримінального права значно більше у спеціалізованих радах, експертній

раді ВАК зі спеціальності 12.00.08, ніж докторів наук-кримінологів. Можливо, слід практикувати, щоб при розгляді докторських дисертацій з кримінологічної тематики поповнювати склад спеціалізованої ради, експертної ради ВАК докторами наук з кримінології, щоб їх кількість була не меншою, наприклад, ніж п'ять осіб.

По-друге, невідкладним завданням кримінологічної науки є перегляд тематики наукових, у тому числі дисертаційних досліджень, з огляду на потребу розроблення теоретичного обґрунтування концептуальних стратегічних документів вищого державного рівня, а також наповнення кримінологічним змістом відповідних управлінських рішень. Доцільно, щоб безпосереднім предметом кримінологічних розробок стали теоретичні обґрунтування державної політики у сфері запобігання та протидії злочинності, концепцій, стратегій, програм, спрямованих на її реалізацію загалом та з окремих видів злочинів, передусім найбільш небезпечних і поширених. Зазначені розробки в цілому або у певній частині можуть і, думається, повинні стати предметом досліджень у докторських дисертаціях. Але при цьому не можна допускати імітації теоретичної розробки.

По-третє, є необхідність більш глибокого проникнення у сутність досліджуваної проблеми, об'єктивне неупереджене виявлення та визначення чинників, що зумовлюють та складають наявність проблемної ситуації. Залежно від того, до якої сфери (законодавчої, правозастосовної, організаційної, наукової, інформаційної, кадрової, матеріально забезпечуючої та ін.) належать ці чинники, відповідного характеру та спрямування мають розроблятися пропозиції та рекомендації. Насамперед, є необхідність,

як уже зазначалося, в розробленні проектів згаданих вище доктринальних, концептуальних, стратегічних документів або їх частини, що становить теоретичне обґрунтування розв'язання проблеми. Слід зазначити, що визначення чинників, які зумовлюють наявність проблеми або гальмують чи ускладнюють її розв'язання, нерідко пов'язано з виявленням суттєвих недоліків у роботі органів влади, державних установ, проведенні суспільних реформаций, а також гострих, а інколи й суперечливих ситуацій. Кримінологи повинні мати наукову та громадянську мужність, щоб критично і водночас об'єктивно ставитися до аналізу й оцінки негативного впливу таких чинників і недоліків.

По-четверте, нагальними залишаються проблеми інформаційного забезпечення кримінологічних розробок, їх досконала інформатизація та комп'ютеризація, розробка і впровадження загальнодержавних та галузевих кримінологічно-інформаційних комп'ютерних банків даних та мереж, передусім Державної автоматизованої системи кримінологічної інформації. У цьому напрямі немає майже ніякого реального поступу. Проблеми, що були позначені у Концепції 2002 р., залишаються фактично не з'ясованими. Також це стосується питання фінансового забезпечення видання та поширення статистичних збірників, українського кримінологічного журналу. За сучасних умов всебічної цивілізаційної інтеграції, зокрема у науковій сфері, велике значення для розвитку української кримінологічної науки на загальносвітових засадах має імплементація в українську кримінологію розробок зарубіжної кримінології. Форми реалізації цієї потреби є різними. Головне — не забувати про неї при організації конференцій, наукових дискусій, підготовці та пере-

кладі кримінологічних видань, дисертацій, ініціюванні наукового стажування тощо.

По-п'яте, є потреба частіше ставити названі проблеми, передусім теоретичні, на обговорення наукової громадськості, вчених рад, конференцій, академічних читань. Стало рідкістю проведення наукових конференцій, семінарів, круглих столів за теоретичною темою, з питань кримінологічної складової державної політики у сфері запобігання та протидії злочинності, концепції, стратегії, програм її реалізації. Ця прогалина має бути усунена.

В останні роки з'явилося чимало нових підходів до розуміння і визначення ряду теоретичних проблем, зокрема кардинальних для кримінології. Можна назвати декілька прикладів. Це, насамперед, численні публікації й виступи О. Костенка щодо оновлення («модернізації») на підставі ідей соціального натуралізму основних питань юриспруденції й кримінології [4], а нині — і юридичної освіти [5]. Кардинально змінити по-новому, не так, як у Концепції, уявлення про «об'єкт і предметне поле» кримінологічної науки, у тому числі у зв'язку з переходом українського суспільства до нового типу, пропонують деякі луганські фахівці (О. Левченков, В. Поклад) [6]. Пов'язати з ринковою трансформацією України та суттєвою зміною умов соціально-економічної життєдіяльності суспільства «новий плацдарм для генезису злочинності» вважає за доцільне О. Кальман у дуже цікавій статті з проблем протидії злочинності та корупції [7]. Перелік таких пропозицій можна продовжити. Однак вони, як правило, не стають предметом наукової дискусії. Більшість кримінологів ніби не помічають їх, або ж не мають своїх аргументів, або просто не бажають «встрявати» у

полеміку, тим більше із знаними авторами. Переконалий, що таке ставлення за всіх умов і мотивів є не виправданим. Воно загалом не сприяє розвитку, а, можливо, й уточненню певних теоретичних положень чи їх аргументованому відстоюванню. Можливо, й авторам таких новацій слід було б ініціювати організацію дискусії. Вважаємо,

що такі обговорення також мали б значення у справі розвитку теоретичних положень і надбань української кримінології. Потрібно прагнути підняти кримінологічні дослідження та розробки, їх висновки, пропозиції та рекомендації на рівень загально-суспільного значення.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Дзеркало тижня*. — 2009. — № 16. — 30 квіт.
2. *Закалюк А. П.* Курс сучасної української кримінології : у 3 кн. — К., 2007. — Кн. 1. — С. 34–40; К., 2008. — Кн. 3. — С. 259–301; *Закалюк А. П.* Стан, перспективи та концептуальне спрямування розвитку кримінологічної науки в Україні // *Кримінологія в Україні та протидія злочинності*. — Одеса, 2008. — С. 6–20 та ін.
3. *Закалюк А. П.* Курс сучасної української кримінології : у 3 кн. — К., 2008. — Кн. 3. — С. 279–280.
4. *Костенко О. М.* Культура і закон у протидії злу. — К., 2008.
5. *Костенко О. М.* Криза правопорядку та юридична освіта. (Щодо «натуралістичної» модернізації юридичної освіти в Україні) // *Юридичний вісник України*. — 2009. — № 14. — 4–10 жовт.
6. *Поклад В. І.* К вопросу о предметном статусе криминологии в Украине // *Актуальные проблемы криминологии и криминальной психологии* : сб. науч. ст. — Одеса, 2007. — С. 264.
7. *Кальман О. Г.* Сучасний стан і проблеми протидії злочинності та корупції в Україні / *Власть. Человек. Закон*. — 2008. — № 6. — С. 30.

Вийшли друком видання:

Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : у 3 кн. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007.

Книга 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. — 424 с.

У Книзі 1 системно викладено сучасний стан та історію розроблення в українській кримінологічній науці теоретичних проблем її поняття, предмета, системи, методології, сутності злочинності, її причин і умов, особи злочинця, механізму злочинної поведінки, прогнозування злочинних проявів, їх запобігання.

Книга 2 : Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. — 712 с.

У Книзі 2 розглядається систематизована за окремими видами злочинів кримінологічна інформація стосовно того, як загальні положення теорії кримінології, викладені у Книзі 1 Курсу, реалізуються в українському суспільстві, якого змісту — теоретичного і прикладного — вони набувають. Наведена з кожного виду злочинів інформація згрупована навколо двох основних питань: кримінологічної характеристики та видових особливостей запобігання.

Книга 3 : Практична кримінологія. — 312 с.

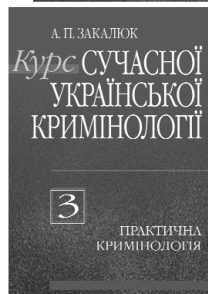
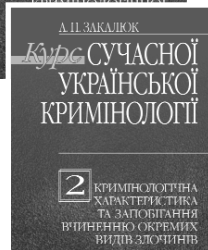
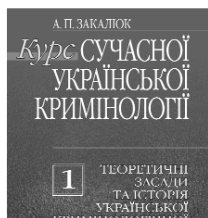
У Книзі 3 вперше висвітлено кримінологічні засоби запобіжної та іншої правоохоронної діяльності, містяться міркування автора щодо перспектив кримінології в Україні, запропоновано відповідні кримінологічні засоби та технології для прикладного використання.

Замовляйте видання за телефонами:

(044) 537-51-20, 537-51-21

або електронною поштою sales@inyure.kiev.ua

<http://shop.inyure.kiev.ua>

МЕЖІ ВПЛИВУ НА ЗЛОЧИННІСТЬ

В. ШАКУН

*доктор юридичних наук,
професор, член-кореспондент АПрН України,
перший проректор Київського національного
університету внутрішніх справ*

Характерною рисою сучасної кримінологічної науки є помітне зростання уваги до вивчення закономірностей впливу політичних, соціальних, правових, психологічних факторів на стан злочинності в Україні. Головними джерелами нових проявів злочинності та її видозмін на сучасному етапі суспільного розвитку України стала поспішність соціальних і політичних змін, до яких країна виявилась не готовою. Серед таких трансформацій суспільства кримінологічно значущими, на нашу думку, є недосконалість державного устрою, виборчого законодавства, належним чином не підготовлений перехід від планової до ринкової економіки. Втрата соціальних досягнень призвела до загострення антагонізму між бідністю і багатством, який став одним із головних чинників криміногенної напруженості у суспільстві. На тлі цих перетворень людина перестала відчувати себе особистістю в суспільному середовищі, набуваючи крайньої межі індивідуалізації. Змушені констатувати, що і кримінологічна наука не запропонувала владі власного усталеного бачення проблем вивчення та запобігання злочинності. Дискусії навколо цієї проблеми поляризували думки вчених щодо вивчення феномену злочинності та

факторів, що на неї впливають. У різні роки видано ряд наукових праць відомих учених, які сформували сучасні напрями вивчення злочинності та засоби протидії їй. Серед них варто згадати Ю. Бауліна, В. Борисова, В. Голіну, В. Грищука, І. Даньшина, О. Джужу, А. Закалюка, А. Зелінського, О. Костенка, О. Литвака, О. Лопушанського, В. Тихого, А. Тузова, В. Тулякова, І. Туркевич, П. Фріса та багатьох інших.

Одним із факторів, що впливають на злочинність, є суттєва втрата авторитету державної влади через хронічне невиконання нею взятих зобов'язань. Зокрема, задеклароване чотири роки тому здійснення адміністративної реформи та закріплене у Програмі діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям». Віддамо належне, ідеєю адміністративної реформи періодично переймалася не одна урядова команда, наслідком чого, як правило, ставало збільшення кількості чиновницького апарату. Тим часом події останніх місяців поточного року у різних сферах економічного і суспільно-політичного життя супроводжуються дедалі більшими труднощами, пов'язаними передусім із недосконалістю існуючих в Україні механізмів організації влади.

© В. Шакун, 2009

Доводиться шкодувати, що Україна так і не приступила до реалізації розробленої Національною комісією із зміцнення демократії та утвердження верховенства права Концепції реформування кримінальної юстиції, тим паче, що нинішня її модель давно вичерпала свої можливості та суперечить політичним, економічним та соціальним реаліям розвитку держави. Зазначені вище державні інститути продовжують працювати за старими методами, сформованими ще у довоєнний період. Влада неодноразово намагалася здійснити реформу у цій сфері, але, як у нас прийнято, все зводилось лише до «косметичних» змін та «вимивання» найбільш професійного ядра працівників. Таким чином, держава не забезпечила належного рівня управління реформами і втратила контроль над кримінальною ситуацією, повернути який доволі складно. Визначальним тут є формування організаційно-правових основ, які сприяли б реформам та забезпечили надалі більш ефективну роботу органів кримінальної юстиції. Це стратегічно важливе завдання має вирішуватися на таких основних засадах:

1. Політична воля найвищого керівництва держави щодо необхідності трансформації системи кримінальної юстиції у потужний державний механізм забезпечення внутрішньої безпеки.

2. Поетапність реформ, яка має передбачати ряд послідовних перетворень і всебічно враховувати не лише суто правові та організаційні аспекти, а й визначальні моменти необхідності проведення паралельних змін в інших центральних органах виконавчої влади та системі судочинства, а також бути в руслі адміністративно-правової реформи.

3. Послідовність реформ, коли враховується позитивний досвід попередніх здобутків, особливо в частині залучення громадян до участі в охороні громадського порядку.

4. Науковий підхід до визначення шляхів здійснення реформ та прогнозування їхніх наслідків організаційного, правового та фінансового забезпечення. Розробка модельного ряду підрозділів органів кримінальної юстиції різного рівня.

5. Урахування світового досвіду боротьби зі злочинністю і корупцією, а також у сфері організації діяльності органів кримінальної юстиції.

6. Забезпечення процедур і механізмів підготовки законодавчих та інших нормативних актів, необхідних для реалізації реформ.

Злочинність була, є і буде, проте система кримінальної юстиції чинить на неї доволі обмежений вплив. Результативність її роботи багато в чому залежить від ефективності всієї системи державного управління, яка не залишає потерпілого від злочину наодинці зі своїми проблемами. На жаль, поки що не можна повною мірою забезпечити функціонування такої системи. Тільки до міліції щодня звертається майже 10 тис. громадян із заявами та повідомленнями про злочини, і лише в окремих випадках порушується кримінальна справа.

Саме на довірі суспільству, утвердженні юридичних процедур захисту прав і законних інтересів громадян, неминучості покарання має ґрунтуватися ідеологія реформування системи кримінальної юстиції.

Цей процес є надзвичайно складним, розрахованим щонайменше на кілька років і потребує не лише політичної волі, а й значного фінансування. Проте часу на це нинішній владі історія залишила надзвичайно мало. Насправді відлік йде на місяці.

Тим часом політизація злочинності викликає, мабуть, найбільш негативну реакцію у суспільстві. Особливо реально вона проявляється в окремих регіонах, де фактично розгорнулася боротьба за владу між різними злочинними угрупованнями. Як свідчить вітчизняна практика, намагання керівників таких угруповань «дорватися» до влади пояснюється рядом мотивів, які зводяться до розширення злочинної діяльності з використанням владних повноважень, створенням системи надійної протидії органам кримінальної юстиції, наданням кримінальному середовищу політичного і соціального забарвлення. Залишилися неспростованими дані про обрання до окремих обласних рад та Верховної Ради АР Крим осіб, діяльність яких пов'язують з тими чи іншими кримінальними угрупованнями.

Револьюційні лозунги і заклики до знищення політичних противників відображаються у поведінці правопорушників нижчого рівня. Уседозволеність для вищих ешелонів влади та їх розбещеність відбиваються відлунням на свідомості нижчих щаблів влади, стимулюючи схожу поведінку пересічних громадян, які сповідують психологію: якщо дозволено їм, то чому не дозволено нам? При цьому парадокс таких відносин полягає у тому, що політики за своїми політичними амбіціями навіть не усвідомлюють, що такою поведінкою стимулюють злочинність [1, 65]. Загальновідомими є факти, які знайшли судову оцінку, коли лідери кримінальних угруповань, надаючи політичне забарвлення, примушували підтримувати вигідних їм кандидатів у Президенти України та органи місцевого самоврядування.

Визнання злочинності як складової суспільного життя, як форми поведінки людей стало проривом у криміно-

логічній науці [2, 24]. З цього визначального положення випливає інше: якщо злочинність є складовою загальної системи суспільного життя, то потрібно знайти і визначити ті межі, в яких вона може існувати.

Насправді у суспільстві існує чимало інших джерел суперечностей, дисгармонії і навпаки, позитивних джерел. Злочинність — це лише одне із джерел таких суперечностей. Врешті-решт, злочинність не має розглядатися як зло, для якого не існує меж.

Загальновідомо, що в основі людської поведінки лежить доцільність. Зрозуміло, не йдеться про традиційні вчинки, які здійснюються автоматично, так би мовити, за звичкою. Якщо абстрагуватися від тимчасових, повсякденних цілей, що ставить собі та легко досягає людина, і визначити головну мету, то це буде адаптація, пристосування до навколишнього, насамперед соціального, середовища.

Ученими різних галузей знання доведено, що людина є біосоціальною єдністю, тобто цілісною єдністю біологічного, соціального і психічного, причому останній відведено особливу роль у процесі становлення особистості. Достатньо додати, що основні психічні потреби, які впливають з особливостей людського буття, мають бути так чи інакше задоволені. Способи задоволення психічних потреб є дуже різноманітними: якщо одна з основних потреб не реалізується, може виникнути конфлікт особистості.

Реалізуючи свою особистість, людина може і мусить узяти відповідальність на себе і визнати, що тільки власними зусиллями може надати сенс своєму життю.

Однак серед людей трапляються яскраві індивідуальності, які не вписуються у загальноприйняті стандарти, хто є незалежним (чи майже незалеж-

ним) від думки більшості, натовпу — це так звані дезорганізовані особистості. Цей тип особистості може бути, зрозуміло, і зі знаком «плюс», і зі знаком «мінус». Серед них — найвидатніші генії, що зробили прорив у розвитку науки, мистецтва, літератури тощо, і найбільші лиходії, які пролили потоки крові, й непристосовані до життя невдахи.

Такі особистості, безумовно, «штучний результат» взаємодії біологічного, психічного і соціального.

Серед учених побутує думка, що у суспільстві тільки 5,6 % його членів вчиняють злочини, а більшість, тобто 94,4 %, їх не вчиняє. Таке співвідношення ґрунтується на функції збереження існуючих елементів системи, позаяк орієнтована, насамперед, на збереження структури цілого. Тому ніколи злочинці не зможуть здолати межу 5,6 %. Більшість (94,4 %) завжди зможе контролювати цю малу частину цілого, не даючи їй змогу збільшуватися як у відносному, так і в абсолютному вираженні [3, 65–71].

Підтримуючи в цілому ідею визначення межі кількості злочинів, які можуть бути вчинені членами суспільства на території тієї чи іншої країни, в нашому випадку — України, не можна повністю погодитись із методологією такого визначення. Д. Лі, обчислюючи таку межу, керувався статистичними даними ООН, які, на жаль, не мають єдиного підходу до їх формування. Проте, погоджуючись з цією ідеєю, ми проаналізували статистичні дані злочинності в Україні за останні 50 років. Незважаючи на різні підходи в різні роки до складання статистичної звітності, слід зазначити, що загальна кількість зареєстрованих злочинів щодо чисельності населення України коливається за цей період від 0,5 % до 1,3 %. Безумовно, визначення межі

впливу на злочинність потребує більш ґрунтовного дослідження й осмислення отриманих результатів, спираючись при цьому на доволі високий рівень латентності злочинності в Україні. Викликає занепокоєння той факт, що за останні 10 років кількість заяв та повідомлень про злочини, що надійшли до органів внутрішніх справ, збільшилась удвічі, а кількість постанов про відмову у порушенні кримінальної справи — втричі. Тільки зауважимо, що кількість заяв та повідомлень про злочини, що надійшли до органів внутрішніх справ за останні два роки, становить у середньому 6,3 % від загальної чисельності населення України. Безсумнівно, це не означає, що висновки Д. Лі можна екстраполювати на ситуацію в Україні. Проте питання для роздумів існує.

Тим паче, що зменшення кількості зареєстрованих злочинів відбувається на тлі значного збільшення кількості осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності, яка торік досягла майже 10 млн. Однак — і щонайголовніше! — виникла надзвичайно велика кількість осіб, які вчинили ті чи інші правопорушення і не знайшли кримінально-правової оцінки своїм діям.

Зазначимо, злочинність завжди існуватиме в режимі, близькому до оптимального. Тобто така система не може перебувати тривалий час у неспокійному, нестабільному стані й неодмінно знайде вихід у масових заворушеннях. Отже, постає запитання: чи можна взагалі вплинути на систему і в яких межах? Спробуємо з'ясувати, чи спроможна існуюча в Україні система органів влади та кримінальної юстиції впливати на стан злочинності.

Таким чином, варто оцінити вплив владних інститутів на регулювання цієї сфери життя суспільства. За роки

незалежності в Україні ухвалено майже півсотні указів Президента України, постанов Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, спрямованих на запобігання злочинності. Зіставляючи терміни їх реалізації з даними статистичної звітності, можна дійти невтішного висновку: вони у жодному разі не вплинули на загальний стан злочинності та її конкретні види. З великим перебільшенням можна говорити лише про незначні позитивні статистичні зміни, пов'язані із поданням звіту про закінчення терміну дії тієї чи іншої постанови або указу.

У свою чергу криміналізація суспільства, що дедалі зростає, свідчить про певні вади в організації діяльності системи органів кримінальної юстиції, яка, на нашу думку, працює в режимі, далекому від оптимального. Це і не дивно. За роки незалежності апарат управління збільшився у 1,5 рази, а чисельність органів, які забезпечують обороноздатність і громадську безпеку, — у 17 разів. При цьому зовсім не брались до уваги економічні, демографічні й територіальні особливості України, що призвело до негативних наслідків. Нині органи кримінальної юстиції щонайменше вдвічі перевищують за чисельністю Збройні сили України і становлять майже 1,5 % від загальної чисельності населення України, і це за умови, що армія і надалі скорочуватиметься. Натомість тільки загальна кількість МВС України нараховує 324 400 осіб, у тому числі 240 200 осіб рядового і начальницького складу. До цього слід додати ще 32 700 військовослужбовців внутрішніх військ. Значно меншою за чисельністю — 50 000 осіб, у тому числі 42 000 військовослужбовців, нараховує Державна прикордонна служба. Приблизно стільки ж налічує

Служба безпеки України та близько 10 000 осіб рядового і начальницького складу — податкова міліція ДПА України. Крім того, слід додати чисельний склад працівників прокуратури, митної служби та кримінально-виконавчої системи.

Таким чином, нескладні підрахунки показують, що на одного працівника міліції припадає приблизно 90 жителів України, включаючи немовлят. Наведені цифри наочно демонструють необхідність здійснення реформ, доведення структури і чисельності силових органів до реальних фінансових можливостей держави. Кримінологічна наука дедалі частіше схиляється до думки, що на злочинність значною мірою впливають економічні відносини в державі, особливо існуючі там суперечності, незбалансованість господарських механізмів, помилки в реалізації економічної політики, зокрема у бюджетній сфері.

Недосконалість економічних відносин призвела до того, що, за оцінками експертів, розміри тіньової економіки перевищили офіційну, передусім останніми місяцями. Тіньова економіка розрослась, набрала сили і становить реальну загрозу національній безпеці. Хронічний дефіцит ресурсів бюджету, який природно зумовлює і мізерність його видаткової частини, неспроможний профінансувати основні функції держави: оборонну, правоохоронну, медичну, освітянську та ін.

За умови, коли більша частина економіки України перебуває в тіні, можна передбачити, що влада поширює свій вплив лише на її офіційну частину. Не секрет, що на замовлення тіньової економіки приймаються закони, постанови Уряду, укази Президента, рішення судів всіх рівнів, органів місцевого самоврядування, постанови слідчих тощо в обсягах, які дорівню-

ють її розміру. Тим паче, що у тіньового капіталу є значна перевага над офіційним. Він не обтяжений будь-якими зобов'язаннями, в тому числі податковими, банківськими, митними та ін. За таких умов без реального зменшення сектора тіньової економіки до меж, що дорівнюють світовим показникам, за оцінками експертів, приблизно 12 %, говорити про протидію корупції нереально. Скільки б ми не звинувачували державних службовців, прокурорів, суддів, слідчих, митників, податківців у корупції, вони діятимуть у спосіб, який гарантуватиме їм гідний рівень життя.

Таким чином, наведене дає всі підстави дійти таких висновків:

1) злочинність існує як складова суспільного життя будь-якої країни. Причому сутність злочину залишається незмінною — дія, що порушує кримінальне законодавство, а форм злочинної поведінки — безліч. Вони змінюються залежно від багатьох чинників, пристосовуючись до змін у суспільстві. Цей безупинний процес руху і зміни відбуватиметься, доки існує людство. Наукові відкриття останніх років у галузі фізики, фізіології, біології змінюють наше уявлення про походження людини і мотиви її поведінки. Визнання факту існування субстанції, яку прийнято називати душею, та обдарованість певних людей передбачати майбутнє тієї чи іншої людини відкривають нові можливості прогнозувати поведінку людини, в тому числі протиправну.

Зрозуміло, певні форми вияву злочинності можна прогнозувати, враховуючи досвід країн, що вже пройшли відповідну стадію розвитку. Проте на практиці це робити доволі складно, навіть за умови, коли ті чи інші форми злочинності мали б неодмінно з'явитися. Безумовно, кримінологи та

політики мали б передбачити, що зі зміною суспільно-політичного устрою в Україні злочинність набуватиме нових форм. Однак через відомі прорахунки жителі України стали свідками побудови фінансових пірамід, розгулу рекету, численних замовних убивств, банківських банкрутств, головні винуватці яких залишаються безкарними.

Прогнозувати появу нових форм злочинності хоч і складно, проте цілком можливо. Як відомо, злочинність не стоїть на місці. У злочинному середовищі є багато по-своєму талановитих людей, які використовують для своїх протиправних діянь найсучаснішу техніку і новітні технології. Законодавство завжди відставатиме від кримінальної оцінки нових форм злочинності й чинитиме обмежений вплив на криміногенну ситуацію в суспільстві.

Більш результативним знаряддям запобігання злочинності завжди був і нині залишається принцип неминучості покарання, як уже зазначалося. Власне, реальне запровадження цього принципу в практику діяльності органів кримінальної юстиції — єдиний правильний шлях у протидії злочинності. Тим паче, що це один із головних механізмів їх впливу на злочинність, але за умови оптимальної, ефективної діяльності, здатності виявляти приховану, латентну злочинність;

2) реально протидіяти організованій злочинності та корупції в Україні можна лише за умови зменшення тіньового сектора економіки;

3) зростання безробіття, що призвело до криміналізації різних верств суспільства, збільшення кількості самогубств викликали вороже ставлення до соціальних змін і загальну агресивність. Втрата соціальних традицій, моральних норм стала наслідком відмови від традиційних цінно-

стей, розвитку аномії у суспільстві. Надзвичайно велика кількість осіб, які вчинили правопорушення і не понесли встановленої законом відповідальності, набуває в Україні загрозливих розмірів і може перерости в масові заворушення. Таке становище можливе за умови, коли не вживатимуться невідкладні заходи щодо подолання різниці між кількістю зареєстрованих заяв і повідомлень про злочини та притягненням винних до відповідальності, серед яких майже третина, що вчинили їх повторно. Необхідно зауважити, що в Україні покарання у вигляді позбавлення волі не повною мірою виконує свої функції, позаяк кількість зареєстрованих злочинів від нього майже не залежить;

4) подальший розвиток кримінологічної науки в Україні має спиратися на синергетичні підходи, тобто на

міждисциплінарне поле досліджень, врахування загальних принципів, які керують поведінкою систем, що самоорганізуються. У межах цієї парадигми за умови запровадження нових методів дослідження та відповідного понятійного апарату варто очікувати на появу нових теорій, що пояснюють злочинність. При цьому бажано, щоб учені не віддавали повну перевагу конкретному науковому напрямку і не боялись конкуренції теорій. Саме різновекторні підходи дають змогу подати справжній стан злочинності в Україні. Практичний бік реалізації наукових кримінологічних теорій має полягати у втіленні отриманих результатів у діяльність органів державної влади, обов'язком яких є протидія злочинності, забезпечення прав і свобод громадян.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Кудрявцев В. Н.* Причины преступности в России. Криминологический анализ / В. Н. Кудрявцев, В. Е. Эвменов. — М., 2006.
2. *Дюркгейм Э.* Социология преступления / Э. Дюркгейм. — М., 1966. — С. 75–87; *Кудрявцев В. Н.* Стратегия борьбы с преступностью / В. Н. Кудрявцев. — М., 2005.
3. *Лі Д. А.* Злочинність у структурі суспільства / Д. А. Лі. — М., 2000.

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ВТІЛЕННЯ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

В. ГОЛІНА

доктор юридичних наук,

професор,

член-кореспондент АПрН України,

завідувач кафедри кримінології

і кримінально-виконавчого права

(Національна юридична академія України

імені Ярослава Мудрого)

Фундаментальною проблемою сучасності є формування основ боротьби зі злочинністю в Україні. Важливими щодо цієї багатоаспектної проблеми є, зокрема, питання теоретичного осмислення та розроблення прикладних питань кримінологічної політики — кримінологічного планування запобігання злочинності. Кримінологічна політика — це, на нашу думку, складова державної соціальної політики, яка на основі Конституції України та інтегрованих кримінологічною наукою різних галузей знань визначає основні методологічні засади та напрями, котрими керується держава і її інституції при здійсненні нерепресивної протидії злочинності та її проявам [1, 14, 15]. Вона стає, так би мовити, «духом», віддзеркаленням існуючої соціальної політики держави, своєрідною її доктриною, ідеологією, під впливом якої, по-перше, викладається політична воля держави і готовність, більше того, наполегливість владних структур та громадськості протидіяти окремим проявам злочинності, і, по-друге, визначається адекватність теоретичного її забезпечення. Сучасна теорія

запобігання злочинності базується на уявленнях, що злочинність, врешті-решт, зумовлена комплексом різних за природою, рівнем, співвідношенням, силою впливу, місцем знаходження в системі соціальних відносин, середовищних чи особистісних, як правило, негативних явищ, які породжують або сприяють проявам кримінальної активності членів соціуму. Отже, поступове витіснення цих явищ, випередження появи нових, обмеження або навіть усунення їх дії, гарантії захисту життя, свобод та законних інтересів громадян, матеріальних і духовних цінностей від злочинних посягань, зниження у населення почуття страху перед злочинністю, своєчасне відвернення і припинення злочинної діяльності — завдання держави, яке вирішується (крім інших засобів) шляхом загально-соціального і спеціально-кримінологічного запобігання злочинності.

Цитуючи німецького криміналіста ХХ ст. Ф. Ліста, «найкраща кримінальна політика — це найкраща соціальна політика». Вихідні засади цієї теорії викладені — з тими чи іншими відмінностями — у багатьох наукових працях зарубіжних і вітчизняних

кримінологів [2, 3, 4, 5, 6, 13], програмах, рекомендаціях. Так, наприклад, у Рекомендаціях Комітету Ради Європи членам — країнам ЄС щодо політики боротьби зі злочинністю в епоху перетворень, вказується, що кожна держава — член ЄС повинна мати гармонійну і раціональну політику боротьби зі злочинністю, спрямовану на запобігання злочинності, включаючи соціальну превенцію (соціально-економічна політика, освіта, інформація та ін.) і ситуативну превенцію (заходи щодо зниження числа можливостей і засобів вчинення злочинів), індивідуалізації кримінальної репресії, гуманізацію покарання, соціальну реінтеграцію злочинців і надання допомоги потерпілим [7]. До того ж кримінологічна політика реалізується з урахуванням соціально-економічної й політичної ситуації в країні на основі кримінологічного прогнозування тенденцій злочинності й планування.

Отже, планування — це один із засобів втілення кримінологічної політики у державі. Огляд літературних джерел минулих років і сучасності, нормативно-правових актів, програм стосовно теоретичних і прикладних проблем кримінологічного планування запобігання злочинності свідчить, що: 1) планування політики у сфері боротьби зі злочинністю на сучасному етапі розвитку України актуальне, принципове можливе і доцільне; 2) планування кримінологічної політики передбачає всебічний аналіз і урахування соціальних, політичних, історичних, культурологічних та інших особливостей України. Механічне перенесення досвіду планування в інших країнах або навіть в інших сферах державних інтересів неприпустимо; 3) плануватися повинні ті напрями і заходи запобігання злочинності, які здатні впливати на кримінологічний

потенціал суспільства [8]; 4) планування і реалізація кримінологічної політики не може здійснюватися у відриві від соціально-економічної політики держави, вектор і спрямованість якої впливає на її результативне втілення; 5) вважається неприпустимим планування стосовно криміногенних осіб запобіжних заходів, якщо вони порушують їх права і законні інтереси (маніпулювання людьми, їх інтелектуальними можливостями, життєвими ситуаціями або генетичними передумовами, тобто використання у цій сфері новітніх досягнень науки, техніки, технологій тощо); 6) для практичного кримінологічного планування недостатньо знань про стан злочинності й дотримання гуманістичних і демократичних переконань. Необхідно ще чітко уявити особливості такого планування, об'єкти і методи запобіжного впливу, рівень сприйнятливості у суспільстві запобіжних заходів [9].

У загальному вигляді кримінологічне планування — це розробка відповідно до концептуальних положень кримінологічної політики обов'язкових до виконання перспективних напрямів і приписів, спрямованих на мінімізацію злочинних проявів криміногенного потенціалу суспільства.

За логікою, остаточним документом планування повинен бути план заходів, але в наукових публікаціях, на практиці, у нормативно-правових актах такі документи отримують різні назви, наприклад: державні програми боротьби зі злочинністю; комплексні цільові програми боротьби зі злочинністю; комплексні програми профілактики правопорушень; сумісні заходи правоохоронних органів; план заходів...; заходи з профілактики правопорушень та ін., хоча в Україні прийняті Закон України «Про дер-

жавні цільові програми» від 18 березня 2004 р. [10] і постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розроблення та виконання державних цільових програм» від 31 січня 2007 р. [11]. Згідно із Законом України «Про державні цільові програми» «державна цільова програма» — це комплекс взаємопов'язаних завдань і заходів, які спрямовані на розв'язання найважливіших проблем розвитку держави, окремих галузей економіки або адміністративно-територіальних одиниць, здійснюються з використанням коштів Державного бюджету України та узгоджені за строками виконання, складом виконавців, ресурсним забезпеченням». Власне, це поняття документа, який поєднує і програму, і план. Одним із багатьох значень терміна «план» є заздалегідь накреслений порядок, послідовність здійснення будь-якої програми, виконання роботи, проведення заходів. Відповідно «програма» — зміст і план діяльності робіт [12].

Не дуже зрозуміло: адже одне поняття визначається через друге, що порушує правила логіки. Незважаючи на термінологічний різнобій, все ж можна дійти висновку, що план — документ, в якому втілюються програмні директиви, напрями діяльності, замисли шляхом певної процедури розробки конкретних заходів їх раціонального виконання, очікуваних результатів, контролю та ін. Сьогоднішні програми боротьби зі злочинністю в дійсності є Планами з програмними преамбулами, структура і зміст яких багато в чому схожі й завдання повторюються, хоча й іншими словами та мовними зворотами. Але такий повтор преамбул нескінченно продовжуватись не може. Рано чи пізно зміст преамбул потребує уніфікації у вигляді програмного документа. Тож виникає

пропозиція створення двох державних документів у сфері боротьби зі злочинністю.

Перший — довгостроковий, що має назву «Державна цільова програма запобігання злочинності в Україні», де буде сформульовано кримінологічну політику держави з усіма її концептуальними положеннями, що стане директивним документом для предметного планування як у загальнодержавному, так і регіональному масштабах. Другий — перспективний — «Державний план запобігання злочинності в Україні на... роки». Отже, програма — це державний кримінологічний документ, розрахований на багато років, у якому визначаються головні стратегічні напрями запобігання злочинності. До речі, директивність — властивість закону. Не повинно бути так, щоб у державі однакові за конституційними повноваженнями суб'єкти боротьби зі злочинністю (регіони) вільно по-різному інтерпретували кримінологічну політику держави. Без такого закону запобіжні директиви втрачають свою загальну обов'язковість та імперативність, стають декларативними, формальними, а основне — порушуються цілісне сприйняття концептуальних положень кримінологічної політики й уявлення про рішучість політичної волі держави і влади у цій сфері. Програма — це спосіб втілення концептуальних положень кримінологічної політики у директивних приписах. Вона не може бути простим повторенням цих положень, але вони повинні бути відправними посилками щодо формування перспективних завдань результативного впливу на криміногенний потенціал суспільства і таким чином зниження його злочинних проявів, тобто злочинності. Такою перспективою може бути 10–20 років. Програма не становить перелік кон-

кретних заходів, суб'єктів запобіжної діяльності, визначення певних строків тощо. Таке її розуміння спрощує програму, вона втрачає необхідну директивність, цілеспрямованість, перспективу, єдність задуму та ін.

Схематично структура програми може містити такі частини:

1. *Кримінологічний аналіз основних тенденцій злочинності на державному і регіональному рівнях.* Йдеться саме про прогнозовані тенденції основних проявів злочинності. Кримінологічний аналіз не повинен перетворюватися на суто кримінологічну характеристику злочинності. Аналізується і прогнозується криміногенний потенціал суспільства у цілому, певних прошарків чи груп населення. Саме цей потенціал, тобто частина людського суспільства, яка потенційно свідомо готова вирішувати свої життєві проблеми поза правовим полем, і є предметом кримінологічного аналізу. Соціальний стан суспільства і криміногенний його потенціал мають пряму пропорційну залежність. Вважаю, що різноманітні його кримінально-правові прояви і є тим, що ми, статистично узагальнюючи, сприймаємо як злочинність.

2. *Мета, вимоги та строки програми.* Відповідно до ст. 2 «Мета і основні умови розроблення державних цільових програм» Закону України «Про державні цільові програми» «метою розроблення державних цільових програм є сприяння реалізації державної політики на пріоритетних напрямках розвитку держави, окремих галузей економіки та адміністративно-територіальних одиниць; забезпечення концентрації фінансових, матеріально-технічних, інших ресурсів, виробничого та науково-технічного потенціалу, а також координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та

організацій для розв'язання найважливіших проблем». У пункті 26 зазначеної вище постанови Кабінету Міністрів України стосовно розроблення та виконання державних цільових програм записано, що у розділі «Мета програми» чітко і стисло визначається мета програми, яка повинна бути тісно пов'язана з проблемою, на розв'язання якої спрямована програма. Якщо розглянути лише деякі програми, які, до речі, були прийняті в Україні різними державними суб'єктами за останні роки, то звертає на себе увагу відсутність чіткого визначення їх мети. Наприклад, розділом II Програми боротьби з контрабандою та порушенням митних правил на 2008–2009 рр., затвердженої Указом Президента України від 4 березня 2008 р., передбачено, що «метою цієї Програми є забезпечення системного підходу до вирішення у 2008–2009 роках проблеми у сфері боротьби з контрабандою та порушенням митних правил» [13].

Що означає «системний підхід», які проблеми (усі?!) повинні вирішуватись — не з'ясовано. У загальній частині Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 рр. Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2006 р. зазначено, що мета Програми полягає у запобіганні виникненню умов, що сприяють вчиненню правопорушень, удосконаленні методів роботи з їх профілактики, забезпеченні захисту конституційних прав та свобод людини на основі чітко визначених пріоритетів, створенні умов для проведення ефективної правової та виховної роботи серед населення, поступового нарощування зусиль у цій сфері правоохоронних органів, центральних і місцевих органів виконавчої влади, Ради міністрів АР Крим та громадськості [14]. Це цілі — декларації, популізм, досягти їх

за сучасних умов, а тим паче за три роки, на які розрахована Програма, неможливо, що вже само по собі дискредитує і кримінологічну політику, і Програму, і суб'єктів її виконання, і кримінологічну науку. Мета програми — її соціальне призначення. Основна мета Державної програми запобігання злочинності в Україні — орієнтація всього суспільства та держави на необхідність довгострокової, послідовної, контрольованої, комплексної, скоординованої, владно-рішучої протидії злочинності. Вона повинна бути реальним кроком до підвищення рівня практики запобіжної діяльності, поворотом від оборонного до пошукового, інноваційного, інтенсивно-випереджального реагування на майбутню вірогідну і сучасну існуючу злочинність з обов'язковим урахуванням реальних можливостей і ресурсного забезпечення як у державі в цілому, так і в регіонах.

Можна визначити певні вимоги до змісту і до створення програми. Частково вони викладені у вітчизняній кримінологічній літературі: законність, об'єктивність і наукова обґрунтованість, спадкоємність, конкретність, безперервність та контрольованість [15]. Доцільно доповнити їх ще деякими, оскільки йдеться про окремий державний документ: узгодженість із програмами соціально-економічного та культурно-виховного розвитку країни; чітке визначення об'єктів запобіжного впливу; директивність змістовного стилю; реальність формування головних напрямів щодо запобігання злочинності; прозорість процесу виконання завдань програми; кримінологічний і громадський моніторинг.

Стосовно строків дії програми слід керуватися тим, що ми ще не навчилися визначати межі можливого у цій

сфері. Але, як свідчить досвід впровадження державних цільових програм, короткострокове програмування — це фікція, соціальне «окозамилування».

3. Концептуальні положення кримінологічної політики. Кримінологічна політика виступає як єдність: державної Концепції запобігання злочинності; кримінологічної теорії запобігання злочинності, як сукупності напрямів і заходів на загальносоціальному і спеціально-кримінологічному рівнях; особливого виду діяльності держави і суспільства.

Основні положення кримінологічної політики викладені у наукових публікаціях [1, 16, 17].

4. Основні завдання запобігання злочинності. Цей розділ програми повинен бути присвячений формулюванню невідкладних, довготривалих і постійних завдань запобіжної діяльності держави. Сучасна кримінологія по-різному формулює такі напрями: припинення; ізоляція; виправлення; компроміси; індивідуальна профілактика; соціальна профілактика; стратегія безпеки [18]. Якщо розглядати це питання історично, то, наприклад, згідно з ученням І. Бентама, усі засоби запобігання злочинності повинні зводитися до того, щоб впливати на схильності людей, привчати їх користуватися «логікою волі», «відхиляти згубні бажання» і спрямовувати ці схильності до розваг найбільш відповідних до загальних благ людей. До загальних заходів запобігання злочинності він включав: виховання почуття доброзичливості; розвиток почуття честі; розвиток релігійних поглядів; загальне виховання [19].

Ч. Беккарія постулатами запобігання злочинності вважав: чіткість і простоту законів, щоб уся сила науки була зосереджена на їх захисті, щоб жодна частина цієї сили не спрямову-

валася на їх знищенні; поєднання освіти зі свободою; нагородження доброчесності; удосконалення виховання, саме воно є найскладнішим, але правильним засобом запобігання злочинам [20]. Отже, як і 200 років тому, руйнівною силою криміногенного потенціалу суспільства є загально-соціальні й спеціальні заходи (напрями), їх вміле професійне формулювання і впровадження, чого нині бракує.

5. *Напрями розв'язання завдань запобігання злочинності.* Під програмними директивними напрямками запобігання злочинності розуміється формулювання шляхів і способів, які певним чином орієнтують теорію і практику, розкривають їх цільове призначення і мають керівне значення для планування конкретних заходів. Говорячи образно, напрями є своєрідною формулою, яка може бути застосована при вирішенні того чи іншого завдання. Винахід таких «формул» і є кримінологічними інноваціями.

6. *Ресурсне забезпечення виконання програми.* У найбільш загальному вигляді ресурсне забезпечення програми полягає в оцінці наявних матеріальних можливостей і суспільної

підтримки, необхідних для її виконання. Цей потенціал (сукупність ресурсів) складається з правового, інформаційного, кадрового, наукового, матеріально-технічного, організаційно-управлінського та іншого забезпечення, що потребує досконалих досліджень.

7. *Контроль за виконанням програми.* Обов'язковою умовою досягнення запрограмованих цілей є постійне супроводження виконання програми відповідним контролем за якістю і своєчасністю розробки і доведення до регіонів Державних планів запобігання злочинності, адекватним ресурсним забезпеченням завдань, моніторингом стану соціально-психологічного клімату в суспільстві й тих змін, що відбуваються у зв'язку зі здійсненням Державної програми запобігання злочинності.

Щодо Державного плану запобігання злочинності, то він призначений для безпосереднього впровадження напрямів Програми шляхом розроблення конкретних приписів (заходів) та певних управлінських атрибутів. Але це — тема іншого дослідження.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Голина В. Кримінологічна політика в Україні : деякі теоретико-прикладні проблеми // Вісник Академії правових наук України. — 2008. — № 2. — С. 182–190.
2. Жалинский А. Э. Специальное предупреждение преступлений в СССР (вопросы теории). — Львов, 1976.
3. Теоретические основы предупреждения преступности / отв. ред. В. К. Звирбуль, В. В. Клочков, Г. М. Миньковский. — М., 1977.
4. Голина В. В. Кримінологіческая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений. — К., 1989.
5. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : у 3 кн. — К., 2007. — Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки.
6. Закалюк А. П. Теоретичні основи запобігання злочинності та боротьби з нею в Україні // Правова система в Україні : історія, стан та перспективи: у 5 т. / за заг. ред. В. В. Сташиса. — Х., 2008. — Т. 5: Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні. — С. 139–157.
7. Соціальні та правові проблеми попередження злочинів у сфері міграції / за ред. О. В. Сердюка. — Х., 2004. — С. 8–10.
8. Голина В. В. Преступность : многообразие понятий и предметная сущность явления // Проблемы законности : Респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х., 2009. — Вип. 100. — С. 324–336.
9. Планирование мер борьбы с преступностью : сб. ст. — М., 1982. — С. 3–5.
10. Офіційний вісник України. — 2004. — № 14. — Ст. 956.

11. *Офіційний вісник України*. — 2007. — № 8. — Ст. 323.
12. *Большой энциклопедический словарь*. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., СПб. — С. 916, 963.
13. *Офіційний вісник України*. — 2008. — № 17. — Ст. 437.
14. *Офіційний вісник України*. — 2006. — № 51. — Ст. 3418.
15. *Давыденко Л. М., Бандурка А. М.* Противодействие преступности : теория, практика, проблемы. — Х., 2005. — С. 73–82.
16. *Голіна В. В.* Кримінологічна політика держави : стан та перспективи // *Правова система в Україні : історія, стан та перспективи : у 5 т. / за заг. ред. В. В. Сташиса*. — Х., 2008. — Т. 5: Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні. — С. 257–273.
17. *Голіна В. В., Лукашевич С. Ю.* Кримінологічна політика держави : концептуальні положення та основні принципи її формування // *Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. ІВПЗ АПрН України*. — Х., 2008. — Вип. 16. — С. 36–48.
18. *Кудрявцев В. Н.* Стратегии борьбы с преступностью. — 2-е изд., доп. и перераб. — М., 2005. — С. 46–48.
19. *Бентам И.* Основные начала уголовного кодекса // *Избранные соч. Иеремии Бентама*. — СПб., 1867. — Т. 1. — С. 543, 585–632.
20. *Беккариа Ч.* О преступлениях и наказаниях. — М., 2008. — С. 150–154.

КОНЦЕПЦІЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ КРИМІНОЛОГІЇ У СВІТЛІ СОЦІАЛЬНОГО НАТУРАЛІЗМУ (про основи «натуралістичної» кримінології)

О. КОСТЕНКО

*доктор юридичних наук,
професор, академік АПрН України,
завідувач відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою,
заслужений діяч науки і техніки України
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України)*

Наділені волею і свідомістю, люди мають здатність творити як добро, так і зло. Ті прояви волі й свідомості людини, які забезпечують нормальне (тобто таке, що відповідає природі суспільного життя людей) існування суспільства, є добром, а ті, що руйнують його, — є злом. Найнебезпечнішою формою цього зла є злочинність, зокрема такі її види, як геноцид, тероризм, організована злочинність, корупція, різноманітні катастрофи криміногенного характеру (криміногенні катастрофи) тощо. Злочинність — це такі прояви волі й свідомості людини у вигляді зла, які у суспільстві визнаються найнебезпечнішими, і тому протидія їм засобами покарання регулюється особливим видом законодавства — законодавством про кримінальну відповідальність.

Суспільне життя людей відбувається у вигляді боротьби між добром і злом. Наскільки у цій боротьбі перемагає добро, настільки у суспільстві відбувається прогрес, і навпаки — наскільки у цій боротьбі перемагає зло, настільки у суспільстві відбувається регрес. З цього випливає, зокрема, такий висновок: соціальний прогрес в Україні можливий лише за

успішної протидії злочинності, що є основою кримінологічної безпеки як складової національної безпеки.

Особливість сучасної злочинності в Україні полягає у тому, що це — злочинність кризового типу. Що це означає? Те, що сучасна злочинність в Україні породжується соціальною кризою і сама ж поглиблює її. Злочинність кризового типу має властивість зводити нанівець будь-які реформи, які могли б забезпечити соціальний прогрес в Україні. Отже, допоки злочинність в Україні є злочинністю кризового типу, соціальний прогрес в Україні є неможливим. Тому існування злочинності кризового типу є нині політичною проблемою № 1 у нашій країні. Лише та політична сила, яка зможе усунути кризогенний вплив цієї злочинності на суспільне життя, зможе вивести Україну на шлях соціального прогресу. А зробити це можна лише за допомогою нової кримінологічної доктрини, яка забезпечить правильне розуміння тих причин і умов, що породжують злочинність кризового типу. Як говорив свого часу Г. Гейне, «нові ідеї дають нам нові очі». Саме нових ідей на сьогодні найбільше, на нашу думку, не вистачає

© О. Костенко, 2009

вітчизняній кримінології. Тому вона не може адекватно відповісти на виклики часу. Це, зокрема, призводить до того, що в Україні практика протидії злочинності є нині антинауковою, і тому приреченою на неефективність. Отже, вітчизняна кримінологія має бути модернізована.

Як саме це має бути здійснено? Насамперед, слід встановити правильний діагноз тієї «хвороби», якою уражена українська кримінологія. Вважаємо, що цей діагноз «хвороби», яка уразила українську кримінологію, можна визначити так: «позитивізм». Взагалі «позитивізм» можна визначити як наукову ідеологію, що полягає у прийнятті видимості за дійсність. Позитивізм може існувати у будь-якій науці: у фізичній, біологічній, соціальній. Прикладом фізичного позитивізму може слугувати, зокрема, геоцентрична наукова ідеологія, яка існувала до розробки М. Коперніком геліоцентричної наукової ідеології. Біологічний позитивізм мав поширення у біологічній науці до Ч. Дарвіна. Проявом соціального позитивізму є, наприклад, ідея про те, що капіталізм (завдяки своїм атрибутам — приватна власність, ринок, конкуренція), власне, породжує злочинність (так звана «кримінологічна помилка» К. Маркса, яка використовувалася для апології пролетарської революції).

В історії розвитку кримінології також існував фізичний, біологічний і соціальний позитивізм у концепціях причин і умов, що породжують злочинність. Зокрема, це відповідно концепції, що розвивалися Ш. Монтеск'є (щодо криміногенної ролі географічних чинників), Ч. Ломброзо (щодо криміногенної ролі біологічних чинників), Е. Феррі (щодо криміногенної ролі економічних чинників). У сучасній вітчизняній кримінології найбільшого

поширення набув так званий еклектичний позитивізм, що полягає у вигляді «теорії факторів», яка не розрізняє причини злочинності й умови, що їй сприяють. Тобто у кримінології виникає стан, за якого дослідники «за деревами не бачать лісу». Це призводить до волюнтаризму й утопізму в протидії злочинності на практиці. Саме це і відбувається нині в Україні.

Це дає підстави для такого висновку: позитивізм, що уразив українську кримінологію, призводить до того, що реформи у сфері протидії злочинності є проявом сваволі та ілюзій реформаторів, які не керуються прогресивною кримінологічною доктриною, позаяк перебувають у полоні позитивізму, тобто приймають видимість за дійсність. Реформатор без прогресивної доктрини, уражений позитивізмом, тобто приймаючи видимість за дійсність, нагадує «вершника без голови».

Вилікуватися від «хвороби» позитивізму можна лише за допомогою доктрини, яка за видимістю дасть змогу відкрити дійсність. Як, зокрема, свідчить досвід епохи Просвітництва XVII–XVIII ст., такою доктриною є доктрина натуралізму, відповідно до якої критерієм, за яким дійсність слід відрізняти від видимості, є закони Матері-Природи: дійсним є те, що узгоджується із законами Матері-Природи, а те, що не узгоджується, є лише видимістю. Саме цим критерієм свого часу керувався, очевидно, Ч. Беккарія, сформулювавши нові кримінологічні ідеї на основі натуралістичної ідеології Просвітництва. Під впливом цих ідей була розвинута нова доктрина протидії злочинності, відповідно до якої, зокрема, була реформована кримінальна юстиція у Європі.

На нашу думку, саме з цього слід виходити у пошуках антипозитивістської доктрини для модернізації вітчизняної

кримінології. Така модернізація має привести до нової кримінологічної доктрини, яка дасть змогу по-новому відповісти на фундаментальні проблеми кримінології: а) що є причинами і умовами, які породжують злочинність; б) які властивості притаманні особі злочинця; в) як протидіяти злочинності. Вважаємо, що у «ланцюгу» цих трьох проблем саме друга є тією «ланкою», за яку слід взятися для того, щоб знайти розв'язання двох інших. Тому саме стосовно проблеми «які властивості притаманні особі злочинця» і слід розпочинати пошук нової кримінологічної доктрини.

Людство давно шукає відповідь на запитання: чи існують такі властивості людини, лише маючи які він скоює злочин? У Середньовіччі, наприклад, вважалося, що, власне, людина таких властивостей не має, а вчинення людиною злочину — це прояв біса, що вселився в неї. З цього і виходили у боротьбі із злочинністю в середні віки. Ч. Беккарія протиставив цьому підходу доктрину, відповідно до якої людина сама вчиняє свій злочин, — вона є його автором, а не біс, що вселився у неї. Це була прогресивна ідея кримінології, що призвела до революції у сфері протидії злочинності, зокрема у кримінальній юстиції.

Проте Ч. Беккарія, вказавши на те, що кримінальна поведінка — це прояв криміногенних властивостей, що належать самій людині, не розкрив суті цих властивостей. Спробу визначити ці властивості зробив Ч. Ломброзо. Проведене ним дослідження привело його до висновку, що це такі властивості, які людина отримує при народженні (теорія природженого злочинця: «злочинцями народжуються»). А оскільки народження людини — це біологічний акт, то і отримувані при народженні людиною криміногенні

властивості є біологічними. Лише той, хто отримує їх при народженні, вчиняє злочин.

Теорія природженого злочинця не знайшла підтвердження, а питання про властивості людини, що породжують її кримінальну поведінку, залишається без належної відповіді. Проте вже, власне, непідтвердження теорії природженого злочинця має велике наукове значення, тому що виключає гіпотезу про біологічну суть властивостей людини, що породжують злочини. У результаті залишається гіпотеза про соціальну суть властивостей людини, що породжують вчинення нею злочину. На сьогодні саме в цьому напрямі здійснюється науковий пошук у кримінології.

Відомо, що результат наукового дослідження визначається тим методологічним інструментарієм, яким користується дослідник. Наразі у кримінології накопичилися проблеми, вирішення яких можливе лише за допомогою нового методологічного інструментарію.

На нашу думку, плідним для наукового дослідження у цьому разі може бути використання так званого принципу соціального натуралізму [1]. Застосування його нами у кримінологічних дослідженнях з 1990 р. допомогло по-новому вирішувати проблеми кримінології. Відповідно до цього принципу соціальні явища, у тому числі людські вчинки, слід розглядати як такі, що існують за законами природи. Для всього суцього Природа є Вищим Законодавцем. Це впливає з ідеї природної цілісності світу, відповідно до якої все, що існує на світі, має існувати за законами природи, — це стосується фізичних, біологічних і соціальних феноменів однаково. У світлі зазначеної ідеї й має вирішуватися основне питання сучасного

світогляду, яке можна сформулювати так: «Чи є соціальне природним?». На основі правильного вирішення цього світоглядного питання має ґрунтуватися будь-яка доктрина у соціальних науках, у тому числі в кримінології [2].

Дуалістична формула «природа і суспільство» є небезпечною помилкою, тому що виводить суспільство за межі «природи» і таким чином заперечує, що суспільство — це теж «природа», хоча й інша, ніж фізична і біологічна. Якщо вважати, що суспільство — це «неприрода», то йому залишається лише бути продуктом людської сваволі та ілюзій. Проте суспільство є вищою формою розвитку «природи», яка нашаровується на фізичну і біологічну форми «природи». Воно відрізняється від фізичної й біологічної «природи» не тим, що воно не є «природою», а тим, що це вища форма «природи», яка виникає у результаті розвитку фізичної й біологічної форм «природи» і при цьому перебуває у генетичному зв'язку з останніми.

Соціальний натуралізм дає можливість побачити, що існує, висловлюючись образно, не дві «природи» — фізична і біологічна, а три: фізична, біологічна і соціальна. І ця «третьа природа» (тобто соціальна) не опускається до перших двох, а навпаки, піднімається над ними як вища за них і існує за своїми, властивими лише їй, природними законами. Утворюючи ієрархічне нашарування «фізична природа — біологічна природа — соціальна природа», ці три «природи» генетично пов'язані між собою, позаяк біологічна є результатом розвитку фізичної, а соціальна — результатом розвитку біологічної. Таким чином, відповідно до принципу соціального натуралізму соціальні явища не є позаприродними — вони природні, як і будь-які інші на цьому світі. Але визнання їх при-

родними не означає, що вони цим самим «опускаються» до фізичної або біологічної природи. Тому соціальний натуралізм не є «фізикалізацією» або «біологізацією» соціальних явищ, як це може здатися спершу, тобто він не веде до редукціонізму.

З огляду на викладену доктрину соціального натуралізму, людина — «тривимірна» істота: вона утворюється з трьох шарів: 1) шар «фізична річ»; 2) шар «біологічна істота»; 3) шар «соціальна особа». Цей висновок дуже важливий для розуміння механізму поведінки людини. У поведінці людини беруть участь усі ці три шари. Але кримінальний (тобто соціально значущий) характер поведінки людини може задаватися лише властивостями шару, що називається «соціальна особа». Тобто кримінальний характер поведінки людини визначається властивостями його «соціальної особи» (а не фізичними або біологічними властивостями людини). Суттю «соціальної особи» людини є її воля і свідомість, саме вони утворюють у людини шар «соціальна особа». Таким чином, можна дійти висновку: якими є воля і свідомість людини — такою є і її соціальна поведінка як прояв її волі та свідомості.

Цей висновок, у свою чергу, вказує на те, що кримінальна поведінка — це прояв певних властивостей «соціальної особи», тобто властивостей її волі та свідомості, що надають поведінці кримінальний характер. На нашу думку, «соціальну особу», що має такі властивості волі та свідомості, які можуть надавати поведінці людини характер соціальної патології, слід називати «соціопатичною особою». І навпаки, якщо таких властивостей воля і свідомість не мають, то такий стан особи, на відміну від «соціопатії», є «соціономією», тобто соціальною нормою.

Поняття «соціопатичної особи» спрямовує дослідника на пізнання тих характеристик особи, які можуть у майбутньому виявитися у вигляді вчинення людиною злочину. Це відкриває можливості для профілактики злочинів. Поняття ж «особа злочинця» обмежує дослідника пізнанням особистісних властивостей людини, що вже стала злочинцем (що вчинила злочин), а поняття «криміногенна особа» передбачає існування у людини спеціальних властивостей, здатних породжувати виключно кримінальну поведінку і ніщо інше, а це не відповідає дійсності.

Які ж властивості волі та свідомості роблять особу соціопатичною, тобто здатною за певних умов проявитися у вигляді вчинення людиною вчинку, що є соціальною патологією? Відповідь на це запитання також, на нашу думку, потрібно шукати за допомогою методологічного інструментарію, заснованого на принципі соціального натуралізму. Проте відповідь на це запитання залежить від вирішення за допомогою принципу соціального натуралізму так званого «основного питання кримінології», яке може бути сформульовано так: «Злочин — це порушення законів природи чи кримінального законодавства, сформульованого людьми, чи того й іншого?».

Це запитання відповідно до принципу соціального натуралізму має таку відповідь: «Злочин — це порушення законів соціальної природи, втілених людьми у законодавство про кримінальну відповідальність». Якщо злочин — це порушення законів соціальної природи, то це означає, що воля і свідомість, що проявляються у вигляді злочину, мають властивості, які протиставляють їх законам соціальної природи. Такі властивості має воля, що перебуває в стані сваволі, і свідомість, що перебуває в стані ілюзій, утворюючи єдиний комплекс, який можна назвати

«комплексом сваволі та ілюзій» [3]. Цей комплекс, що утворюється у структурі «соціальної особи», є «зародком» поведінки, яка порушує закони природи і тому визнається порушенням соціальних норм (релігійних, моральних, правових тощо).

Якщо безпеку людини у суспільстві розуміти як можливість жити у злагоді із законами Матері-Природи, то соціопатизацію людей (тобто ураження їх комплексом сваволі та ілюзій) слід визнати основною загрозою кримінологічній безпеці, що є складовою національної безпеки.

Таким чином, відповідно до принципу соціального натуралізму соціопатія особи — це неузгодженість волі та свідомості людини з природними законами соціального життя людей. Ця неузгодженість призводить волю у стан сваволі, а свідомість — у стан ілюзій, утворюючи так званий «комплекс сваволі та ілюзій». Саме цей комплекс і робить людську особу «соціопатичною особою». Тобто «соціопатична особа» — це «особа з комплексом сваволі та ілюзій». Цей комплекс є загальним «зародком» для усіх проявів соціальної патології, лише одним із яких і є злочинність. Тому шукати якінебудь специфічні «криміногенні» властивості особи, що є «зародком» лише злочинності, було б методологічною помилкою. Звідси також випливає, що до вчинення злочину не існує в особі «криміногенних» властивостей, але існують «соціопатичні» властивості, які за певних умов можуть виявлятися у вигляді злочину. Виправлення цих «соціопатичних» властивостей забезпечує запобігання усім проявам соціопатії особи, у тому числі кримінальним проявам.

Для правильного розуміння злочину у світлі концепції комплексу сваволі та ілюзій, який створює соціопатичну

особу, слід, однак, мати на увазі таке: 1) не всі, хто має комплекс сваволі та ілюзій, тобто є соціопатичними особами, скоюють злочини — люди можуть проявляти цей комплекс і в інших видах соціальної патології, так і не скоївши ніколи в житті злочин, якщо для кримінального прояву комплексу сваволі та ілюзій не настали умови; 2) злочин може бути не лише проявом комплексу сваволі та ілюзій, тобто соціопатії особи, а й проявом ексцесу особи, яка перебуває у стані соціомії.

На нашу думку, проблема злочину як ексцесу на сьогодні є надзвичайно актуальною. Без її вирішення не можна адекватно пояснити кримінальні прояви. Тому нагальним питанням є розробка концепції ексцесу в кримінології. Проте кримінологічна наука наразі не досліджує цей феномен. Ексцес у соціальній поведінці людини — це вихід поведінки за межі, визначені станом її волі та свідомості. Тобто ексцес — це такий вчинок людини, який є «чужий» для неї. Наприклад, ексцесом у поведінці особи, яка має комплекс сваволі та ілюзій, тобто соціопатичної особи, є вчинення нею доброго вчинку. І навпаки, вчинення правопорушення особою, в якій воля і свідомість узгоджені із законами соціальної природи, тобто соціономічною особою, також є ексцесом цієї особи. Ексцеси особливо притаманні дітям як фактор їхнього соціального розвитку. Ексцеси є нормальними факторами, властивими процесам прогресу чи регресу особистості, тобто процесам формування соціального стану волі та свідомості особи. Вчинивши ексцес у вигляді правопорушення, нормальна людина пізнає себе і цей досвід пізнання використовує для того, щоб розвивати свою соціальну (у тому числі правову) культуру.

Ексцеси є властивими будь-якій людині. Без них не буває ні прогресу

особистості, ні регресу її. Зокрема, якщо ексцеси (тобто неетичні чи протиправні вчинки) вчиняються добропорядною людиною, то вони не руйнують добропорядності цієї людини, а сприяють її утвердженню, якщо знаходять належне реагування з боку совісті людини. Совість у добропорядної людини є фактором реагування на вчинювані нею ексцеси, тобто протиприродні (неетичні і протиправні) вчинки. Так звані «муки совісті», що переживає людина у відповідь на вчинений нею ексцес, є фактором утвердження у цієї людини добропорядності. Таку саму роль відіграє релігійна віра щодо тих ексцесів у віруючій людині, які називаються гріхами.

Концепція комплексу сваволі та ілюзій зовсім не виключає того факту, що законослухняна людина може вчиняти правопорушення чи неетичні вчинки, але вони мають розглядатися як ексцеси для неї так само, як добродійні вчинки є ексцесами для особи, ураженої комплексом сваволі та ілюзій. Отже, ексцес у вигляді неетичного вчинку чи правопорушення притаманний будь-якій добропорядній людині, але його слід відрізнити від злочину як прояву комплексу сваволі та ілюзій, що не є ексцесом для злочинця. Це має практичне значення для вдосконалення протидії злочинності. Тому актуальною проблемою для кримінології є особливий вид злочинності — так звана ексцесивна злочинність, яка на сьогодні є «білою плямою» у кримінології. Протидія їй має відрізнитися від протидії злочинності, що є проявом комплексу сваволі та ілюзій.

Комплекс сваволі та ілюзій виявляється у вигляді «протиприродної» (соціопатичної) поведінки лише при настанні для цього певних умов, а не у будь-якому разі при вчиненні носієм цього комплексу того або іншого

вчинку. Людина, що має комплекс сваволі та ілюзій, може, наприклад, якщо для цього не настануть відповідні умови, прожити усе життя, не скоївши злочину, а вчиняючи інші соціопатичні вчинки. У неї цей комплекс може проявлятися у вигляді таких протиприродних (тобто таких, що порушують закони соціальної природи) феноменів, як гріх, порушення норм моралі, некримінальні правопорушення, волюнтаризм, утопізм, містицизм, екстремізм тощо.

Поняття «комплекс сваволі та ілюзій» також дає змогу по-новому підійти до розуміння ролі причин і умов у механізмі кримінальної поведінки, що розглядається лише як одна з форм прояву соціопатичних властивостей особи. Все, що приводить до утворення у людини комплексу сваволі та ілюзій, слід визначати як причини злочинності, а все, що сприяє прояву цього комплексу, який вже склався у людини у вигляді вчинення злочину, — це умови злочинності.

З огляду на це, «механізм» злочинної поведінки, тобто процес породження злочинного діяння, може бути подано так: I етап — під дією причин злочинності у людини утворюється комплекс сваволі та ілюзій; II етап — під впливом комплексу сваволі та ілюзій людина вибирає саме злочинний спосіб задоволення своїх потреб, у результаті у неї виникає мотив, що спонукає до злочинного діяння (злочинний мотив); III етап — під впливом комплексу сваволі та ілюзій людина ставить мету — створити злочинним способом такий стан речей, який необхідний для задоволення її потреб (злочинна ціль); IV етап — під впливом злочинного мотиву і злочинної цілі людина за наявності певних умов, що сприяють прояву комплексу сваволі та ілюзій, вчиняє злочин.

Отже, головну роль у механізмі вчинення злочину відіграє особа з комплексом сваволі та ілюзій. На цьому має ґрунтуватися розробка нової концепції протидії злочинності.

Таким чином, поняття «соціопатичної особи» як «особи з комплексом сваволі та ілюзій» має не лише теоретичне, а й практичне значення. Воно спрямовує практику на радикальний спосіб протидії злочинності: на усунення комплексу сваволі та ілюзій, що вражає соціальну особу, як кореня будь-якої соціальної патології, у тому числі кримінальної поведінки. Усувати цей корінь, — відповідно до принципу соціального натуралізму, — можна лише формуючи у людей стан узгодженості їх волі й свідомості із законами природи. Такий стан називається соціальною культурою людини. Усе, що сприяє формуванню соціальної культури людини, сприяє цим створенню у неї імунітету проти комплексу сваволі та ілюзій — кореня будь-якого зла, у тому числі злочинності. Зважаючи на це, афоризм Ч. Беккарія «краще попередити злочин, щоб не бути вимушеним карати за нього» можна перефразувати так: «краще за допомогою культури усунути комплекс сваволі та ілюзій, ніж карати за прояв цього комплексу у вигляді злочину». Звичайно, формування соціальної культури, як радикальний засіб протидії злочинності, не виключає застосування покарання за вчинені злочини як паліативу.

На нашу думку, протидія злочинності має здійснюватися за формулою: «культура плюс репресія». Це саме стосується і протидії ексцесам, що мають вигляд правопорушень. Зазначена формула може стати основою для так званої «культурно-репресивної концепції протидії злочинності», що розробляється за допомогою принципу

соціального натуралізму у кримінології. Вона може бути покладена в основу нового тлумачення відомої формули «щита і меч» у протидії злочинності: «щитом» слід вважати «соціальну культуру людей», яка створює імунітет проти ураження їх соціопатизуючим (криміногенним) комплексом сваволі та ілюзій, а «мечем» є «репресія» як природна реакція на вже вчинений злочин. Згідно з цією концепцією соціальний прогрес забезпечується тоді, коли у суспільстві розвивається антикриміногенна культура, що є основою кримінологічної безпеки як складової національної безпеки. Інакше у протидії злочинності буде гіпертрофована роль покарання, що перешкоджатиме соціальному прогресу (саме це і відбувається у протидії злочинності при тоталітаризмі).

Отже, принцип соціального натуралізму може бути придатним як для подолання «хвороби» позитивізму, яка уразила вітчизняну кримінологію, так і для розвитку нової кримінології — «натуралістичної» кримінології, яка може стати основою для модернізації протидії злочинності, що має сприяти забезпеченню соціально-

го прогресу в Україні. «Натуралістична» кримінологія — це наука про злочинність, заснована на принципі соціального натуралізму. Її місія полягає у подоланні кримінологічного позитивізму, що породжує волюнтаризм і утопізм у протидії злочинності. Практичне значення «натуралістичної» кримінології полягає також у тому, що вона, ґрунтуючись на принципі соціального натуралізму, сприятиме розвитку практичних концепцій «кримінологічної безпеки», «кримінологічної глобалістики», «кримінологічного скринінгу (включаючи кримінологічну експертизу)», «активної кримінальної юстиції», «політичної кримінології», «корупційної активності громадян», «злочинного зловживання правом», «критеріїв законодавчої криміналізації і декриміналізації діянь» тощо [4].

Отже, нова кримінологія XXI ст. має бути «натуралістичною» кримінологією, тобто шукати засоби розв'язання проблем протидії злочинності саме у сфері пізнання законів Матері-Природи для узгодження з ними волі й свідомості якомога більшої кількості людей, що є радикальним засобом протидії злочинності.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Костенко О. М. Культура і закон — у протидії злу. — 2008. — 352 с.; Костенко О. М. Основне питання правознавства і кримінології з позиції соціального натуралізму // Антологія української юридичної думки : в 10 т. — К., 2005. — Т. 10: Юридична думка незалежної України. — С. 658–675; Костенко О. М. Принцип натуралізму в юридичній науці і кримінології // Правова система України : теорія і практика. — К., 1993. — С. 390–392.
2. Костенко О. М. Соціальний натуралізм — світогляд майбутнього // Вісник Національної академії наук України. — 2006. — № 10. — С. 33–38; Костенко О. М. Універсальний натуралізм — підґрунтя наукової культури нового типу // Вісник Національної академії наук України. — 2007. — № 10. — С. 37–43; Костенко О. М. Як вийти на шлях соціального прогресу. 10 тез до дискусії щодо антикризової реформи соціальних наук // Вісник Національної академії наук України. — 2009. — № 1. — С. 78–86.
3. Костенко А. Н. Криминальный произвол (социопсихология воли и сознания преступника). — К., 1990. — 147 с.; Костенко О. М. Культура і закон — у протидії злу. — К., 2008. — 352 с.; Костенко А. Н. Социопатия личности как криминогенный фактор // Наука і правоохорона. — 2008. — № 1. — С. 70–75.
4. Костенко О. М. Проблема № 1 — злочинність // День. — 2009. — № 62. — 10 квіт.; Костенко О. М. Корупція як проблема політичної кримінології // Правова держава. — 2003. — Вип. 14. — С. 386–390; Костенко О. М. Проблеми кримінального права, кримінології та кримінальної юстиції // Правова держава. — 2004. — Спец. вип. — С. 135–168; Костенко А. Н. Терроризм как нарушение природного права человека на безопасность // Проблеми безпеки особистості, суспільства, держави. Інформаційно-аналітичний бюлетень. — 2007. — № 1. — С. 131–136; Костенко О. М. О криминологических основаниях реформы уголовной юстиции в Украине // Кримінологія в Україні та протидія злочинності : зб. наук. ст. — О., 2008. — С. 20–26.

ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЗЛОЧИННОСТІ ЯК ВИД СОЦІАЛЬНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ

А. БОЙКО

кандидат юридичних наук,

доцент,

декан юридичного факультету

*(Львівський національний університет
імені Івана Франка)*

Вчення про детермінацію злочинності належить до одного з найскладніших і найактуальніших у кримінології. Поява окремих новацій у розумінні соціальної детермінації вимагає оновлення вчення про детермінацію злочинності як різновиду соціальної детермінації.

На сьогодні вже сформувалося певне наукове уявлення про соціальну детермінацію. Маючи у своїй основі філософське розуміння детермінації, соціальна детермінація водночас відображає специфіку соціальної форми розвитку, його закономірностей, зв'язків і відносин, основних детермінуючих чинників, рушійних сил його розвитку і функціонування. Соціальна детермінація вже давно не сприймається як однозначна залежність одних явищ і процесів від других, оскільки містить ймовірні чи випадкові зв'язки, а також участь людини у соціальних процесах з її усвідомленим власним вибором та відповідальністю за свій вольовий вибір.

Специфічність соціальної детермінації — в особливій значущості для неї соціальної активності людини як роду й особистості.

Належність людини у відповідний для неї соціально-культурний контекст — у «тканину» соціальних подій,

у мовне середовище, у психологічну атмосферу, в комплекс традицій, систему уречевлених цінностей, знань, у сукупність і систему етичних норм, оцінок тощо — все це загальне середовище, в якому тільки і можуть виникати та існувати детермінаційні зв'язки. Водночас соціальна детермінація зумовлена тією самостійністю і життєдіяльністю, які «зіткані» з багатьох видів, форм, проявів людської активності [1, 12]. При цьому завжди необхідно пам'ятати, що люди самі змінюють соціальні процеси, самі змінюють суспільні відносини.

На сьогодні вже зрозуміло, що не люди розглядаються у соціальних процесах, а те, як спосіб буття людей реалізує і модифікує соціальний процес, як характеристики людей відображають хід процесів і визначають їх логіку. Нормальний перебіг соціальних процесів забезпечується оптимальним співвідношенням стихійності й усвідомленості, і перебільшувати жодне з цих начал не можна. Для нас важливо зрозуміти структуру детермінації соціальних процесів та явищ.

У соціально-філософській літературі виникла концепція двох рівнів соціальної детермінації [2, 54]. Сутність концепції двох рівнів детермінації полягає в різній соціальній

зумовленості: а) діяльності окремої людини чи групи людей — тобто рівня індивідуальної діяльності; б) розвитку особливої форми соціального буття — тобто обумовленості загальносоціального рівня. При цьому загальносоціальний рівень — це рівень функціонування суспільної формації, як системи з її підсистемами: економікою, політикою, суспільною свідомістю, соціальним управлінням тощо.

Ця, до певної міри умовна, схема є цілком реалістичною: в ній представлені різні сторони людського буття, його підсистеми, елементи. Водночас вона є умовною тому, що вказує тільки на площинні явища, які мають процесуальну природу: у ній людські індивіди та особливі форми їх буття ніби співіснують незалежно один від одного.

Цей поділ на два рівні використовується і в кримінології стосовно дослідження детермінації злочинності: як на загальносоціальному рівні (цей рівень, з певними особливостями, містить і детермінацію певних видів злочинності), так і на рівні конкретних злочинних проявів.

Проте необхідно враховувати, з одного боку, відмінність між цими рівнями, їх відносну самостійність, тобто те, що вони не збігаються один з одним, а з другого — ці два рівні не можна роз'єднувати. Зрозуміло, це дуже складне завдання, оскільки необхідно уявити в одній картині людського буття об'єкти, які мають різні виміри, різні властивості та водночас подати аналіз всієї їх сукупності й пояснити природу зв'язків між ними.

Треба також зазначити, що поділ на зазначені два рівні є доволі умовним, бо насправді соціальна реальність характеризується багаторівневістю і багатомірністю. І тільки через пояснення окремих зв'язків і залежностей

людського буття, їх накопичення, систематизацію в групи і ряди на різних рівнях можна зрозуміти структуру соціальної реальності. Але дворівневий підхід є одним зі ступенів пояснення механізмів відтворення суспільства, розуміння його облаштованості та функціонування. Завдяки такому підходу можна виокремити достатньо великі підсистеми суспільства, показати їх вплив одна на одну, та визначити, як саме вони впливають на відтворення злочинності та її окремих проявів.

На загальносоціальному рівні детермінуючі зв'язки переважно мають характер об'єктивних закономірностей (законів). Необхідно розрізняти широкі найзагальніші соціальні закони розвитку, які діють у всіх суспільно-економічних формаціях, і більш вузькі закони, властиві лише окремим формаціям або окремим сферам життя суспільства. Соціальні закони є відносно стійкими. На загальносоціальному рівні поява нового закону може відбутися тільки тоді, коли виникають складні, сутнісні системно-структурні соціальні зміни. Наприклад, при переході від однієї суспільно-економічної формації до другої виникають і починають діяти нові економічні закони.

Соціальний закон «оживає» тільки в діяльності, і реалізація закону розкривається як відповідність форм людської діяльності одна одній. Тоді конкретного змісту набуває і розуміння дії законів, можливості чи неможливості їх використовувати або враховувати, чи не враховувати.

Важливо також нагадати, що, розглядаючи певний окремий закон, ми ніби виокремлюємо, вириваємо його з сукупності інших зв'язків. І якщо щодо певної якоїсь підсистеми можемо розглядати окремий закон (наприк-

лад, в економіці закон Оукена, який визначає кількісну залежність між зміною обсягу національного виробництва і зміною рівня безробіття), то аналіз окремого закону на рівні діяльності окремої людини виявляється беззмістовним.

На діяльність людей впливають різні закони, причому питання їх поєднання завжди залишається відкритим.

Окрема людина у своїй діяльності зазвичай не зважає на дію соціальних законів, вона фокусує свідомість лише на певних соціальних зв'язках, які у цей момент становлять для неї найбільший інтерес (у сенсі використання сприятливих умов і засобів досягнення необхідної мети). Але через пошук об'єктивної форми діяльності, досягнення певного узгодження засобів і цілей діяльності, її умов і норм людина опосередковано «вплітає» об'єктивно існуючі соціальні зв'язки в логіку своєї діяльності.

При здійсненні діяльності у системі соціальних зв'язків, які склалися, вибір цілей і засобів залишається за людиною. Проте цей вибір не є довільним, він залежить від соціальних умов і норм, які дають можливість гармонізувати відповідні засоби і цілі. Саме соціальні умови і норми виступають «представниками» комплексу соціальних зв'язків у певній людській діяльності. Відсутність розуміння з боку людини ролі соціальних умов і норм свідчить про відсутність у її свідомості загальної картини соціальної реальності й системи зв'язків, що її утворюють (а ці зв'язки саме і дозволяють людині з'єднати фрагменти своєї діяльності з соціумом).

Людина орієнтується і діє в межах єдиного складно-розчленованого соціального простору, керуючись певними соціальними нормами (зокрема, правовими, моральними) та відповідними

умовами, які визначають соціальну якість людської діяльності поза безпосереднім зв'язком з особливостями окремої людини.

Результат діяльності людини, спрямований на задоволення необхідних потреб у межах відповідного соціального простору, сприяє позитивній зміні інших компонентів структури, що веде до розвитку людини як соціальної істоти, до розширення і покращання її соціальних зв'язків і до зміни соціального середовища загалом. Цей процес відбувається складно і суперечливо, але саме в ньому закладена логіка соціального розвитку. У наш час великого поширення набула теорія А. Маслоу, в якій він розкрив ієрархію потреб і послідовність їх задоволення і з якої випливає, що постійне зростання потреб становить одну з важливих закономірностей соціального життя [3]. Але, крім цього, важливо з'ясувати, яким чином відбувається відтворення соціальних зв'язків і залежностей, а також становлення, функціонування та зміна соціальних законів. Тобто пояснення соціальних зв'язків, залежностей, законів необхідно перевести із плану формального у план змістовний.

У тих соціальних сферах, де можливі певні схематичні спрощення багатогранного буття людей, пояснити дію соціальних законів дещо простіше. Такими сферами є, зокрема, економіка, право тощо. Саме у них легше відстежувати соціальні закономірності як загальнопоповторювані зв'язки явищ, як певну регулярність, а це дає змогу отримувати тотожні результати, групувати і пояснювати певні класи подій. Так, економічна практика дає можливість фіксувати регулярні коливання ділової активності чи цін на світовому ринку, а економічна теорія пояснює ці коливання дією відповідних економічних законів.

Значно складніше простежити дію соціальних законів як необхідну відповідність між різними сферами життя суспільства: економікою, політикою, суспільною свідомістю. Хоча на сьогодні такі дослідження активно проводяться, зокрема щодо взаємозв'язку економічних законів з іншими соціальними законами [4, 66–150]. Проте цілісного розуміння цих складних соціальних процесів і їх ймовірних наслідків ще не склалося. Особливо це відчувається в умовах складних соціальних трансформацій, коли посилюється системне розбалансування різних сфер соціальної системи, насамперед, соціально-економічної, соціально-політичної й соціально-психологічної та відчутною стає соціальна неузгодженість, що характеризується негативною зміною соціальної структури і стратифікацією.

Дестабілізація в будь-якій соціальній сфері призводить до фактичної деформації соціальних структурних елементів, а отже, — до загального дисбалансу в розвитку суспільства. Якщо характер і глибина відхилень у функціонуванні суспільства виходить за межі його адаптивних можливостей, то це зумовлює системну кризу. В апогеї структурні елементи у розбалансованій системі утворюють нові параметри соціальної узгодженості, що приводить до якісних змін у системі, або відбувається докорінна зміна соціальної системи загалом.

Тому від рівня соціальної узгодженості між життєво важливими сферами (економікою, системою соціального управління та соціально-психологічною сферою) залежить розвиток суспільства як системи, що функціонує та розвивається за власними законами. Системні зміни в розвитку суспільства приводять до переходу суспільства від однієї якості до другої.

Такі зміни отримали назву трансформації.

У трансформаційний період відбуваються зміни в усіх системах і підсистемах суспільства.

Загалом кризовому характеру соціальної трансформації притаманні нерівномірність і неузгодженість змін у життєво важливих сферах суспільства.

Проблеми, спричинені закономірною нерівномірністю трансформаційних змін у різних соціальних сферах, посилюються конфліктною природою самого характеру докорінних перетворень. Такі перетворення торкаються інтересів усіляких соціальних груп і породжують у них неоднакове, зазвичай протилежне, ставлення. На труднощі, які стосуються узгодження різношвидкісних процесів, накладаються ще й проблеми, пов'язані з протилежністю інтересів усіх соціальних груп, що посилює соціальну деструктивність. Тому в трансформаційний період посилюється дія специфічних соціальних законів, пов'язаних з переходом від одного типу суспільства до другого. Причому, порівняно з періодом еволюційного розвитку, зростає питома вага дії статичних (стохастичних) законів.

Аналіз системи детермінуючих зв'язків на загальносоціальному рівні має важливе значення для розуміння механізму формування детермінуючого комплексу злочинності.

Власне, деяка замкненість соціальних процесів у межах окремих соціальних сфер (напевно, крім економіки та політики) створює багато труднощів для поступального розвитку і, отже, породжує багато суперечностей через низьку соціальну узгодженість між цими соціальними сферами.

Безумовно, соціальні суперечності закладені в самій природі суспільства, особливостях його функціонування.

Вони є джерелом подальшого розвитку суспільства, якщо в ньому закладені механізми, за допомогою яких ці суперечності можна подолати. Однак суперечності породжують і відхилення від нормативно врегульованої поведінки. Суперечності послаблюють дію соціальних інститутів і, навпаки, посилюють дію відцентрових сил у соціальній системі, зумовлюючи необхідність соціальних відхилень, зокрема у формі злочинної поведінки.

Будучи органічною складовою соціальної системи, суспільно небезпечні процеси постійно відтворюють умови для власного існування. Такий процес характерний для будь-яких інституційних систем і може бути з певним спрощенням описаний через гіперселекцію, хреодний ефект і залежність від траєкторії попереднього розвитку. Ефект гіперселекції полягає в тому, що неконкурентоспроможна в нормальних умовах структура (інститут) у зв'язку з обставинами, які випадково склалися, захоплює домінуюче становище і блокує процес функціонування ефективних соціальних інститутів.

Хреодний ефект означає у цьому контексті, що внаслідок певних обставин те чи інше явище, та чи інша система починає розвиватися неоптимальним шляхом, причому, чим триваліший такий розвиток, тим складніше змінити траєкторію. Селекційний відбір перестає діяти, і його неоптимальність стає помітною в окремій перспективі.

Залежність від траєкторії попереднього розвитку виявляється у тому, що певні соціальні підсистеми (наприклад, корупція, тіньова економіка, злочинність) постійно підживлюють інституційне та соціальне середовище, в якому формуються сприятливі для їх відтворення умови, детермінуючи

подальше зростання злочинності. Висвітлення особливостей детермінації злочинності неможливе без аналізу особливостей детермінації індивідуальних злочинних проявів.

Вплив соціальної системи, переломлюючись крізь внутрішнє «Я» людини, проявляється у зміні її соціальної активності. Особливо це виявляється у трансформаційний період, коли відбувається процес зміни стереотипів у виявах соціальної активності, зумовлений порушенням соціальної рівноваги для більшості населення. Згодом цей процес переходить у стадію адаптації до особливостей «новонароджених» соціальних інститутів і завершується стабілізацією, але вже на новому рівні.

Динаміка соціальних процесів виявляється у виникненні або зникненні певних соціальних елементів, модифікації внутрішніх і зовнішніх детермінуючих зв'язків між ними. У соціальній активності особистості виражається та реалізується глибина і повнота зв'язків особистості із соціальним середовищем. Основним критерієм такої активності є спрямованість на певні інтереси, потреби, цінності, структура та характер яких відносно швидко змінюються. Відбувається постійна адаптація особистості з її індивідуальною структурою до умов життєдіяльності соціального середовища, які постійно змінюються.

Тому протиправний спосіб задоволення особою своїх інтересів і потреб — це індивідуальний усвідомлений прояв активності особи, який значною мірою зумовлений чинниками особистісного характеру, що реалізуються в соціальних умовах, які постійно змінюються. Тому особа прагне якомога ефективніше використати свій потенціал і досягти бажаного результату (задоволення власних потреб та інтересів) найоптимальні-

шим шляхом, у тому числі протиправним. Обрання протиправного способу задоволення своїх потреб та інтересів залежить від індивідуальних особливостей, кінцевої вигоди, а також ймовірності настання для особи негативних наслідків і їх порівняння з можливою вигодою. Причому протиправний спосіб в умовах зміни соціальних інститутів і послаблення соціального контролю виявляється зазвичай ефективнішим.

Наголосимо, що загальносоціальні, особливі чинники та чинники, які визначають індивідуальні злочинні прояви, взаємозв'язані. Вони перебувають на різних рівнях узагальнення, але в межах однієї структури детермінуючого комплексу, і взаємозв'язок між ними належить до системної детермінації.

Загальносоціальні чинники злочинності, з одного боку, впливають на змістовну сторону особливих чинників, а з другого — їхній зміст також визначається змістовною стороною чинників, що мають вплив на індивідуальні злочинні прояви. Особливі чинники, у свою чергу, впливають на відповідні чинники, які зумовлюють індивідуальні злочинні прояви, хоч і не торкаються механізмів їхньої дії. На думку А. Закалюка, при узагальненні індивідуальних детермінантів на загальносоціальному рівні деякі індивідуальні детермінанти не проявляються у незмінному вигляді, а окремі їх особливості зовсім не проявляються, але належні їм якісні ролі в системі детермінації та механізми співвідношення у процесі детермінації не змінюються [5, 201].

Якщо звернути увагу на структуру детермінації індивідуальних злочинних проявів, то важливого значення набуває дослідження співвідношення об'єктивних і суб'єктивних детермінантів такої індивідуальної активності. У свою чергу, об'єктивна детермінація має дві складові: внутрішню та зовнішню. Тому при вивченні детермінації індивідуальних злочинних проявів необхідно зважати на вплив трьох складових: внутрішніх об'єктивних чинників (наприклад, психофізіологічні розлади), внутрішніх суб'єктивних чинників (свідоме волевиявлення особи) і зовнішніх чинників (вплив середовища на формування світогляду та цінностей, вплив конкретної життєвої ситуації).

На завершення необхідно зазначити, що різні соціальні рівні детермінації відрізняються один від одного не лише за обсягом детермінуючого впливу. Для детермінуючої ланки загальносоціального рівня зазвичай характерні динамічні закономірності, в них сильніше виражена необхідність, а детермінуючий ланці на рівні індивідуальних злочинних проявів більше притаманні випадковість, закономірності статичного типу.

Все це дає можливість дійти висновку, що розвиток суспільства здійснюється через дію об'єктивних соціальних законів (закономірностей) із закладеними в них детермінуючими зв'язками і ймовірними наслідками. Пізнання детермінуючого впливу закономірностей соціального розвитку має важливе значення для формування вчення про детермінацію злочинності.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Клейнер Б. И. Социальная причинность, ее природа и специфика : моногр. — М., 1991. — 128 с.
2. Князев Н. А. Причинность. Новое видение классической проблемы. — М., 1992. — 166 с.
3. Маслоу А. Мотивация и личность / пер. А. М. Татлыбаевой. — К., 2004 // <http://psylab.org.ua/boors/masla01/index.html>
4. Садченко К. В. Законы экономической эволюции. — М., 2007. — 272 с.
5. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології : у 3 кн. — К., 2007. — Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. — 424 с.

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ТЕОРІЯ ВІДТВОРЕННЯ ТА ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

В. ДРЬОМІН
*кандидат юридичних наук,
доцент,
завідувач кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
(Одеська національна юридична академія)*

Кримінологія на межі століть опинилася у складному становищі: з одного боку, високий рівень злочинності стимулює інтерес до кримінологічних досліджень, з другого — очевидно, що практика боротьби зі злочинністю все далі відсторонюється від їх результатів. Це спостереження стосується не лише України, а й провідних держав західного світу. У Великій Британії, США, Німеччині, Франції все активніше критикують програми, засновані на проведенні політики ресоціалізації, «відновного правосуддя», «визнання провини» та ін. Але саме на цих концепціях західна кримінологія у 60–80-ті роки ХХ ст. отримала високий авторитет не лише серед фахівців у сфері гуманітарних наук, а й серед практиків. Проте стрімке зростання рівня злочинності, що фіксується в усьому світі останніми роками, поширення насильства і корисливих злочинів, масове і часто демонстративне нехтування кримінально-правовими заборонами, призводять до зміни суспільної свідомості й породжують не лише вимоги про посилення суворості кримінальних покарань, але і змушують критично осмислювати роль і стан сучасної кримінології.

© В. Дрьомін, 2009

На нашу думку, однією з причин низької ефективності попереджувальної діяльності є нерозуміння практиками суті проблеми, яка позначається терміном «злочинність». Попередження злочинності будується на основі ставлення до злочинності як до механічної сукупності розрізнених злочинних актів, а не відкритої соціальної системи, яка має власні закономірності розвитку. Іншою причиною є те, що вирішення проблеми попередження злочинності віддане правоохоронцям, більшість з яких розуміють її лише як «боротьбу зі злочинцями» і виключно кримінально-правовими засобами. Проте кримінальна реальність змушує по-новому поглянути не лише на заходи протидії злочинності, а й на саму злочинність та її місце в суспільстві. Чи дійсно злочинність проявляє себе, перш за все, як кримінально-правове явище?

Кримінологічні дослідження, здійснені в Україні такими відомими вченими, як В. Глушков, В. Голіна, І. Даньшин, О. Джужа, А. Закалюк, А. Зелінський, О. Кальман, О. Костенко, О. Литвак, В. Попович, А. Тузов, В. Туляков, В. Шакур і багатьма іншими, роблять вагомий внесок у розвиток сучасної кримінології та відображають

тісний зв'язок злочинності з іншими соціальними процесами. Дослідження цих та інших вчених свідчать, що проблему злочинності не можна вирішити, перебуваючи лише в системі правової регламентації людської поведінки. Важливо не просто дати юридичну оцінку вчинкам людини, але зрозуміти механізм формування тих або інших видів соціально значущої поведінки людини.

Особливий науковий інтерес економістів, соціологів, психологів, а останнім часом — кримінологів, викликають концепції, пов'язані з вивченням неправових практик та механізмів їх інституціоналізації. На нашу думку, підхід до злочинності за допомогою концепції інституціонального розвитку суспільства може істотно просунути кримінологів у пізнанні злочинності як соціального феномену.

Останніми роками суспільство зіткнулося з проблемою стрімкого поширення неправових практик [1]. Російські вчені Т. Заславська і М. Шабанова, аналізуючи неправові практики, стверджують, що «неправові взаємодії не просто широко поширені в сучасному трансформаційному процесі в Росії: йде активний процес їх інституціоналізації, тобто перетворення на стійкий, постійно відтворюваний феномен, який, інтегруючись у таку, що формується, систему суспільних відносин (економічних і неекономічних), стає нормою (звичним зразком) поведінки акторів різних рівнів і поступово інтерналізується ними. Суперечності й невідповідності в інституціональній системі суспільства, що реформується, виступаючи важливим джерелом неправових практик, поступово втягують неправові практики у свою орбіту, роблячи елементом інституціональної системи. У свою чергу, неправові практики сьогодні виступають потужним

бар'єром для інституціоналізації проголошених під час реформ ліберально-демократичних прав [2, 7].

Тісний зв'язок злочинних проявів із соціальними процесами дає підстави для аналізу злочинності у контексті розвитку суспільства і предметної діяльності людини. З таких позицій злочинність слід розглядати як різновид масової соціальної практики людей, що проявляється у поведінці, яка нині заборонена нормами кримінального права. У раніше опублікованих працях було обґрунтовано думку про те, що цей вид соціальної практики, з огляду на зміст, характер предметної діяльності, спрямованість і соціально-правову оцінку, може бути названий кримінальною практикою, яка є основою формування особливих соціальних інститутів [3].

Вивчення кримінальної практики ґрунтується на певних методологічних постулатах, що склалися у сучасній соціології. До них належать такі. Грецьке слово «практика» (*практика*) означає «діяльний, активний». Практика багатогранна і має різні рівні. У широкому значенні під практикою розуміють всі види чуттєво-предметної діяльності людини, наприклад педагогічну, художню, адміністративну, правоохоронну тощо. Основні форми практичної діяльності людей — виробництво матеріальних благ, праця, а також соціально-перетворююча діяльність, направлена на зміну соціальних відносин.

Практика має суспільно-історичний характер і залежить від рівня розвитку суспільства, особливостей його соціальної структури і характеру суспільних відносин у цілому. Соціальні практики є базою, на якій будується суспільство. На основі соціальних практик формуються соціальні інститути як взаємопов'язані набори

соціальних практик з особливим предметним характером діяльності, новим соціальним статусом.

Кримінальна практика на масовому рівні — це широко поширений різновид специфічного соціального досвіду, який проявляється у вчиненні таких діянь, які нині і в цьому соціокультурному просторі заборонені кримінальним законом. Кримінальна практика на індивідуальному рівні — це конкретна предметна діяльність, яка здійснюється для задоволення потреб. Під практикою розуміється не лише предметна діяльність окремої людини, а й колективна діяльність, також сукупна діяльність людства, досвід усього людства в його історичному розвитку. Колективна інтенціональність (намір) становить основу стандартних соціальних практик та соціальних інститутів і є центральною для пізнання соціального світу, оскільки основна частина соціальної реальності конструюється колективно [4, 123–125]. Наведена думка може бути застосована при аналізі організованої та корпоративної злочинності, корупції, господарських та інших економічних злочинів, що виявляють тенденцію до інституціоналізації на основі колективної кримінальної практики.

Кримінальна практика має системний характер, оскільки внутрішньо структурована, її різновиди тісно пов'язані між собою та з іншими видами людської практики, у тому числі соціально-позитивними, що й визначає системний характер злочинності у цілому.

Таким чином, кількісні та якісні характеристики злочинності, високий рівень її латентності дають підстави стверджувати, що кримінальні практики є важливим фактором соціального розвитку і набувають ознаки соціального інституту.

Термін «інститут» має багато значень. В європейські мови він прийшов із латинської (від *institutum* — установа, пристрій). Як науковий напрям інституціоналізм виник на початку XX ст. у США. Методологія інституціоналістів, як пише Н. Титова, передбачала не тільки широке використання описово-статистичного й історико-генетичного методів, але й категорію інституту, що розуміється як сукупність правових норм, звичаїв, звичок. У рамках цієї течії були утворені соціально-психологічний, соціально-правовий, інституціонально-статистичний напрями. Вважається, що вперше застосував термін «інституціоналізм» американський економіст У. Гамільтон у 1916 р. Поширення інституціоналізму було пов'язано насамперед з еволюцією економічної теорії в США, де в 20-х роках XX ст. він зайняв провідне положення [5, 257].

Найбільше поширення інституціональний аналіз отримав у 20–50-ті роки XX ст. в англо-американській соціології, коли з'явилися спеціально присвячені аналізу соціальних інститутів монографії Д. Хертзлера «Соціальні інститути» (1929) і «Американські соціальні інститути» (1961), Ф. Чепіна «Сучасні американські інститути» (1935), Л. Балларда «Соціальні інститути» (1936), Г. Барнза «Соціальні інститути» (1942), К. Панунзіо «Головні соціальні інститути» (1946), Д. Фейблмана «Інститути суспільства» (1956) [6, 13–19].

У радянській соціологічній літературі до початку 70-х років XX ст. термін «соціальний інститут» практично був відсутній, а інституціональний аналіз належав до прерогатив буржуазної методології. Одним із перших у радянській соціології до інституціонального аналізу звернувся І. Лейман, який присвятив своє дослідження

інституціоналізації науки [7, 198]. Згодом інституціональний аналіз та теорія інститутів широко застосовувалися при аналізі економічних проблем. Лише у 90-ті роки російські соціологи стали широко обговорювати проблеми формування неправових практик та їх трансформацію у стійкі соціальні інститути [8]. У теорії кримінології методологія інституціонального аналізу перебуває у стадії становлення. У працях Я. Гилинського, В. Колеснікова, Д. Шестакова, Л. Гевелінга, Е. Митраковой, Л. Косалс тощо сформовані основи інституціонального аналізу деяких кримінальних практик.

На сьогодні у соціологічній літературі під інститутом розуміється і система організацій, установ, і сукупність норм, відносин, що регулюють громадське життя у певній сфері (інститут сім'ї, політичні інститути).

В останні роки найпоширенішим є розуміння соціальних інститутів як системи соціальних практик, які існують на підставі формальних і неформальних норм і правил поведінки, що в кримінологічних цілях становить найбільший інтерес.

Розглядаючи соціальний інститут як відносно стійкі типи й форми соціальної практики, за допомогою яких організується громадське життя, забезпечується стійкість зв'язків і відносин у межах соціального життя суспільства, слід дійти висновку, що окремі види кримінальної практики можуть набувати риси соціального інституту. При цьому варто наголосити, що злочинність у цілому, у всьому своєму якісному різноманітті, не може бути охарактеризована як єдиний соціальний інститут і фактично не є таким. Причиною цього є різнохарактерність кримінальних практик, а також істотні розбіжності в регламентації неформальних правил поведінки

усередині відповідних кримінальних субкультур.

Ряд учених пишуть про механізми інституціоналізації корупції (Л. Косалс, Ю. Латов) організованої злочинності (Я. Гилинський), економічної злочинності (В. Попович, В. Колесніков). Таким чином, можна констатувати, що на сьогодні розвиток злочинності виходить на новий соціальний рівень і вона стає важливим й досить впливовим фактором громадського життя. Злочинність виглядає у суспільному вимірі не як механічна сукупність розрізнених злочинів, а як стійка форма соціальних практик, заснованих на відповідних стандартах поведінки й моралі. Інституціоналізація злочинності свідчить про її системний характер, тісний зв'язок з усіма соціальними процесами, що впливають на життєдіяльність людини. Кримінальні практики стають не винятком із правил, а правилом у соціальній поведінці.

Сформувався особливий суспільний механізм функціонування вказаних кримінальних практик, що становить систему стійких правил поведінки, взаємодії суб'єктів вказаних практик, зокрема і взаємовідносин з правоохоронними та іншими владними органами. Інституціоналізація злочинної діяльності сприяє залученню до кримінальної практики інших людей, які виявляються залежними від цієї діяльності. Створюється особливе кримінальне середовище існування, яке за економічними властивостями і можливою матеріальною вигодою надзвичайно привабливим для її учасників. Відтворення злочинності у цьому разі виступає циклом обміну результатами предметної діяльності в рамках інституціоналізованих кримінальних практик, який безперервно продовжується.

Об'єктивною основою інституціоналізації злочинності є соціальна ано-

мія як наслідок транзитивного (перехідного) стану українського суспільства і дисфункції офіційних інститутів держави, насамперед пов'язаних із забезпеченням правопорядку. З суб'єктивного боку, більшість кримінальних практик характеризуються корисливою спрямованістю, що зміцнилася в результаті втрати духовних цінностей та широкого розповсюдження правового нігілізму. Інституціоналізовані кримінальні практики успішно конкурують з правомірними соціальними практиками, що приносять їх учасникам за короткий час істотні доходи.

Як це не парадоксально, але криміналізація суспільства привела до виникнення особливого механізму інституціональної взаємодетермінації діяльності учасників кримінальних практик та працівників органів державної влади, охорони правопорядку, судової системи. Цей механізм заснований на взаємному матеріальному стимулюванні поведінки учасників такої взаємодії.

Морально-етична деформація працівників правоохоронної та судової систем, пов'язана з масштабною корупцією, забезпеченням ними «даху» кримінальним структурам, сприяла не тільки змістовному переродженню цих державних інституцій, а й створила умови для розширеного відтворення злочинності. У свою чергу, зростання злочинності стало причиною збільшення матеріальних та кадрових ресурсів інститутів правопорядку. Але зміна кількісних параметрів інститутів правопорядку не сприяє зниженню рівня криміналізації суспільства. Високий рівень корупції й залучення працівників правоохоронних та судових органів до криміналізованої економіки, пряма або непряма підтримка неправових, у тому числі кримінальних практик, істотно знижують авто-

ритет і ефективність інститутів правопорядку, фактично руйнують їх.

Консолідація кримінального світу і розширення сфери впливу злочинності на суспільство, її загрозлива інституціоналізація вимагають адекватного реагування, у тому числі й на науковому рівні. Одним із напрямів наукової теорії повинна стати розробка основ інституціональної кримінології. Головним елементом предмета інституціональної кримінології є соціальна система (підсистема) у її внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язках, у суб'єктно-об'єктному розрізі в контексті особливостей злочинності, криміногенних та антикриміногенних факторів. Інституціональна концепція вивчення і стримання криміналізації суспільства передбачає аналіз соціуму як системи соціальних інститутів, з якими люди себе ототожнюють і в межах яких здійснюють різні види соціально значущої діяльності (соціальних практик) з метою задоволення своїх потреб, перш за все життєвого характеру.

У вітчизняній кримінології методологія інституціонального аналізу злочинності та криміногенних чинників й досі не застосовувалася. Найбільших успіхів у цьому напрямі досягли соціологи, які поставили «оновлену» проблему соціальних інститутів у перший ряд сучасних соціологічних теорій.

Водночас очевидно, що якщо суспільство є системою, яка складається з відносно самостійних соціумів (підсистем), необхідно вивчати кримінологічні особливості їх функціонування. На сьогодні активно розробляються такі приватні кримінологічні теорії, як політична кримінологія (Д. Шестаков, П. Кабанів, О. Літвак, Н. Зелінська), економічна кримінологія (В. Колесніков, В. Попович), кримінологія закону, сімейна кримінологія (Д. Шес-

таков), кримінологія засобів масової інформації (Г. Горшенков), кримінопедологія (О. Старков), кримінологія (О. Старков, Л. Башкатов, Г. Касторський) та інші наукові напрями кримінології [1]. Це не означає, що існують декілька окремих кримінологій. Йдеться тільки про специфіку кримінологічного вивчення різних сфер соціального буття. (Для порівняння: у рамках науки соціології існують такі напрями, як економічна соціологія, політична соціологія, соціологія культури, соціологія молоді тощо.)

Інституціональна кримінологія — не самостійна галузь наукових знань, а один із напрямів науки кримінології. Як вже зазначалося, далеко не всі злочинні прояви набувають рис соціального інституту. Об'єктом інституціональної кримінології є процес інституціоналізації злочинності та соціальне середовище на мікро- та макрорівнях. Предметом кримінологічних досліджень у рамках інституціональної теорії злочинності повинні стати кримінальні практики, які становлять ядро сучасної злочинності та забезпечують збереження і розширене відтворення злочинності, руйнують соціум «зсередини».

Інституціональна кримінологія об'єктивно передбачає розвиток іншого нового напрямку — інституціональної профілактики злочинності. В основі інституціональної профілактики злочинності, незалежно від виду і характеру злочинів, лежить концепція зміни діяльності людини в тих або інших соціальних умовах на основі зміни мотиваційної складової її діяльності.

Розробка механізму витіснення кримінальних практик за допомогою стимулювання соціально-позитивної діяльності у межах тих або інших інститутів є найбільш перспективним напрямом інституціональної профілактики злочинності.

Інституціональна теорія вивчення та попередження злочинності перебуває у стадії становлення. Обсяг невеликої наукової статті не дає змоги детально аргументувати подану точку зору. Водночас є очевидним, що пошук нових ідей, направлених на розширення наукового знання, розробку ефективних заходів протидії злочинності, повинен стати пріоритетним напрямом у розвитку сучасної кримінології.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Tuomela R.* The Philosophy of Social Practices : A Collective Acceptance View // Cambridge : Cambridge University Press, 2002. — P. 68–70; *Волков В. В.* О концепции практик в социальных науках // Социологические исследования. — 1997. — № 6. — С. 9–23; *Громыко Ю. В.* Век мета : современные деятельностные представления о социальной практике и общественном развитии. — М., 2006. — 504 с.; *Назарушкин М. А.* Экономическая теория и социальная практика 20-х годов : выбор путей развития : на примере экон. идей А. В. Чаянова // Общеэкон. концепции функционирования предприятия в условиях рынка. — 2000. — Вып. 7. — С. 57–60.
2. *Заславская Т. И., Шабанова М. А.* Социальные механизмы трансформации неправовых практик // Общественные науки и современность. — 2001. — № 5; *Шабанова М. А.* Институциональные изменения и неправовые практики // Кто и куда стремится вести Россию? Актеры макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса / под общ. ред. Т. И. Заславской. — М., 2001. — С. 319–327.
3. *Дрёмин В. Н.* Преступность как объект системного анализа // Актуальні проблеми держави та права. — 2000. — № 7. — С. 242–255; *Дрёмин В. Н.* Преступность и её организованные формы как социальная практика // Информационное обеспечение противодействия организованной преступности : сб. науч. ст. ; под ред. М. Ф. Орзиха, В. Н. Дрёмина / Библиотека журнала «Юридический вестник». — Одесса, 2003. — С. 12–25; *Дрёмин В. Н.* Преступность как социальная практика и предметная деятельность // Наукові праці ОНЮА. — Одеса, 2006. — Т. 5. — С. 251–261; *Дрёмин В. Н.* Институционализация преступности и институциональная кримино-

- логия : концептуальные подходы // Сучасна кримінологія та проблеми протидії злочинності / под ред. М. Ф. Орзиха, В. Н. Дрёмина / Библиотека журнала «Юридический вестник». — Одесса, 2008.
4. *Tuomela R.* Collective Acceptance, Social Institutions, and Social Reality // *American Journal of Economics and Sociology*. — Jan 2003. Vol. 62. No. 1. — P. 123–125.
 5. *Титова Н. Е.* История экономических учений : курс лекций. — М., 1997.
 6. *Готов М. Б.* Социальный институт : определение, строение, классификация // Социологические исследования. — 2003. — № 10.
 7. *Лейман И. И.* Наука как социальный институт. — Л., 1971.
 8. *Кох И. А.* Институциональность социального управления // Известия Уральского государственного университета. — 2005. — № 37. — С. 167–175; *Заславская Т. И., Шабанова М. А.* К проблеме институционализации неправовых социальных практик в России : сфера труда // Мир России. — 2002. — Т. 11. — № 2. — С. 3–38; *Митракова Е. Н.* Институционализация неформальных политико-правовых практик в современной России как угроза национальной безопасности : дис. ... канд. юрид. наук. — Ростов н/Д, 2005. — С. 151; *Заславская Т. И., Шабанова М. А.* Неправовые трудовые практики и социальные трансформации в России // Социологические исследования. — 2002. — № 6. — С. 3–17.

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ: НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ

О. КУЛИК

*кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник
Науково-дослідної лабораторії
кримінологічних досліджень
(Державний науково-дослідний інститут
МВС України)*

«Отримання науково обґрунтованого уявлення про стан і динаміку злочинності в Україні» визначене у Концепції розвитку кримінологічної науки в Україні на початку ХХІ ст. (п. 1.1) як одна з головних проблем, на вирішення якої мають бути спрямовані кримінологічні дослідження в країні. Ця проблема вирішується шляхом здійснення кримінологічного аналізу злочинності. У сучасних умовах в усіх країнах результати такого аналізу суттєво впливають на зміст нормативно-правових та програмних документів щодо їх соціально-економічного розвитку, розробку стратегічних та оперативних управлінських рішень щодо протидії злочинності, встановлення чисельності, структури та функцій судових і правоохоронних органів країни. У кримінології результати кримінологічного аналізу злочинності мають, на нашу думку, відігравати роль емпіричної бази для розробки загальнотеоретичних засад цієї науки, кримінологічних характеристик та заходів запобігання злочинам окремих видів.

У цій статті ми говоритимемо про кримінологічний аналіз злочинності у вузькому значенні, як дослідження даних щодо стану, структури та динаміки злочинності на певній території за певний період часу, осіб, що вчинили злочини та осіб, що потерпіли від них, а також встановлення притаманних злочинності тенденцій та закономірностей.

Зняття грифу таємності зі статистики злочинності сприяло появі у 90-х роках на пострадянському просторі ряду змістовних аналітичних досліджень [5; 8; 10]. У наступному десятиріччі в Російській Федерації такі дослідження набули більшого поширення [6; 11; 13; 14], тоді як в Україні відповідна дослідницька робота уповільнилася. На сьогодні назріла потреба переосмислити накопичений досвід проведення аналітичної роботи щодо визначення тенденцій та закономірностей злочинності в окремих країнах світу і на міжнародному рівні та з урахуванням нових можливостей, які надає сучасна комп'ютерна техніка та засоби комунікації, розробити нові методологічні підходи та визначити най-

перспективніші напрями кримінологічного аналізу злочинності в країні. У цьому і полягає завдання цієї статті.

Перш за все доцільно сформулювати ряд загальних методологічних принципів, яких слід дотримуватися при здійсненні кримінологічного аналізу злочинності. На нашу думку, до таких принципів належать: 1) використання при аналізі всіх наявних джерел інформації про злочинність, постійний пошук джерел інформації, які дають можливість отримати нові відомості про злочинність. Коректне порівняння однакових за змістом даних, отриманих з різних джерел; 2) залучення до аналізу достовірної інформації, тобто такої, що адекватно відображає реальність, якщо можливо визначення ступеня достовірності кожного виду інформації та обов'язкове врахування його при використанні аналітичного матеріалу; 3) переважне використання при аналізі даних суцільного спостереження та вибіркового репрезентативних даних, які відібрані таким чином, що результати їх аналізу можуть бути віднесені до всієї сукупності певних фактів. Обов'язкове зазначення ступеня репрезентативності вибіркового даних, які використовуються при аналізі, параметрів та методів формування вибіркової сукупності; 4) структуризація масиву даних, які використовуються при аналізі, виділення певних підмасивів за кримінально-правовими (злочини, що належать до певних розділів Особливої частини КК України, злочини окремих складів тощо) кримінально-процесуальними (зареєстровані злочини, злочини, розслідування за якими закінчено у звітному періоді тощо) та кримінологічними ознаками (злочини, вчинені у громадських місцях, побутові злочини тощо). Коректне використання даних кожно-

го з підмасивів, неприпустимість їх об'єднання; 5) максимальне залучення до аналізу даних, що характеризують злочини як акти соціальної поведінки (час, місце, спосіб, обстановка вчинення злочину, соціально-демографічні ознаки злочинця, характеристики його оточення тощо); 6) визначення точного змісту всіх показників, які використовуються при аналізі, встановлення одного найменування кожного з них та його використання в аналізі; 7) поступовий перехід до здійснення кримінологічного аналізу злочинності в режимі моніторингу, тобто безперервне накопичення та обробка певного обсягу даних про злочинність та періодична підготовка аналітичних документів за певний проміжок часу. Крім забезпечення постійного контролю за станом злочинності, це дасть можливість накопичувати дані про злочинність за тривалий проміжок часу, отримувати довгі динамічні ряди показників, що створить можливість коректного застосування математико-статистичних методів, спрямованих на встановлення тенденцій та закономірностей злочинності; 8) використання при аналізі найпростіших методів математичної статистики, оскільки результати, отримані шляхом їх застосування, є найбільш придатними для інтерпретації та сприйняття практичними працівниками та громадськістю. Застосування складних методик є доцільним тільки у випадках, коли встановлення певних тенденцій і закономірностей злочинності іншим шляхом є неможливим.

Дотримання при кримінологічному аналізі злочинності зазначених принципів дасть, на нашу думку, змогу забезпечити більшу точність та достовірність результатів такого аналізу, порівняність даних різних аналітичних досліджень. Зрозуміло, що з нако-

пиченням досвіду проведення кримінологічного аналізу злочинності цей перелік може бути збільшений.

Тепер зупинимось на деяких напрямках кримінологічного аналізу злочинності, які ми вважаємо на цей час найбільш перспективними. Вони виділені за характером даних, які становлять інформаційну базу аналізу.

Першим із них є кримінологічний аналіз відомостей, які містяться у державній статистичній звітності про злочинність. Значення цих відомостей полягає у тому, що вони є результатом здійснюваного спеціальними державними органами на певній території та за певний період часу суцільного спостереження фактів, які належать до предмета кримінологічного аналізу злочинності, їх узагальнення (обрахування) та викладення у спеціальних формах державної статистичної звітності. Ці дані характеризують всю сукупність зареєстрованих злочинів виявлених осіб, які вчинили злочини, та осіб, що потерпіли від злочинів, за рядом суттєвих кримінально-правових та кримінологічних ознак, відображаються в спеціальних таблицях в узагальненому кількісному вигляді, що робить можливим їх безпосереднє використання при аналітичній діяльності без здійснення підготовчих заходів із збору та обробки інформації.

В опублікованих до цього часу дослідженнях використовувався дуже незначний перелік даних, які характеризують стан злочинності в країні або певних її регіонах, що містяться у статистичних звітах — кількість зареєстрованих злочинів в цілому та найбільш поширених видів злочину, виявлених осіб, які їх вчинили тощо [8; 9; 4, 21–25]. Основним завданням кримінологів у межах цього виду кримінологічного аналізу злочинності є дослідження всього комплексу даних, які

містяться у державних статистичних звітах про злочинність. При такому аналізі доцільно було б використати можливості, які надають державні статистичні звіти про злочинність щодо зіставлення різних показників сукупності злочинів, виявлених осіб, що їх вчинили, потерпілих від злочинів; побудови та аналізу цілого ряду таблиць сполученості ознак, отримання структурних характеристик злочинності, її видів та видів злочину, осіб, що їх вчинили, та потерпілих за рядом кримінально-правових, соціально-демографічних та кримінологічних ознак. Йдеться, зокрема, про дані щодо: структури заяв та повідомлень про злочини за їх видами; структури зареєстрованих злочинів за родовим об'єктом посягання та видами злочинів; структури міської, сільської, чоловічої, жіночої, групової, рецидивної, організованої злочинності за видами злочинів; зв'язків між статтю, віком та іншими соціально-демографічними ознаками злочинця та видом вчиненого злочину тощо.

За результатами цієї роботи було б доцільно підготувати комплексний аналітичний документ, який би повно і всебічно характеризував стан злочинності в країні за даними державної статистичної звітності за максимальний період часу. Статистичні дані за наступні роки можна було аналізувати за вже відпрацьованою схемою і викладати у вигляді щорічника злочинності в країні.

Відповідні кримінологічні аналізи злочинності можна на основі дещо скороченого кола показників здійснити щодо кожного з регіонів України, забезпечивши при цьому порівняння даних між регіонами шляхом використання в аналізі показників, які не залежать від чисельності населення регіонів (коефіцієнт злочинності, ча-

стка злочинів певного виду серед всіх зареєстрованих злочинів тощо).

Виконання цієї довготривалої й копіткої роботи дасть змогу: включити до предмета досліджень кримінологів весь комплекс даних, що містяться у державній статистичній звітності про злочинність; повністю використати це джерело інформації для встановлення тенденцій та закономірностей злочинності й таким чином вичерпати його пізнавальний потенціал; визначити, яка інформація у державній статистичній звітності про злочинність відсутня, і спрямувати відповідним чином проведення вибіркового кримінологічних досліджень.

В останні роки в літературі часто вказують на неповноту державної статистичної звітності про злочинність, яка виникає внаслідок неповідомлення громадянами про вчинені щодо них злочини, відмови працівників органів внутрішніх справ у прийнятті заяв та повідомлень про злочини або необґрунтованої відмови у порушенні кримінальної справи за заявою або повідомленням, у результаті якої подія не обліковується як злочин і не потрапляє до статистичної звітності [12; 3, 640; 2, 65; 11, 280–294; 2, 32–37].

Ми не будемо у невеликій статті аналізувати це важливе і складне питання, яке потребує окремого детального розгляду, але зазначимо на кількох моментах. По-перше, загальновідомо, що статистика будь-яких соціально-економічних процесів страждає на неповноту, особливо тих, учасники яких зацікавлені у приховуванні певних фактів. Неповною є й статистика злочинності, причому в багатьох зарубіжних [11, 280] і в нашій країні. Але це не заважає широко використовувати державну статистику, в тому числі статистику злочинності в аналітичній роботі при обов'язковій

оцінці ступеня достовірності цих даних, про що йшлося вище. По-друге, у деяких авторів переважають негативні емоційні оцінки цього явища, але відсутні дослідницькі дані, які підтверджували масштабне викривлення статичної звітності щодо злочинності. Проте тільки за наявності таких даних можна стверджувати про неповноту відомостей суцільних державних статистичних спостережень злочинності. І, по-третє, складається так, що саме на кримінологів покладається завдання проведення спеціальних досліджень, спрямованих на з'ясування ступеня неповноти даних державної статистичної звітності про злочинність і розробку нормативно-правових та організаційних заходів, які б усували причини відмови у прийнятті заяв та повідомлень про злочини або необґрунтованої відмови у порушенні за такими заявами і повідомленнями кримінальних справ.

Другим перспективним напрямом кримінологічного аналізу злочинності, який доцільно розвивати в Україні, є запровадження такого різновиду вибіркового кримінологічного дослідження, як всеукраїнське моніторингове опитування населення з метою визначення осіб, щодо яких протягом певного періоду були вчинені злочини певних видів. Докладне викладення теоретичних та організаційно-методичних засад цього виду кримінологічного аналізу міститься в окремій праці автора [7]. Тут зупинимося лише на його ключових методичних особливостях.

Отримані таким чином дані є якісно новою інформацією про стан злочинності, яка суттєво відрізняється від відомостей, що містяться у державній статистичній звітності. Це суб'єктивні твердження осіб, частина яких вважає, що проти них були про-

тягом певного часу вчинені злочин або ряд злочинів певного виду, а частина — що таких фактів не було. Слід підкреслити, що кримінологічний інтерес становлять дані щодо обох підмасивів опитаних. Інформація, що отримується при віктимологічному опитуванні, за змістом не є негативною для респондентів і в більшості випадків немає підстав її приховувати, що забезпечує високу відповідність цих даних реальності.

Таке опитування доцільно проводити в масштабах країни та окремих регіонів у режимі моніторингу з обов'язковим дотриманням вимог репрезентативності вибіркового масиву. Згодом із накопиченням значних масивів таких даних вони можуть, як це робиться у США та Великій Британії, розглядатися як рівноцінні відомостям державної статистики злочинності. При цьому вони мають порівняно з державними статистичними даними важливу перевагу. Вони без будь-яких застережень і оцінки достовірності придатні для застосування щодо них усіх математико-статистичних методів аналізу та прогнозування.

На закінчення вкажемо на новий вид кримінологічного аналізу, можливість реалізації якого виникла тільки в останні роки з досягненням високого рівня розвитку комп'ютерної техніки, програмного забезпечення та засобів комунікації. Йдеться про розробку електронних баз даних заяв та повідомлень про злочини, зареєстрованих злочинів, осіб, які вчинили злочини, тощо. Такі бази даних містять сукупність певних об'єктів та стандартизований перелік ознак щодо кожного з них. На відміну від нині функціонуючих у МВС України інформаційно-пошукових систем (осіб, які мають судимість, втрачених паспортів, транспортних засобів, що розшукуються

тощо), які передбачають лише пошук конкретної особи, речі тощо за певними ознаками, ці бази даних мають забезпечити можливість здійснення аналізу масиву об'єктів як сукупності — групування об'єктів за певними ознаками, порівняння характеристик утворених таким чином підмасивів тощо. Перелік ознак, які відображаються у базі даних щодо кожного об'єкта, може формуватися шляхом включення до нього відомостей, що містяться у чинних документах первинного обліку злочинів — журналі реєстрації заяв і повідомлень про злочини, що вчинені або готуються — ЖРЗПЗ, статистичних картках на виявлений злочин (ф. № 1) та особу, яка вчинила злочин (ф. № 2), а також доповнюватися за рахунок інформації, що міститься у кримінальних справах.

Кримінологічний аналіз такої інформації відкриває ряд нових можливостей. По-перше, електронні бази даних містять індивідуалізовані відомості про злочин (час, місце, характер діяння, головні обставини, ознаки винної особи, якщо вона відома, тощо), які дозволяють визначити кримінологічні ознаки та тип кожного посягання (вбивство в процесі сварки одним подружжям або співмешканцем іншого, заподіяння тілесних ушкоджень незнайомою особою під час вуличної бійки тощо), оцінити більш точно ступінь його суспільної небезпечності. По-друге, зазначені відомості характеризують стан злочинності в реальному часі на певній території, тобто дають змогу оперативно оцінювати тенденції злочинності та розробляти заходи реагування, а також більш точно прогнозувати її стан у майбутньому. По-третє, інформація щодо кожного зафіксованого в електронній базі даних злочину, на

відміну від документів первинного обліку злочинів та статистичної звітності, не втрачає індивідуального характеру, що дає можливість швидко узагальнювати її за будь-якою ознакою (розподіл злочинів, вчинених на вулицях, площах, парках, скверах за часом їх вчинення тощо) та встановлювати зв'язки між окремими ознаками (розподіл тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості за видами знарядь, якими вони заподіяні тощо).

Враховуючи значні наукові, організаційно-управлінські та матеріально-технічні труднощі, які виникнуть при

розробці та запровадженні таких баз даних, доцільно здійснювати цю роботу поетапно, широко використовуючи експеримент.

Реалізація зазначених методологічних положень та поступове запровадження вказаних видів кримінологічного аналізу злочинності в Україні та регіонах сприятиме, на нашу думку, перенесенню кримінологічного аналізу злочинності на новий рівень, виробленню більш точного і глибокого розуміння сутності злочинності, встановленню притаманних їй на сучасному етапі тенденцій і закономірностей.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Гаврилов Б. Я.* Современная уголовная политика России : цифры и факты. — М., 2008. — 208 с.
2. *Джужа О., Голосніченко Д., Кирилюк А.* Джерела кримінологічної інформації про стан злочинності в Україні // *Право України*. — 2003. — № 12. — С. 65–70.
3. *Закалюк А.* Актуальні методологічні проблеми української кримінологічної науки // *Вісник АПрН України : зб. наук. пр.* — 2003. — № 2–3 (33–34). — С. 633–656.
4. *Карпов Н. С.* Злочинна діяльність : моногр. — К., 2004. — 310 с.
5. *Конев А. А.* Преступность в России и ее реальное состояние. — Н. Новгород, 1993. — 324 с.
6. *Криминологическая обстановка в Российской Федерации в 2006 году и прогноз ее развития* / под общ. ред. С. И. Гирько. — М., 2007. — 90 с.
7. *Кулик О. Г.* Всеукраїнське віктимологічне моніторингове опитування населення : теоретичні та організаційно-методичні засади // *Наука і правоохорона*. — 2008. — № 1. — С. 76–84.
8. *Кулик А. Г., Бобырь В. И.* Общая тенденция преступности в Украине в 1972–1993 гг. и прогноз на ближайшие годы // *Преступность в Украине. Бюллетень законодательства и юридической практики Украины*. — 1994. — № 2. — С. 5–37; 13–185.
9. *Литвак О. М.* Злочинність її причини та профілактика. — К., 1997. — 167 с.
10. *Лунеев В. В.* Преступность XX века. Мировой криминологический анализ. — М., 1997. — 497 с.
11. *Лунеев В. В.* Преступность XX века : мировые, региональные и российские тенденции. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2005. — 868 с.
12. *Самойленко В.* Искаженная статистика // *Законность*. — 2001. — № 3. — С. 22–23.
13. *Состояние и тенденции преступности в Российской Федерации : криминологический и уголовно-правовой справ.* / НИИ проблем укрепления законности и правопорядка при Генеральной прокуратуре РФ; ВНИИ МВД России, Департамент уголовного розыска МВД России ; под общ. ред. А. Я. Сухарева, С. И. Гирько. — М., 2007. — 383 с.
14. *Юзиханова Э. Г.* Тенденции и закономерности преступности в субъектах Российской Федерации. — Тюмень, 2007. — 274 с.

ПОЛІТИЧНА ЗЛОЧИННІСТЬ І ПОЛІТИЧНА КРИМІНОЛОГІЯ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ

Н. ЗЕЛІНСЬКА

*доктор юридичних наук,
професор кафедри міжнародного права
і міжнародних відносин
(Одеська національна юридична академія)*

До початку нового тисячоліття політична злочинність перетворилася на серйозну загрозу міжнародній та національній безпеці. Дослідження цього феномену набуває першочергового значення. Доводиться, однак, констатувати, що поняття «політична злочинність» дотепер не має чіткого обґрунтування. Цей феномен має широкий спектр проявів, тому дуже складно окреслити його концептуальні межі. «Сама оцінка злочинності чи незлочинності діянь політичних підлягає найбільш сильним ваганням», — писав свого часу І. Фойницький (1888 р.) [1, 144]. Політичні злочини й політичні репресії посідають важливе місце в історії людства, сповненої безліччю трагічних прикладів індивідуального й масового знищення політичних противників. Де межа між політичними злочинами й політичними переслідуваннями? Та й чи можна у світі з його політичними суперечностями узгодити загальноприйняте поняття політичного злочину й політичної злочинності?

Як відомо, з урахуванням того впливу, який злочини чинять на суспільство, традиційно виділяють дві

групи злочинів: 1) *mala en se*; 2) *mala prohibita*. До злочинів групи *mala en se* належать злочини, що заподіюють суспільству пряму шкоду. До цієї категорії поведінки незмінно належать, зокрема, дії, що посягають на життя і фізичну недоторканність людини, що на підставі послідовного визнання їх злочинними майже в усіх юридичних системах можуть бути віднесені до «загальних» чи «загальнокримінальних» злочинів. Група *mala prohibita* охоплює злочини, що не заподіюють суспільству прямої шкоди, — це злочини без жертв. Злочини групи *mala en se* однакові в усіх суспільствах. Злочини ж групи *mala prohibita* зумовлені культурою й у різних суспільствах є дуже різними [2, 266, 282]. «Злочини категорії *mala en se* — найбільш небезпечні злочини, що посягають, за західною доктриною, на вічні й незмінні норми природного права», — зауважує А. Нікіфоров [3, 59]. Поряд із такими злочинами кожна правова система визнає злочинними діяння, що не мають такого самого рівня визнання, як «загальнокримінальні злочини». Традиційно до них належать так звані «політичні» злочини. Злочини, які

входять у першу категорію, часто називають «абсолютними», у другу — «відносними». Відмінності між так названими «абсолютними» і «відносними» злочинами відзначені давно. Ще Е. Феррі та Р. Гарофало — засновники кримінологічної науки — відрізняли так звані природні злочини, що карають кримінальними законами всіх країн за всіх часів, — від «штучних» правопорушень [4, 4]. «Злочин може бути розглянутий і досліджуваний як явище суто юридичне або ж і, насамперед, як явище природне. Перша точка зору, з суто логічних підстав, належить класичній школі кримінального права, друга точка зору належить позитивній школі, що перш, ніж вивчати й аналізувати злочин як юридичний факт, тобто як факт антиюридичний, — вивчає його як природне явище...», — заявляв Е. Феррі [5, 12]. Для соціологічної школи «звичайні» злочини є «основними» злочинами не лише для цього часу, а й для минулих часів [6, 110].

Розмежування злочинів на загальні й політичні історично сягає корінням у римське право, що містило постанови про *crimen majestatis*. Під *crimen majestatis* розуміли дії, спрямовані проти величі й безпеки римської держави і римського народу [7, 74–75]. Незважаючи на те, що до Французької революції розподіл злочинів на «політичні» та «загальнокримінальні» в юридичній науці не був прийнятий, розбіжність між ними не залишилася непоміченою. Концептуалізація поняття «політичний злочин» як злочину, спрямованого проти влади, безпосередньо зв'язана із суспільно-політичними процесами, що почалися в Західній Європі та Північній Америці в середині XVIII ст. Саме тоді почав складатися стереотип відношення до політичних злочинів як етично ви-

правданим правопорушенням, що не мають «абсолютної злочинності». Пізніше термін «політичний злочин» активно використовувався в юридичній лексиці багатьох держав, включаючи Російську імперію [8], але його зміст залишався незрозумілим. Сучасне трактування «політичного злочину» набуває різних форм. Традиційно виокремлюються так звані «абсолютні» політичні злочини, що складаються з діянь, спрямованих проти держави (наприклад, державна зрада, шпигунство), і «відносні» політичні злочини — ординарні злочини, скоєні за таких обставин, що їхній політичний характер є домінуючим. Застосовується поняття «складні» (*complex*) політичні правопорушення — комбінація абсолютного політичного порушення із загальним злочином та злочинів, пов'язаних (*connex*) з політичним порушенням — тобто злочинів, що чиняться з метою підготовки або полегшення вчинення «абсолютного» чи «складного» політичного злочину [9, 173]. У внутрішньодержавному праві трапляються різні визначення поняття «політичний злочин». Одна група держав визнає політичними тільки «абсолютні» політичні злочини, друга зараховує до них «складні» і зв'язані з політичними правопорушеннями, третя — приєднує до цієї категорії так звані «відносні» політичні злочини [10, 317]. Суди застосовують різноманітні критерії для визначення політичного злочину, зокрема: суб'єктивний, тобто критерій політичної мотивації (*political motivation test*), об'єктивний: теорію порушення прав (*the injured rights theory*), модель зв'язку (*the model of connexity*), політичної сфери дії (*political incidence*) чи критерій порушення (*disturbance test*), і змішаний, що комбінує різні підходи [11, 436].

Деякі юридичні доктрини не вбачають жодних основ для розмежування загальнокримінальних і політичних злочинів. Одним із перших кримінологів, який звернувся до проблеми політичної злочинності, був Ч. Ломброзо, що заперечував існування принципів розбіжностей між цими правопорушеннями. Ч. Ломброзо розглядав політичні злочини як явище, що корениться в біологічній природі людини. У книзі «Політичний злочинець» він охарактеризував політичний злочин як порушення «права більшості на збереження апробованої їм політичної організації». Наукова позиція Ч. Ломброзо викликала суперечливі відгуки [12].

Інші теорії керуються тим, що політичні злочини посягають на інтереси, що значно відрізняються від тих, на які посягають загальнокримінальні, внаслідок чого між ними існують принципові розбіжності. Багато концепцій зосереджені на егоїстичній природі злочинів і тому виключають зі своєї парадигми поведінку, в основу якої закладені колективні цілі [13, 192]. Такий підхід припускає, що політичні цілі виключають злочинність діянь. Здавна існувало широке уявлення про злочин у його філософському і політичному ракурсах — злочин, що виходить від державної влади. Бажаючи додати видимість легітимності розправі з переможеними, переможці підбивали підсумки політичної боротьби у формі вироків суду. Політичними злочинцями ставали люди, що становили реальну чи уявну загрозу існуючій владі — світській або церковній. Ще Т. Аквінський писав про особливий вид злочинності — злочин влади. Блаженний Августин вважав, що ті самі норми права і справедливості мають застосовуватися до поведінки як окремих осіб, так

і держав; держава, що ухиляється від їх застосування, — не що інше, як велика зграя розбійників [13, 26].

Тривалий час кримінологічні аспекти політичної злочинності не привертали до себе достатньої уваги. У XX ст. дослідженню цього феномену значною мірою перешкоджало ідеологічне лицемірство часів «холодної війни», що маскувало і містифікувало це явище. Політичне значення проблеми було виправданням виключення її з кола наукових досліджень. Інтерес до політичної злочинності помітно підвищився наприкінці 60-х — на початку 70-х років під впливом її різкої активізації [14]. З цього часу починається істотне розширення концептуальних меж кримінології. Була поширеною думка про те, що злочини на вулицях — це містифікація, «дійсні» злочини чиняться в інших місцях, і чинять їх корпорації й держави [15], почався пошук нового способу осмислення співвідношення злочинності й влади, що знайшло втілення в понятті «злочини можновладців» (*crimes of the powerful*). З'явилися праці, що містять глибокий аналіз політичної злочинності [16], присвячені дослідженню «злочинності можновладців» і «репресивного злочину». До них, зокрема, належить опублікована у 1967 р. монографія Г. Єгера (*Jaeger*) «Злочини тоталітарної влади», в якій він давав юридичну оцінку гітлерівському націонал-соціалізму. Основні ідеї концепції політичної злочинності Г. Єгер опублікував у 1989 р. у книзі «Макрозлочинність. Праці з кримінології колективного насильства». Макрозлочинне насильство майже завжди політично чи ідеологічно мотивоване. Як приклади макрозлочинності, Г. Єгер називає геноцид, злочини під час війни, загрозу знищення людства ядерною зброєю, тероризм, пересліду-

вання національних меншин, а також конфлікти на культурному і релігійному ґрунті. Ці злочини Г. Єгер зараховує до питань, якими має займатися кримінологія [17].

Концепція «репресивного злочину» зосереджує увагу на масштабних злочинах, спрямованих проти значних суспільних груп. М. Хесс (*Hess*), що висунув ідею репресивного злочину, визначав його як злочин, вчинений з метою збереження, зміцнення і захисту привілейованих положень, особливо тих, котрі ґрунтуються на владі та майні [18, 6–7]. У російській юриспруденції існує поняття тоталітарної злочинності, яке висунув В. Устінов. Тоталітарна злочинність визначається як злочинна діяльність держави стосовно населення, що визнається такою відповідно до норм міжнародного права [19, 14]. Теорії, що зв'язують злочин і політику, розширили концепцію злочину, відірвавши його від вузької юридичної основи. Однак, як пише С. Коен (*Cohen*), ранні спроби подати концепцію державного злочину через порушення прав людини не відбулися, оскільки були зайво політизовані [20, 18].

Наприкінці минулого століття дослідження політичних злочинів значно інтенсифікувалися як у західній [21], так і в пострадянській кримінологічній науці [22]. У 1992 р. російський кримінолог Д. Шестаков запропонував використовувати термін «політична кримінологія» для позначення окремої галузі кримінологічної науки, що досліджує закономірності взаємозв'язку злочинності й політики [23]. У Росії становлення політичної кримінології як самостійного наукового напрямку пов'язане з іменами В. Бурлакова, В. Вандишева, Б. Волженкіна, Я. Гилянського, Г. Горшенкова, С. Іншакова, П. Кабанова, В. Кудрявцева, В. Лунєєва, В. Сальнико-

ва, В. Устінова, В. Шабаліна та інших учених. У 1998 р. П. Кабанов запропонував єдину концепцію політичної злочинності й політичної кримінології, покликану об'єднати різні підходи до досліджуваної проблеми [24]. У цей самий період надзвичайно підвищився інтерес до політичних аспектів кримінології в українській науці [25]. Взаємозв'язок політики й злочинності простежується в опублікованій у 1997 р. монографії В. Шакуна «Влада і злочинність» [26]. Різноманітні аспекти політичної злочинності досліджені у працях В. Антипенко, В. Глушкова, В. Дрьоміна, В. Ємельянова, А. Закалюка, О. Костенко, О. Литвака та інших учених. Незважаючи на значні успіхи в дослідженні політичної злочинності, ця концепція залишається джерелом гострих наукових і політичних дискусій.

Широко визнано, що політичні злочини «сконцентровані» навколо державної влади. Вони можуть бути засобом досягнення влади чи впливу на неї (опозиційна чи «антидержавна» політична злочинність — злочинність «знизу»), або засобом утримання і зловживання владою («державна» злочинність — злочинність «зверху» — чи тоталітарна злочинність) [27]. При тому, що опозиційні політичні злочини і злочини влади перебувають на різних полюсах політичної злочинності, вони мають генетичний зв'язок. Переможці завжди піддавали репресіям переможених. Найбільш жорстокі репресії встановлювали правителі, що прийшли до влади нелегітимним шляхом. «Колишні» політичні злочинці, отримавши разом із владою можливість називати політичними злочинцями своїх переможених ворогів, улаштовували політичні процеси, обвинувачуючи в політичних злочинах своїх опонентів. Таким чином, вони створювали тисячі уявних

«політичних злочинців». Приводячи до влади нелегітимні уряди, революції встановлювали найжорстокіші диктатури. Так, саме політичні процеси стали знаряддям терору Великої французької революції. Тисячами безневинних жертв терору, принесених на «вівтар революції», ознаменувався початок нового етапу в історії політичної злочинності — епохи терору і тероризму. Часто буває складно визначити момент, з якого тероризм антидержавний переростає в терор держави.

У системі політичної злочинності поряд зі злочинами, що відображають вертикальні зв'язки влади і підпорядкування, можна виділити злочини, що не зв'язані безпосередньо з претензією на владу або її використання. Ці злочини становлять злочинність, що може бути умовно названа «дискримінаційною». Вони мають настільки суттєвий вплив на соціально-політичну ситуацію, що, поза будь-якими сумнівами, повинні належати до політичних. Дискримінаційна злочинність набуває форму ідеологічних, релігійних, національних, расових та інших переслідувань і відбувається без мети захоплення чи утримання влади.

«Антидержавні» злочини можна умовно розділити на «зовнішньополітичні» та «внутрішньополітичні». «Зовнішньополітичні» злочини спрямовані проти зовнішньої політики держави (держав) чи внутрішньої політики іноземної держави, на провокацію і перешкоду мирному врегулюванню міждержавних конфліктів. «Внутрішньополітичні» злочини містять, зокрема: 1) злочини, спрямовані на неконституційну зміну форми правління і/чи політичного режиму (злочини соціально-політичного характеру); 2) злочини, спрямовані на неконституційну зміну державного устрою (переважно, сепаратистські правопору-

шення етнополітичної й екстремістської-релігійно-екстремістської мотивації); 3) екстремістські ідеологічні й деструктивні «протестні» злочини (радикально-релігійного, сектантського, так званого «світоглядного», месіанського чи ірраціонального характеру). Опозиційна політична злочинність має переважно ідеологічний характер. Часто вона виражається в радикальних формах ідеологічного (у тому числі релігійного) фанатизму. Релігія завжди була і залишається могутньою ідеологічною зброєю в процесі політичної боротьби, внаслідок чого багато проявів політичного екстремізму і тероризму здобувають релігійну мотивацію. «Релігійний» характер можуть приймати як соціально-політичні, так і етнополітичні злочини.

Характерною рисою опозиційної політичної злочинності є те, що вона спирається на самостійну етичну систему, з позицій якої протиправність діянь не означає їхньої аморальності: мораль і закон ніби протистоять один одному. Тероризм, при порушенні головної моральної заборони — «не вбий!», завжди претендував на найвищий ступінь моральності. Поняття «терористична діяльність», застосовуване для позначення систематичних убивств, маскувало їхню злочинну сутність. Певною мірою, це поняття було нав'язано самими злочинцями, що не бажали ототожнювати себе з убивцями. Значна частина суспільства сприйняла термінологію й етику терористів. У результаті створилася парадоксальна і трагічна ситуація: убивство — діяння, що є природним, «абсолютним» злочином, отримало моральне виправдання і більше того, — суспільну підтримку. Згадаємо, що терористи не лише не відмовлялися від свого «звання», а й пишалися ним. Наприклад, у Програмі терори-

стичної організації «Народна Воля» вказувалося на те, що завданням партії є «діяльність руйнівна і терористична» [28]. Таким чином, склався парадоксальний феномен «високоморальної злочинності». У той же час, за так званими «шляхетними» мотивами, часто приховуються ниці спонукання. Так, серед мотивів убивства Платон ставив на перше місце — прагнення до багатства, на друге — честолюбство [29, 406]. Крім того, політичні мотиви можуть мати й ірраціональний характер, виражатися в сліпій ненависті й ворожнечі, в основі яких лежить глибинний мотив соціальної, релігійної чи національної помсти.

Мотивація не може розглядатися як єдиний критерій, відповідно до якого правопорушення може належати до категорії політичних злочинів. На нашу думку, існують три альтернативних критерії: 1) політичний контекст (злочин відбувається в руслі державної політики або політики будь-якої організації чи групи); 2) політична мотивація індивідуальної чи групової поведінки; 3) політична значущість корисливих і насильницьких злочинів з аполітичних мотивів, зумовлена соціальним статусом особи, що вчинила злочин, або загальнонебезпечним способом вчинення злочину.

В останні десятиліття інтенсивно відбувається зрощування політичної й аполітичної злочинності. Характерною рисою сучасного суспільства стала криміналізація політики й економіки. Особливого значення набувають «корисливі політичні» злочини, вчинені з особистих, егоїстичних інтересів. Такі злочини не є класичними «політичними злочинами», оскільки спрямовані на досягнення егоїстичних цілей. Однак вплив саме цих форм злочинності на політичні процеси не

дає змоги їх ігнорувати і зводити сучасну політичну злочинність до її ідеалістичних форм. Слід наголосити, що «політичне» і «злочинне» не виключають одне одного. Більше того, політична злочинність набула особливої, катастрофогенної небезпеки. Відбуваються криміналізація політики і політизація злочинності. «Криміналізація політики» означає, насамперед, використання традиційної злочинної тактики і засобів у різних формах політичної поведінки. «Політизація злочинності» може інтерпретуватися як підвищення ролі злочинних співтовариств у житті суспільства, зростання їх політичного впливу. У цілому це взаємозалежні й нероздільні процеси, що стирають чітку межу між політичними і загальнокримінальними злочинами.

Зі зростанням масштабів політичної злочинності приходить усвідомлення того, що вона загрожує виживанню людства. Відбувається універсалізація соціальних цінностей, під впливом чого формується єдине уявлення про політичний злочин як універсальний злочин. Злочинна політика, що порушує основні загальнолюдські цінності, — таким є основний зміст поняття політичного злочину, що є підставою міжнародної кримінальної відповідальності. Сутність сучасного поняття політичного злочину полягає в його відносній автономії від критеріїв злочинного і кримінального, що містяться в національному праві. Формальний поріг поняття «злочин» відсувається за межі національного права, внаслідок чого значення суб'єктивного фактора — розсуду законодавця — надзвичайно знижується. Розвиток поняття «злочин» дедалі менше контролюється державною владою. «Протягом більш 200 років своєї історії кримінологія керувалася тим, що усе, що робиться

урядом від імені держави для придушення злочинності, є правильним і законним. Однак те, що створені державою органи контролю за злочинністю самі вимагають контролю, стало кримінологічним відкриттям новітнього часу, — зауважує відомий німецький

кримінолог Г. Шнайдер (*Schneider*) [30, 437]. З цим твердженням неможливо не погодитись. Для того, щоб теорія політичної злочинності отримала достатнє обґрунтування, необхідне значне розширення концептуальних меж кримінології.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Фойницкий И. Я.* Учение о наказании в связи с тюрьмоведением. — М., Городец, 2000.
2. *Фокс В.* Введение в криминологию / пер. с англ. / под ред. Б. С. Никифорова, В. М. Когана. — М., 1985.
3. *Никифоров А. С.* Ответственность за убийство в современном континентально-европейском и англо-американском уголовном праве // Право и политика. — 2000. — № 7. — С. 58–64.
4. *Литвак О. М.* Державний вплив на злочинність : кримінологічно-правове дослідження. — К., 2000.
5. *Ферри Э.* Преступление как социальное явление // Проблемы преступности. Сборник второй / под ред. Я. С. Розанова. — К., 1924. — С. 9–26.
6. *Сурский М.* Социологическая школа в уголовном праве как защитница интересов господствующих классов // Проблемы преступности. Сборник второй / под ред. Я. С. Розанова. — К., 1924. — С. 107–123.
7. *Штиглиц А.* Исследование о выдаче преступников. — СПб., 1882.
8. *Маянгович П. Н., Муравьев Н. К.* Законы о политических и общественных преступлениях : практ. коммент. — СПб., 1910.
9. *Hartley Booth V. E.* British Extradition Law and Procedure Including Extradition between the United Kingdom and foreign States, the Commonwealth and dependent countries and the Republic of Ireland. Vol. I. — The Netherlands, 1980.
10. *Schultz H.* The General Framework of Extradition and Asylum the Classic Law of Extradition and Contemporary Needs. — P. 316.
11. *Blakesley C. L.* The Law of International Extradition : A Comparative Study // Revue Internationale de Droit Penal. — 1991. — № 62. — P. 436.
12. *Гроссе Ф.* К вопросу о природе политических преступлений // Проблемы преступности. Сборник второй / под ред. Я. С. Розанова. — К., 1924. — С. 58–68.
13. *Готтфредсон М., Геруі Т.* Загальна теорія злочину. — Х., 2000.
14. *Martin J. M., Romano A. T.* Multinational Crime. Terrorism, Espionage, Drug & Arms Trafficking. — New York, 1992. — P. 16–18.
15. *Cohen S.* Crime and politics : spot the difference // British Journal of Sociology. — Vol. 47. Issue № 1. — March 1996. — P. 1–21.
16. *International terrorism and political crimes / ed. by M. C. Bassiouni.* — Springfield, 1975; *Laquer W.* The Terrorism. — London, 1977; *Wilkinson P.* Political Terrorism. — London, Basingstoke, 1974.
17. *Jaeger H.* Verbrechen unter totalitärer Herrschaft. Studien zur nationalsozialistischen Gewaltkriminalität. Olten und Freiburg i. Br. 1967; *Jaeger H.* Makrokriminalität, Studien zur Kriminologie kollektiver Gewalt. Suhrkamp. — Frankfurt am Main. — 1989 (приводиться по: *Абасов Р. А.* Политическая преступность в немецкой криминологической литературе // Политическая криминология : сб. науч. тр. / под ред. П. А. Кабанова. — Нижнекамск, 2006. — С. 6–7).
18. *Абасов Р. А.* Политическая преступность в немецкой криминологической литературе // Политическая криминология : сб. науч. тр. / под ред. П. А. Кабанова. — Нижнекамск, 2006. — С. 3–15.
19. *Устинов В. С.* Понятие и криминологическая характеристика организованной преступности : лекция. — Нижний Новгород, 1993.
20. *Cohen S.* Crime and politics : spot the difference // British Journal of Sociology. — Vol. 47. Issue № 1. — March 1996. — P. 1–21.
21. *Taylor I.* Critical Criminology and the Free Market : Issues in Social Life and Everyday Crime // Contemporary Developments in Criminology / M. Levi et al. (eds). — University of Wales, 1995; *Cohen S.* Human Rights and Crimes of the State : The Culture of Denial // Australia and New Zealand Journal of Criminology. — 1993. — № 26. — P. 97–115; *Cohen S.* 1995 State Crimes of Previous Regimes : Knowledge, Accountability and the Policing of the Past // Law and Social Inquiry. — № 20 (1). — P. 7–50.
22. *Кабанов П. А.* Российская политическая криминология : становление и проблемы развития : лекция. — Нижнекамск, 2003.

23. Шестаков Д. А. Понятие, предмет система и перспективы криминологии // Криминология : Общая часть : учеб. / под ред. В. В. Орехова. — СПб., 1992. — С. 9.
24. Кабанов П. А. Политическая криминология : программа курса. — Нижнекамск, 1998.
25. Дрёмин В. Н. Политическое и маргинальное поведение : криминологический ракурс // Политология и социально-политические процессы в советском обществе : тезисы докладов и выступлений на Всесоюзной научно-практ. конф. — Одесса, 1991. — С. 94–96; Дрёмин В. М., Дрёміна Н. А. Політичні аспекти боротьби із злочинністю // Проблеми сучасної політики та шляхи її здійснення. Всеукраїнська науково-практична конференція : тези доповідей и выступів. — Одеса, 1993. — С. 39–40; Зелинский С. А. Политический терроризм как социально-правовое явление // Актуальні проблеми держави та права : зб. наук. пр. — Вип. 6. Част. 2. — Одеса, 1999. — С. 40–46; Зелинская Н. А. Политические преступления в системе международной преступности. — Одесса, 2003; Зелинская Н. А. Становление политической криминологии // Актуальні проблеми політики : Зб. наук. пр. — Вип. 25. — Одеса, 2005. — С. 352–357.
26. Шахун В. І. Влада і злочинність. — К., 1997.
27. Шестаков Д. А. Криминология. Преступность как свойство общества. — СПб., 2001. — С. 202; Лунеев В. В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции. — М., 1997. — С. 168; Горшенков Г. Н. Политическая преступность // Криминология : слов. / под общ. ред. В. П. Сальникова. — СПб., 1999. — С. 125; Гилинский Я. И. Криминология. Теория, история, эмпирическая база, социальный контроль : курс лекций. — СПб. — М. — Х. — Мн., 2002. — С. 243–244; Кабанов П. А. Политическая преступность // Политический режим и преступность / под ред. В. Н. Бурлакова, Ю. Н. Волкова, В. П. Сальникова. — СПб., 2001. — С. 235.
28. Социал-революционное обозрение «Народная воля». Год 2. — № 3. — 1880.
29. Платон. Законы // Соч. : в 3 т. — М., 1972. — Т. 2. Ч. 2.
30. Шнайдер Г. Й. Криминология / пер. с нем. / под общ. ред. Л. О. Иванова. — М., 1994.

ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ ЯК ОДНА З ПРІОРИТЕТНИХ ФУНКЦІЙ КРИМІНАЛЬНОГО ПОКАРАННЯ

Т. ДЕНИСОВА

*кандидат юридичних наук,
професор,
директор Інституту права
(Класичний приватний університет)*

Проблеми інституту покарання в умовах поступового розвитку демократичних засад українського суспільства, розбудови відповідних правових інституцій привертають до себе пильну увагу не тільки фахівців, але й широкого загалу. Особливо це стосується проблем ефективності покарання у боротьбі зі злочинністю, повернення до суспільного життя осіб, які відбували покарання та запобігання рецидиву злочинів.

Кримінальне покарання, як особлива форма державного примусу, впливає не тільки на особу засудженого та його найближче оточення, а й охоплює широкі верстви населення і корегує певні соціальні процеси, що протікають у суспільстві. Відтак державі та суспільству слід визначитися з пріоритетами та заходами протидії злочинності. Цивілізований світ, який прагне до гуманізації, пропонує нову модель взаємовідносин суспільства зі злочинністю і новий погляд на покарання, його призначення, виконання і відбування [1]. Одночасно в Україні науковцями та практиками відмічається значне погіршення криміногенної ситуації [2]: високий рівень рецидиву, зростання кримінального

професіоналізму, зухвалість поведінки криміналітету, моральна деградація суспільства. За таких умов, зрозуміло, гальмуються позитивні процеси, пов'язані з гуманізацією покарань та обмеженням кримінальної репресії. Наявні наукові розробки інституту покарання не вирішили всіх проблем і суперечностей щодо призначення, ролі покарання, його функціональних можливостей, а протидія злочинності так і не стала одним із пріоритетних напрямів державної політики України.

За останні декілька століть видатними науковцями, політиками та громадськими діячами було запропоновано багато цікавих ідей щодо співвідношення покарання і запобігання злочинності. Досить різноманітною була і практика їх застосування — від впровадження жорстоких каральних до цілком гуманних запобіжних заходів політичного, економічного, ідеологічного, релігійного характеру. Достатньо пригадати вчення стародавніх мислителів і роздуми науковців за наших часів, щоб збагнути вічність парадигми «злочин — покарання — запобігання злочинності». Але той факт, що на сьогодні злочинність не зникла як явище, свідчить про те, що жоден із

методів її запобігання не може стати єдиним абсолютно дієвим.

Розглядаючи покарання як соціальний феномен [3, 265, 471], ми ставили перед собою завдання і намагалися наблизитися до вказаних проблем через дослідження функцій покарання, бо саме вони регулюють суспільні відносини, зокрема, визначають основні напрями реагування держави на вчинення особою суспільно небезпечних діянь: від захисту суспільства, запобіжного впливу на осіб, які вчинили той чи інший злочин, покарання винних тощо, до виховання громадян у дусі поваги до права і закону. Саме через функції покарання, їх реалізацію можна розкрити соціальну сутність покарання та його призначення в суспільстві, і, одночасно, вказати пріоритети його функціональних можливостей у протидії злочинності. Також слід зазначити одну важливу особливість функцій — те, що у своїй сукупності вони утворюють механізм досягнення поставленої мети. Керуючись назвою та змістом ст. 50 КК України [4, 187], законодавець вважає за доцільне поставити не одну загальну мету покарання (що в принципі є неможливим), а декілька цілей, серед яких особливе місце посідає запобігання вчиненню нових злочинів. Звісно, виокремлення різних аспектів покарання, його цілей, а також відповідних однойменних функцій покарання є, певною мірою, умовним. Покарання реально є цілісним, його різні функціональні потенційні можливості реалізуються в тісному взаємозв'язку і кожна функція, хоча й спрямована в першу чергу на реалізацію певної мети, але чинить водночас чималий вплив на здійснення інших цілей покарання. Усі властивості покарання реалізуються комплексно, хоча, залежно від особливостей конкретної

особистості засудженого та інших обставин справи, інтенсивність вияву окремих властивостей покарання може бути різною.

Аналіз спеціальної літератури показує, що не всі функції одночасно можуть виявляти свою дію. Але головна їх особливість полягає в тому, що, якщо деякі з них починають діяти, то це позначається на їх взаємозалежності та взаємозумовленості. При цьому необхідно враховувати, що функція відображає не тільки якісну, змістовну характеристику об'єкта, але і спосіб його дії. Д. Фейнберг наголошував, що слово «покарання» цілком може мати якесь дуже загальне значення. У суспільстві, через експресивну функцію, покарання — це традиційний спосіб вияву обурення, несхвалення та докори чи з боку самого органу влади, що карає, чи тих, «в ім'я кого» заподіюють покарання. Отже, як стверджує Д. Фейнберг, завдяки своїй функції покарання має конкретне значення — це осуд злочинця спільнотою [5, 95–118, 1062–1064]. Але засуджуючи, ми одночасно маємо поставити запитання: навіщо треба карати злочинця? відплатити йому за тяжкий гріх (вчинення винним злочину)? відновити справедливість? компенсувати збитки, спричинені злочином? запобігти вчиненню нових злочинів? захистити життя й здоров'я людини? виправити, виховати чи знищити?

Відповіді на ці запитання слід шукати з часу їх закріплення в позитивному праві і з урахуванням історичних періодів, що передували їх появі, адже вивчення минулого слугує засобом для того, щоб зрозуміти сьогодення та передбачати майбутнє.

Враховуючи досвід науковців та базуючись на висновках власного дослідження, вважаємо, що сьогодні цілком виправданим є підхід, за яким, з огля-

ду на панівну нині ієрархію загально-людських цінностей, однією з пріоритетних стає функція запобігання вчиненню нових злочинів як засудженнями, так і іншими особами.

Інститут покарання, незважаючи на суперечності, що його супроводжують, залишається привабливим у вирішенні проблем протидії злочинності, особливо для політиків і громадських діячів усіх рівнів, які мало враховують відповідний досвід попередніх поколінь. Досить часто ними пропонуються радикальні заходи запобігання злочинності, які вони вважають новими та абсолютно дієвими, не усвідомлюючи те, що запропоновані методи вже застосовувалися і не пройшли перевірку часом. Враховуючи це, виникає необхідність хоча б фрагментарно висвітлити декілька прикладів з історичної практики запобігання злочинності.

Зокрема, в Стародавніх Індії, Єгипті, Вавилоні панував міф, згідно з яким боги були не лише джерелом влади, а й брали безпосередню участь у вирішенні долі людей і протидії злочинності [6]. Зокрема, такі погляди були інтерпретовані в Законах Ману: «Покарання управляє людством, покарання його охороняє, покарання це — справедливість» [7, 57]. У Стародавньому Китаї школи даосизму, конфуціанства і легізму також сформулювали цікаві ідеї щодо запобігання злочинності, якими передбачалися поряд із покаранням морально-психологічні важелі впливу на порушників загальнообов'язкових правил поведінки [8]. Досить цікавою та різноманітною була теорія і практика запобігання злочинності в Стародавній Греції, де свого часу Піфагор заклав основи такої системи [9], а Демокрит не лише розвинув ідеї впливу на злочинність за допомогою виховання, але

в певному сенсі став засновником віктимологічного запобігання злочинності за допомогою виховних заходів [10, 368]. Сократ та Платон також вважали, що корені злочинності слід шукати в поганому вихованні молоді та недоліках просвітницької системи, тому основним заходом запобігання злочинності, на їх думку, мала б бути ефективна просвітницька система [11, 418–476].

Багато корисних ідей можна було б запозичити і від інших народів, інших мислителів [12], завдяки чому розвиток культури, перегляд можливостей жорстокості як фактора регулювання суспільних відносин, сприяли широкому розповсюдженню гуманних поглядів на розвиток різних соціальних процесів, у тому числі процесів впливу на злочинність (праці просвітителів-філософів XVIII ст. Ж.-Ж. Руссо, Вольтера, Д. Дідро, Ш. Монтеск'є). Розвиваючи ідеї утопістів Т. Мора і Т. Кампанелли про справедливий суспільний устрій як засіб позбавлення держави від злочинності, пропонувані положення щодо гуманізації усієї системи впливу на злочинність за рахунок зменшення ролі та ступеня застосування покарання. З усією гостротою було поставлено питання про те, що запобігання злочинам має привалювати над покаранням, а гармонія в суспільстві і соціальний мир — це найкраща міра усунення злочинів [13].

Не можна не пригадати ідеї Ч. Беккарія, який вважав, що ефективність погрози покарання залежить у першу чергу не від його суворості, а від невідворотності і швидкості виконання [14, 243, 244]. У цей період радикально змінилося уявлення про суспільство та природу людини, оскільки остання ставиться у центр системи суспільства, наділяється невід'ємними природними правами. Людина, турбо-

та про її благополуччя — законний центральний мотив. За такими параметрами вибудовується шкала етичних цінностей, наповнюються новим змістом поняття добра і зла, чесноти і пороку, що впливають із самої природи. При цьому зло, порок чи злочин є порушенням природного, нормально-го та розумного стану речей [15].

Можна наводити й інші історичні приклади, якими підтверджується, що розвиток суспільства спрямований на забезпечення гуманного ставлення до особи, яка вчинила злочин, а майбутнє у боротьбі зі злочинністю має здійснюватися не виключно покаранням, а переважно запобіжним шляхом. Історичний прогрес полягає у визнанні запобіжної функції покарання однією з центральних, коли через покарання на конкретного засудженого чиниться виправний вплив, з метою утримання від злочинної поведінки засудженого, його оточення, окремих груп населення з нестійкою чи протиправною поведінкою, які через свою антисоціальну спрямованість здатні порушувати кримінально-правову заборону.

Як відомо, запобіжна функція здійснює вплив у трьох напрямках — загальному, спеціальному та індивідуальному. Це узгоджується із загальною позицією більшості науковців, зокрема І. Даньшина, А. Закалюка, О. Міхліна, Е. Саркісової, М. Стручкова, І. Шмарова та ін. [16].

Реалізація цієї функції покарання забезпечується Конституцією України, кримінальним та кримінально-виконавчим правом, що містять визначену групу інститутів і норм, які прямо чи побічно спрямовані на вирішення запобіжних завдань. Запобігання злочинам варто розглядати як сукупність державних і суспільних заходів, що мають на меті усунення й нейтралізацію причин і умов вчинення зло-

чинів, а також припинення конкретних злочинів. Метою запобігання є досягнення чи збереження тенденції до її зниження і позитивної зміни її характеру і структури, а зміст складає діяльність державних і суспільних органів і організацій (суб'єктів) з розробки і впровадження системи різних запобіжних заходів. Головним завданням держави у цьому напрямі є концентрація зусиль з удосконалення законодавства, а також організація засобів із запобігання вчиненню злочинів як засудженим, так і іншими особами.

Загальна превенція досягається: невідворотністю покарання; наявністю в кримінальному законодавстві санкцій; судовим розглядом справи; публічністю вироку; правовою пропагандою; високим рівнем правової культури тощо. Вчені-кримінологи мають забезпечити суспільство ефективною стратегією такої протидії, яка б дозволила з максимальною результативністю розподілити й використати усі ресурси для нейтралізації та зниження рівня злочинності.

Натомість, однією з основних причин зростання злочинності можна назвати те, що соціальний механізм самоорганізації суспільства, який повинен стримувати її в безпечних для розвитку суспільства масштабах, не виконує свою запобіжну функцію на загальносоціальному рівні. На думку В. Лунєєва «ефективність та гуманність знову зіштовхнулися лобами», оскільки держава постійно підкоряла суспільство, не залишала йому простору для самостійності [17, 673–679], в тому числі для контролю за каральною політикою та програмами дій щодо запобігання злочинності. Поступово жорстокість репресивної системи, її негативні наслідки стали нормою для суспільства. З такими

методами звиклися і при зростанні злочинності. Все більш вимогливішими стають питання про посилення тих чи інших норм кримінального закону, про відновлення, поряд із позбавленням волі на значний термін, довічним ув'язненням (яке навіть ще не встигло проявити себе в Україні), такого покарання, як смертна кара. Таке жорстке загальне ставлення держави, суспільства, окремого громадянина до покарання, безумовно, призведе лише до погіршення криміногенної ситуації в державі й збільшення кількості засуджених.

Як відомо, загальна превенція має впливати на свідомість громадян для утримання їх від вчинення злочинів, а спеціальна — на конкретного злочинця. На відміну від загальної превенції, яку визначають стосовно громадян з нестійкою поведінкою, мета спеціальної превенції визначається тільки щодо осіб, які вчинили злочин та засуджені до певного покарання і досягається двома шляхами: а) злочинець позбавляється фізичної можливості вчинити злочин; б) злочинець остерігається повторного застосування до нього покарання за злочин. Тобто при виконанні покарання засуджений у повному обсязі має відчутти на собі всі несприятливі наслідки вчиненого ним злочину. Втрати, обмеження та інші життєві обставини вкрай неприємні для засудженого, постійно мають бути істотним елементом покарання, щоб сам лише спогад про них міг зупинити злочинця, змусити його відмовитися від думки про новий злочин.

Як зазначалося, спеціальна превенція повинна досягатися шляхом створення для засуджених таких умов, за яких виключалася б можливість вчинення ними нових злочинів у період відбування покарання. Фактично

спеціально-запобіжна діяльність стає одним із основних напрямів діяльності адміністрації установ кримінально-виконавчої системи (далі — КВС). Не вдаючись до докладного аналізу запобіжних заходів КВС, відзначимо найбільш важливі: нейтралізація впливу негативних процесів серед засуджених; удосконалення організації діяльності й управління системою; забезпечення повної трудової зайнятості засуджених; підвищення ефективності дисциплінарної практики; оздоровлення соціально-психологічного клімату серед засуджених; вжиття індивідуальних профілактичних заходів.

Показником ефективності досягнення спеціальної превенції є статистика рецидиву злочинів, тобто вчинення злочинів особами, раніше засудженими. В Україні за сучасними даними середній показник рецидиву щороку становить близько 25–28 %. Але ми приєднуємося до позиції А. Закалюка, що темп зростання рецидиву злочинів у декілька разів більший [18, 525–527], тобто більше третини засуджених, які відбувають чи відбули покарання у вигляді позбавлення волі, через певний час знову вчиняють злочини.

Як зазначалося, запобіжна функція здійснює вплив у трьох напрямках, але слід визнати, що сьогодні на індивідуальному рівні її дія практично втрачена. Хоча завдяки останньому засуджений у процесі відбування покарання повинен засвоїти соціально схвалювані стандарти поведінки, виробити ціннісні орієнтації й свідоме підпорядкування моральним і правовим нормам, відновити втрачені й ослаблені в результаті фізичної ізоляції соціальні зв'язки, функції і свій правовий статус.

Нами ретельно вивчено посадові обов'язки працівників КВС, які по-

винні здійснювати індивідуальний вплив на засуджених і ми переконані, що таку послідовну, цілеспрямовану роботу жоден працівник проводити неспроможний, а тим паче — фіксувати її. Така індивідуальна робота сьогодні є «замилуванням ока» суспільству і за жодних умов вона непридатна здійснювати запобіжний вплив та роботу з виправлення і соціальної реабілітації засуджених. Більше того, такий формалізм є шкідливим і для самих засуджених.

Свій відчай, образ, сором і біль перед близькими та знайомими неодноразово засуджені приховують, але під час індивідуальних бесід вони розповідали, що покарання сьогодні — це неймовірно висока плата. Перебування за ґратами навчає жорстокості, проковує агресію і, у своїй більшості, не сприяє відновленню особистості з правослухняною поведінкою, що є хибним як для суспільства, так і для осіб, які відбувають покарання. У зв'язку із зазначеним, засуджені (близько 40 %) та працівники КВС (до 60 %) відзначають необхідність застосовувати покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк до осіб, засуджених вперше, якомога менше. Інакше кара перетвориться на відплату і помсту як особисто засудженому, так і суспільству в цілому.

Вбачаємо також конче необхідним прийняття нової моделі взаємовідносин суспільства й особи, яка вчинила злочин, що ґрунтується на впровадженні нових ідей, серед яких безпосередня участь засудженого в процесах життєдіяльності суспільства залежить від участі у створенні спеціальних виправних програм до внесення змін до законодавства. На перший погляд, така думка може вважатися незрозумілою, навіть парадоксальною, адже ми звикли, що засуджені практично не

мають ніяких прав з моменту винесення вироку, в період відбування покарання і навіть після звільнення. Але досвід країн Західної Європи, Канади, Норвегії, Швеції, Фінляндії, а нині й Литви вказує, що залучення засуджених до життя суспільства можливо і необхідно. Якщо засуджений прагне змінитися на краще, йому має бути надане таке право й допомога.

Досягненням запобіжної мети зможе виступати добровільна відмова засудженого від вчинення нового злочину в період та після відбування покарання в межах строку погашення судимості. Таким чином, запобіжна функція створюватиме певні умови, які об'єктивно перешкоджатимуть засудженому вчиняти новий злочин і, одночасно, сприятиме заміні злочинної поведінки на соціально схвальну, правомірну [19, 40–55] поведінку, допоможе формуванню настанов і навичок саморегуляції, а також виховання в особистості свідомої, добровільної потреби такої поведінки.

Спрямування держави покарати злочинця, виправити його та запобігти вчиненню нових злочинів потребує чималих зусиль, а іноді, на жаль, може стати віддаленим, а то й недосяжним. Проте результат буде прогнозовано позитивним, якщо громадянське суспільство зорганізується і буде вирішувати самостійно максимальну кількість питань, що виникають, зокрема, відроджувати забуті суспільством традиції, коли моральний осуд громади завжди був стримуючим фактором, у деяких випадках навіть більшим, ніж фактичне покарання, а компенсація фізичної, матеріальної та моральної шкоди, спричиненої злочином, вважалася обов'язковою. Думаємо, що з такими простими істинами не погодитись важко, проте нині — це забуте минуле. На нашу думку, негативна мо-

ральна оцінка, яку суспільство дає протиправним діям, правова пропаганда серед населення й інші заходи профілактичного характеру, безумовно, впливатимуть на свідомість грома-

дян, виховуючи їх у дусі поваги до законів та утримуючи від здійснення заборонених кримінальним законом діянь.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Зер Ховард*. Восстановительное правосудие : новый взгляд на преступление и наказание / общ. ред. Л. М. Карнозовой. — М., 1998. — 354 с.; *Кристи Нильс*. Борьба с преступностью как индустрия. Вперед к Гулагу западного образца / пер. с англ. А. Петрова, В. Пророковой. — М., 2001. — 224 с.
2. *Закалюк А. П.* Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : у 3 кн. — Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. — К., 2007. — 712 с.; *Шакур В. І.* Суспільство і злочинність. — К., 2003. — 784 с.
3. *Глумачний* словник сучасної української мови : бл. 50 000 сл. / уклад. І. М. Забіяка. — К., 2007. — 512 с.; *Юридична* енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К., 1998. — Т. 6: Т–Я. — 765 с.
4. *Кримінальний кодекс України* : наук.-практ. комент. / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін. ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — К., 2003. — 1196 с.
5. *Feinberg J.* Doing and Deserving. — Princeton, N. J., 1970. — 970 p.; *Філософія права* / за ред. Джозела Фейнберга, Джулса Коулмена ; пер. з англ. П. Тарашук. — К., 2007. — 1256 с.
6. *Лурье И. М.* Очерки древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. : памятники и исследования. — Л., 1960. — 355 с.
7. *Законы Ману* / под ред. О. М. Амвросимова. — М., 1960. — 370 с.
8. *Тишик Б. Й.* Історія держави і права країн стародавнього світу : навч. посіб. : у 2 т. : Л., 1999. — Т. 1. Історія держави і права країн стародавнього сходу та Стародавньої Греції. — 187 с.; *Законы Великой династии Мин со сводным комментарием и приложением постановлений* : пер., исслед. и примеч. Н. П. Свистуновой. — М., 1997. — 280 с.
9. *Кечекьян С. Ф.* Государство и право древней Греции. — М., 1963. — 572 с.
10. *Лурье С. Я.* Демокрит. — Л., 1970. — 450 с.
11. *Платон*. Протагор // Платон. Соч. — М., 1994. — 794 с.
12. *Аристотель*. Политика // Аристотель. Соч. — М., 1983. — 656 с.; *Плутарх*. Помпей // Плутарх. Избр. жизнеописания. — М., 1990. — 620 с.; *Светоний Г. Т.* Жизнь двенадцати Цезарей. — М., 1990. — 246 с.; *Цицерон Марк Туллий*. Диалоги о государстве. О Законах : пер. с лат. — М., 1966. — 424 с.; *Августин А.* Исповедь : пер. с лат. — М., 1988. — 254 с.
13. *Руссо Ж.-Ж.* Трактаты. — М., 1969. — 268 с.
14. *Беккариа Ч.* О преступлениях и наказаниях. — М., 1995. — 302 с.
15. *Локк Д.* Избр. произведения. — М., 1960. — 280 с.
16. *Даньшин И. Н.* Общетеоретические проблемы криминологии : моногр. — Х., 2005. — 224 с.; *Закалюк А. П.* Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : у 3 кн. — К., 2007. — Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. — 424 с.; *Саркісова Э. А.* Роль наказания в предупреждении преступлений. — Мн., 1990. — 218 с.; *Михлин А. С., Стручков Н. А., Шмаров И. В.* Теоретические проблемы правового регулирования исполнения наказания // Сов. гос. и право. — 1988. — № 4. — С. 72–86.
17. *Лунеев В. В.* Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции. — М., 1999. — 516 с.
18. *Закалюк А. П.* Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : у 3 кн. — К., 2007. — Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. — 712 с.
19. *Осипян Б. А.* Дух правометрии или основание межеврологии права. — М., 2009. — 656 с.

СФЕРИ ТА ЗАСОБИ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ ТА ІНШІЙ НЕДОБРОЧЕСНОСТІ СУДДІВ: ПОТРЕБИ НАУКОВО-КРИМІНОЛОГІЧНОГО ВИЗНАЧЕННЯ

О. ТОМКІНА

*кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
(Київський регіональний центр АПрН України)*

Відомо, що корупція в судах існує в багатьох країнах світу. Серед них, за даними міжнародної організації *Transparency International (the global coalition against corruption)*, є країни, що відносно вільні від корупції, й водночас є й ті, які страждають від систематичних корупційних проявів у судах. У межах опитування осіб у 62-х країнах світу, проведеного цією організацією у 2006 р., було виявлено, що у третині країн більше, ніж 10 % респондентів, які мали справу із судовою системою, були змушені давати хабар з метою винесення так званих «справедливих» судових рішень [1].

Корупція в судах притаманна й Україні. За останній час почастишали випадки «кричущих» фактів суддівського хабарництва, які вразили суспільство своїми надзвичайними розмірами. Не дивно, що українські громадяни, власне, як і раніше, продовжують вважати суддів найбільш корумпованими службовцями [2; 3]. Більше того, в Україні констатується зростання рівня суддівської корупції. За офіційними даними Служби безпеки України, у

2006 р. стосовно суддів, переважно за ознаками хабарництва при винесенні завідомо неправосудних рішень, органами СБУ було порушено 29 кримінальних справ, у 2007 р. — 43, у 2008 р. — 52, а протягом першого кварталу 2009 р. — 24 кримінальні справи [4]. За інформацією Генеральної прокуратури України, протягом 2008 р. органами прокуратури завершено розслідування та направлено до суду 20 кримінальних справ (проти 6-ти у 2007 р.) про корупційні злочини, вчинені в органах судової влади, у тому числі 19 справ — стосовно суддів [5; 6].

Проблема запобігання суддівській корупції та іншій недоброчесності суддів набуває в Україні дедалі більшого державного значення. Свідченням цього є внесення у березні цього року до Верховної Ради України законопроекту про схвалення Концепції запобігання корупції у системі судів загальної юрисдикції [7]. Попередній аналіз цієї Концепції дає підстави позитивно оцінити цей документ. Спрямованість її положень на запобігання суддівській корупції, здебільшого законодавчими засобами щодо удос-

© О. Томкіна, 2009

коналення та оновлення конституційного і базового законодавства про судоустрій і статус суддів, кримінально-процесуального та іншого законодавства, на нашу думку, правильно відображає важливе кримінологічне значення правових засобів запобіжної діяльності загалом, і запобігання суддівській корупції зокрема.

В юридичній літературі проблема корупції в судах та запобігання їй певною мірою порушувалася вченими, насамперед у контексті висвітлення в цілому проблем боротьби з організованою злочинністю та корупцією. До цієї проблеми зверталися В. Євдокимов, В. Зеленецький, О. Кальман, М. Мельник, Ю. Мірошник, Д. Притика, Є. Скуліш, В. Туляков та інші науковці. Водночас окремого комплексного дослідження цієї проблеми поки що немає. Проведення такого дослідження вважаємо своїм науковим завданням.

На першому етапі дослідженні цієї проблеми, яким авторка займалася у складі наукового колективу Київського регіонального центру АПрН України, увага зосереджувалася на вивченні законодавчого регулювання питань добору суддівських кадрів. Аналізуючи законодавство з цих питань, відмічено такі його недоліки, як непрозорість процедури добору кандидатів на посаду судді, непослідовність цієї процедури, її суперечливість, непередбачення в ній достатньої участі суддів та органів суддівського самоврядування, одностороннє спрямування норм на багаторазову перевірку рівня знань та загалом правової кваліфікації кандидатів, недостатність разом з цим регулювання виявлення їх моральних якостей і професійних здібностей тощо. За результатами дослідження керівництвом АПрН України з цих питань внесені до Верховної Ради України і

Міністерства юстиції України пропозиції щодо удосконалення ряду норм чинного і пропонованого законодавства України про судоустрій і статус суддів. Зокрема, пропозиції передбачали проведення методами професійного відбору перевірки професійних та моральних якостей осіб, які претендують займатися суддівською діяльністю; унормування їх спеціальної практичної підготовки з обов'язковим її змістовним, програмним та організаційним поєднанням із спеціальною навчальною підготовкою; визначення за результатами цієї підготовки фахової кваліфікації кандидатів на посаду судді, їх підготовленості до суддівської діяльності та здібності її здійснювати; запровадження механізму конкурсного відбору кандидатів на основі об'єктивних критеріїв тощо. Загалом ці пропозиції спрямовані на удосконалення законодавчого регулювання формування суддівського корпусу на основі професійних ділових здібностей і моральних якостей осіб, які прагнуть займатися суддівською діяльністю. Водночас зроблено висновки, що ці заходи і засоби можуть розглядатися, крім інших, також у кримінологічному аспекті [8, 63]. Вони за своєю метою хоча і віддалені від безпосереднього запобігання суддівській корупції і, передусім, пов'язані із забезпеченням відправлення неупередженого правосуддя, реалізують, на нашу думку, ще й кримінологічну функцію щодо раннього загально-соціального запобігання [9, 152–153].

Подальше вивчення проблеми запобігання суддівській корупції та іншій недоброчесності суддів потребує наукового визначення сфер та засобів цієї запобіжної діяльності. Згідно із загальними методологічними вимогами щодо проведення наукового дослідження потрібно, насампе-

ред, уточнити, власне, термін «сфери запобігання».

У кримінологічній літературі терміном «сфери» позначається один із елементів запобіжної діяльності поряд з іншими її елементами, якими є предмет, цілі, об'єкти, суб'єкти, засоби запобігання [10, 323]. Водночас визначення поняття сфери запобіжної діяльності не подається, класифікація таких сфер не пропонується. Очевидно, це має стати окремим науковим завданням, у тому числі проваджуваного нами кримінологічного дослідження. На цьому його етапі зазначимо, що сфера запобіжної діяльності, з огляду на її пов'язаність з іншими елементами цієї діяльності, може бути визначена залежно від того, як вона поділяється (класифікується) за цими елементами. Так, підставами визначення сфери запобіжної діяльності можуть бути цілі запобіжних засобів, спрямованість останніх, масштаб здійснення, рівні застосування тощо. Тобто поняття сфери запобіжної діяльності залежить насамперед від підстав характеристики і відповідно класифікації її запобіжних засобів. Зокрема, за масштабом здійснення запобіжної діяльності можна виділити сфери загальнодержавного, регіонального, об'єктного та індивідуального запобігання; за рівнями запобіжної діяльності стосовно соціальних передумов, причин і умов злочинності та її проявів — сфери загальносуспільного, групового та індивідуального рівнів запобіжної діяльності; за її цільовим призначенням — сфери загальносоціального та спеціально-кримінологічного запобігання. Класифікація заходів запобіжної діяльності за останньою підставою відома в кримінологічній літературі ще з 70-х років минулого століття і посідає серед інших класифікацій центральне місце.

Керуючись наведеними теоретичними положеннями, за цією підставою можна виділити сфери загальносоціального та спеціально-кримінологічного запобігання суддівській корупції. Далі мова піде про сферу загальносоціального запобігання.

Заходи і засоби цієї сфери чинять, як правило, запобіжний вплив на соціальні передумови злочинності. Такі передумови, за теорією кримінологічної детермінації, посідають в її системі більш віддалене місце від причин та умов злочинності та безпосередніх чинників конкретних злочинів. Через це запобіжний вплив на них визначеними заходами і засобами, у тому числі законодавчими, що запропоновані за результатами нашого дослідження, умовно може бути позначений ранньою профілактикою. Водночас запобіжний вплив на процеси, явища, факти, обставини та інші чинники, які виконують у кримінологічному відношенні функцію соціальних передумов злочинності, не зменшує свого значення. Адже такий вплив спрямований на розвиток і удосконалення суспільних відносин, що у майбутньому створюють міцний фундамент для функціонування інших важливих соціальних сфер. Тож можна погодитися з тим, що соціальні передумови, наразі корупційної злочинності, існують на загальносоціальному рівні, і в разі неотримання правильного розвитку чи не знаходячи своєчасного і належного вирішення, створюють детерміністичне підґрунтя корупції — зумовлюють виникнення та розвиток чинників, що відіграють роль загальних причин і умов корупції та причин і умов конкретних корупційних діянь [11, 187–188]. Наведене повною мірою стосується також соціальних передумов суддівської корупції.

Вважаємо, що в сфері загальносоціального запобігання суддівській

корупції можна провести подальшу видову диференціацію сфер запобіжної діяльності. Підстави їх диференціації можуть бути різними. Наприклад, сфера життєдіяльності суспільства, суб'єкти запобіжної діяльності, об'єкти запобіжної дії, міра їх значущості та ін. Зокрема, залежно від сфери життєдіяльності суспільства можна визначити політичну, економічну, соціальну, духовну, правову сфери загальносоціальної запобіжної діяльності. В останній серед її правових засобів особливо слід відмітити законодавчі, оскільки, як відомо, дія ефективного законодавства здатна створити умови, які значною мірою унеможливають провадження корупційної діяльності.

На цьому етапі проведення судової реформи в Україні дедалі більше актуалізується проблема незалежності судової гілки влади. За різними фаховими оцінками, судова влада часто відчуває вплив і тиск на неї з боку інших владних інституцій. Тож на особливу увагу заслуговує неухильне збереження її єдності та самостійності, невідкладне виправлення існуючих нині викривлень важелів стримувань і противаг у механізмі поділу влади, які створюють умови для надмірного політичного впливу на формування суддівського корпусу та функціонування судової влади в Україні [12, 28]. Розглянемо це детальніше.

Відомо, що європейський вибір України вимагає від неї досягнення європейської адекватності законів у відповідних галузях суспільного життя та адаптацію українського законодавства до законодавства Європейського Союзу, у тому числі з питань судоустрою і статусу суддів. Адаптація законодавства з цих питань досягається переважно через участь України у конвенціях Ради Європи та

Європейського Союзу. Насамперед мова йде про Конвенцію Ради Європи про захист прав людини та основоположних свобод, ратифіковану Україною у липні 1997 р. У статті 6 цієї Конвенції передбачено, що кожен при вирішенні питання щодо його цивільних прав та обов'язків або при встановленні обґрунтованості будь-якого кримінального обвинувачення, висунутого проти нього, має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом. При цьому вимога Конвенції про «незалежність» суду, зокрема її інституціональний аспект, передбачає серед інших положень також дотримання державою принципу поділу влади, формування самостійної, автономної і самоврядної судової системи поза структурами законодавчої і виконавчої гілок влади, так само, як і від інших органів та інститутів громадянського суспільства [13, 245]. Схожі положення містяться в ряді інших міжнародних документів. Зокрема, у Монреальській універсальній декларації про незалежність правосуддя (1983 р.), Основних принципах незалежності судових органів (1985 р.), Рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи № (94) 12 «Незалежність, дієвість та роль суддів» (1994 р.), Висновках Першої експертної комісії Міжнародної асоціації суддів «Переоцінка відносин між судовою владою та іншими гілками влади задля покращання діяльності системи правосуддя» та ін.

Натомість чинне та пропонуване законодавство України з питань організації та функціонування судової системи закріплює за органами інших гілок влади виконання багатьох функцій судової влади. Так, ряд спеціальних перевірок щодо кандидатів у судді та підготовка матеріалів з питань їх

призначення на цю посаду передбачено за територіальними органами Державної судової адміністрації України, які є органами виконавчої влади; перевірка всього процесу добору кандидатів у судді та їх рекомендації до призначення, а також притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів — за Вищою радою юстиції України, до складу якої входять представники і законодавчої, і виконавчої влади, і прокурори, і адвокати, а представники судової влади становлять помітну меншість; спеціальна перевірка відомостей, що подають кандидати у судді, — за Секретаріатом Президента України. Зазначене, на нашу думку, суттєво послаблює незалежність судової влади. Наведене набуває додаткового негативного значення ще і тому, що нині для всіх рівнів публічної адміністрації, майже кожної сфери та рівня публічного сектору, зокрема і через відсутність належного державного утримання, притаманна висока ураженість корупцією. Державні чиновники інших гілок влади, у тому числі й ті, що мають відношення до кадрового наповнення судової системи, можуть стати, за влучним виразом, «корупційним гальмом» у забезпеченні справедливої, незалежної і неупередженої правосуддя. І хоча на вирішення проблеми корупції серед державних чиновників спрямовані численні законодавчі пропозиції, у тому числі законопроект «Про доброчесну поведінку осіб, уповноважених на виконання функцій держави, органів місцевого самоврядування» (щоправда, за результатами його розгляду у березні 2009 р. він не прийнятий у першому читанні), ця проблема продовжує існувати і, до того ж, сприймається суспільством як одна з найбільших.

Враховуючи викладене, потрібно зазначити, що серед законодавчих засобів запобігання суддівській корупції та іншій недоброчесності суддів важливе місце слід відвести тим засобам, які мають спрямування на формування та функціонування судової гілки влади на засадах її справжньої, а не декларативної, самостійності, автономності та самоврядності. Така запобіжна спрямованість законодавчих засобів має кримінологічне значення щодо усунення, або принаймні зменшення, політичного впливу на судову гілку влади з боку службовців інших владних інституцій, які прагнуть до цього.

Таким чином, слід дійти висновку, що визначення у Конституції та законодавстві України ефективних механізмів забезпечення незалежності судової влади перетворює його на ще одну сферу загальносоціального запобігання суддівській корупції. При цьому важливим залишається питання щодо недопущення прийняття законопроектів, які містили б норми, що сприяють дії чинників, які зумовлюють корупцію серед суддів та інші їх прояви недоброчесності. Значною мірою це можливо шляхом запровадження в Україні кримінологічної експертизи проектів нормативно-правових актів, різновидом якої є їх антикорупційна експертиза. На жаль, проект закону України «Про кримінологічну експертизу проектів нормативно-правових актів», хоча і розроблений багато років тому, але досі не прийнятий. Останній оновлений варіант законопроекту з квітня 2008 р. перебуває у Міністерстві юстиції України без руху.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Основные положения Доклада Transparency International «Ключевые проблемы коррупции в судах»* // <http://www.transparency.org>
2. *Корупція в Україні* : влада, держава, суспільство : результати всеукраїнського соціологічного дослідження Київського інституту проблем управління ім. Горшеніна в рамках річної програми «Проект країни» (20 жовтня — 3 листопада 2008 р.) // <http://www.kipu.com.ua>
3. *Дослідження корупції у судовій системі України* : суди загальної юрисдикції та апеляційні суди : результати всеукраїнського соціологічного дослідження (грудень 2007 р. — березень 2008 р.) // <http://www.dialog.lviv.ua>
4. *Повідомлення прес-центру Служби безпеки України* // <http://www.sbu.gov.ua>
5. *Карман В.* Чи можна подолати корупцію? // *Юридичний вісник України*. — № 43 (693). — 2008. — 25–31 жовт.
6. *Інформація про стан законності в державі за 2008 р.* // <http://www.gpu.gov.ua>
7. *Проект Закону України «Про схвалення Концепції запобігання корупції у системі судів загальної юрисдикції»* (реєстр. № 4220 від 17 березня 2009 р.) // <http://www.rada.gov.ua>
8. *Закалюк А., Томкіна О.* Запобігання корупції та іншої недоброчесності у судочинстві як кримінологічна проблема // *Право України*. — 2008. — № 5. — С. 61–66.
9. *Томкіна О. О.* Кримінологічна функція діяльності по забезпеченню добору кандидатів на посаду судді за високим рівнем правосвідомості та моральних якостей / *Кримінологія в Україні та протидія злочинності* : зб. наук. ст. / за ред. М. П. Орзіха, В. М. Дрьоміна. — [Б-ка журналу «Юридичний вісник»]. — О., 2008. — С. 149–154.
10. *Закалюк А. П.* Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : у 3 кн. — К., 2007. — Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. — 424 с.
11. *Мельник М. І.* Корупція — корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) : моногр. — К., 2004. — 400 с.
12. *Резолюція конференції «Стан та перспективи розвитку правосуддя в Україні»* (27 лютого 2009 р., м. Київ) // *Вісник Центру суддівських студій*. — № 12. — 2009. — С. 28–30.
13. *Толочко О.* Право на справедливий судовий розгляд (стаття 6 ЕКПЛ) у світлі українського законодавства та правозастосовної практики / *Європейська конвенція з прав людини : основні положення, практика застосування, український контекст* / за ред. О. Л. Жуковської. — К., 2004. — С. 233–270.

ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ: ПРИЧИНИ ТА УМОВИ ЇХ ВЧИНЕННЯ

Т. КОРНЯКОВА

*кандидат юридичних наук,
заступник Генерального прокурора України,
заслужений юрист України*

Проблема детермінації злочинності визнана основною в теорії кримінології, оскільки від її розуміння та вирішення залежить досягнення головної мети кримінології, якою є наукове обґрунтування рекомендацій щодо запобігання злочинності [1, 183]. Водночас ця проблема є найбільш складною та такою, що не знайшла свого остаточного вирішення не лише з об'єктивних, а й суб'єктивних причин.

З цього приводу академік А. Закалюк звертає увагу на те, що через складність ряду положень теорії детермінації, неможливість через високий рівень наукової абстракції перевірити їх емпіричним шляхом багато питань пізнання та розуміння детермінації суспільних процесів та утворень ще не утвердилися в науці, не отримали надійної й точної інтерпретації у галузевих науках, зокрема в кримінології. Академік А. Закалюк підкреслює, що інколи через незнання або складність пізнання пропонуються спрощені підходи, ігноруються вимоги точності та предметності. Прикладом такого підходу названо зведення системи і механізму детермінації до

комплексу факторів без точного та предметного визначення їхніх складових та функціональної детермінуючої ролі останніх [1, 184].

За результатами розгляду і дослідження загальної теорії детермінації та причинності в її застосуванні до визначення системи детермінації і спричинення злочинності та її проявів, наводяться такі основні положення.

По-перше, детермінація — це зв'язок, що охоплює різні функції та залежності: спричинення, опосередкування й обумовлення. Серед детермінантів найважливішими щодо впливу є причини (спричинення) та умови (обумовлення). Корелянти відтворюють кореляційний зв'язок, який згодом, через визначення його природи, може конкретизуватися в інший вид зв'язку (обумовлення, опосередкування тощо). Системно-структурна детермінація відображає лише системні та структурні зв'язки. Види детермінантів і детермінації у наведеному значенні повинні використовуватися і таким чином визначатися та класифікуватися у теорії детермінації злочинності.

По-друге, причинність — це вид детермінації, який полягає у продуку-

ванні одним явищем (причиною) іншого явища (наслідку). Спричинення проявляється у двоелементній ланці (причина — наслідок), причинному ланцюзі (де стільки причин і наслідків, скільки ланок у цьому ланцюзі) і причинній мережі або «дереві» ланцюгів. Принцип причинності — все має свої причини. Їх потрібно лише правильно визначати. Визначальним для наявності причини є безпосереднє продукування. Серед основних законів причинного зв'язку — незворотність причини і наслідку у цьому безпосередньому їх відношенні. Необхідно розрізняти поняття причини та причинного зв'язку, в тому числі не змішувати їхні значення в кримінології.

По-третє, обумовлення — ще один вид детермінації, який полягає у створенні можливості (ймовірності) настання наслідку через один із двох або обома функціональними способами: сприянням формуванню причини і сприянням (створенням умов) для її реалізації; утворення наслідку є результатом взаємодії причини та умови. Проте взаємодія — лише механізм зв'язку між причиною та умовою. Взаємодія не замінює причину, не набуває її функції та не переносить причинний зв'язок на умови.

У кожній ланці причинного ланцюга, крім самої причини, наявні й інші, пов'язані з нею, детермінанти, зокрема, обов'язкові: умови формування причини цієї ланки та умови, які сприяють настанню наслідку дії зазначеної причини. У цій ланці можуть бути присутні й інші різновиди детермінантів, зокрема корелянти. Всі детермінанти цієї ланки становлять її детермінуючий комплекс [1, 191].

Дискусійність проблеми детермінації та причинності злочинності спричинило безліч пропозицій щодо

кількості й змісту критеріїв класифікації детермінантів, причин та умов злочинності. Різними є також думки стосовно того, чи за єдиними (загальними) критеріями мають бути класифіковані причини та умови злочинності. Залежно від критерію, причини, а інколи й умови злочинності, поділяються на: загальні, видові та окремого злочину; об'єктивні й суб'єктивні; повні й специфічні; головні й другорядні; першого, другого і подальшого порядку; соціальні, економічні, політичні, ідеологічні, духовні, організаційно-управлінські тощо [3, 41].

У сучасній вітчизняній та зарубіжній кримінології поширеною є класифікація причин і умов злочинності залежно від їх рівня дії на: а) причини та умови злочинності в цілому, тобто як відносно масового соціального явища (їх ще називають основними); б) причини та умови окремих видів (груп) злочинів, тобто окремих часток злочинності (загальні); в) причини та умови конкретного злочину, тобто індивідуальної злочинної поведінки (безпосередні) [4, 118–119; 5, 61; 6, 139; 2, 55; 7, 34; 8, 80–81].

Різновидом запропонованої класифікації за рівнем дії є поділ за таким критерієм саме причин злочинності, тобто з виокремленням у самостійну групу умов злочинності [9, 211–213; 10, 25]. Слід також наголосити, що свого часу А. Зелінський заперечував класифікацію криміногенних факторів за їх рівнем (залежно від їх рівня) дії, посилаючись на те, що ці поняття (причини злочинності в цілому, фактори окремих категорій злочинної поведінки, причини конкретних видів злочинів і причини на рівні одиничного посягання) є різними за обсягом. За таких умов А. Зелінський вважав неможливим їх ставлення у класифікаційному ряду [11, 45–46]. Академік

А. Закалюк підкреслює, що зрозуміти процес детермінації злочинності та роль у ньому різних детермінантів допомагає їх класифікація, яка може проводитися за різними критеріями: функціональне призначення, рівень функціонування, сфера дії, значення в процесі детермінації тощо.

За функціональним призначенням детермінанти поділяються на причини, умови, корелянти, детермінанти іншого (не кореляційного) зв'язку.

За рівнем функціонування академік А. Закалюк поділяє детермінанти злочинності на «детермінанти вищого рівня, які детермінують злочинність взагалі у значенні цілісної сукупності її суспільного прояву. Наступний рівень — це системи детермінантів злочинних проявів певного виду, що об'єднуються у видовий різновид за спільними ознаками, скажімо, мотиву чи способу вчинення злочину (насиленницького, корисливого), або статевої (чоловіки, жінки), вікової (неповнолітні, молодь) належності суб'єктів злочинних діянь, сфери вчинення останніх та ін. Нижчий рівень системи детермінації злочинності — це детермінанти окремого злочинного прояву, які мають індивідуальну належність саме до нього» [1, 216–217].

Залежно від сфери їх дії, тобто сфери суспільних відносин, у якій виявляються ці детермінанти, А. Закалюк виділяє детермінанти економічної, політичної, соціальної, управлінської, правової, у тому числі правоохоронної, та інших сфер.

З огляду на поділ детермінантів кожної сфери за різним функціональним призначенням, А. Закалюк доходить важливого висновку про можливість виділення причин злочинності в економічній сфері, якими є «негативні погляди, настанови, інші

соціально-психологічні утворення в суспільній свідомості та свідомості окремих осіб щодо питань, які мають економічний, матеріальний зміст (потреби, інтереси) і безпосередньо спричиняють злочини економічного характеру. Тут же можна виділяти умови економічної сфери, які за властивими умовам механізмами сприяють реалізації причин і вчиненню злочинів, а також корелянти цієї сфери, що мають зв'язки залежності зі злочинами у сфері економіки. Те саме щодо поділу за функціональним призначенням стосується детермінантів інших сфер: соціальної, управлінської та ін. [1, 217–218].

Досліджуючи проблеми детермінації та причинності злочинності у сфері навколишнього природного середовища, підкреслимо перш за все її зумовленість основними детермінантами злочинності загалом.

Академік А. Закалюк, проаналізувавши стан та тенденції основних детермінантів злочинності та їхньої дії за роки незалежності України до 2005 р., дійшов таких висновків. По-перше, що показники багатьох цих детермінантів у зазначений період погіршилися і мали б викликати зростання злочинності і що негативний, у тому числі криміногенний, зміст суспільної свідомості, що спричиняє злочинність загалом у країні, окремих соціальних групах, регіонах, а також за основними напрямками кримінальної активності в аналізований період мав би стати більш виразним, небезпечним, зі зростаючим злочинним потенціалом.

По-друге, що чинники, які обумовлюють ймовірний більш високий рівень злочинності у названий період, передусім, ті, що належать до «кримінально-потенційної» частки суспільної свідомості та, зокрема, її соціально-психологічного сегмента, залежно

від предметного змісту, обумовлюваної ними мотивації та спрямованості кримінальної активності, можна поділити за типовими сукупностями на три основні групи:

1) детермінанти соціально-економічного, політичного, організаційно-управлінського, нормативно-правового, соціально-психологічного змісту, що зумовлюють злочинність та інші правопорушення у сфері економіки, управління, службової діяльності;

2) детермінанти переважно соціально-економічного, а також відповідного йому соціально-психологічного, культурологічного, морально-етичного змісту, значною мірою продукovanі чинниками першої групи, передусім матеріальними негараздами та соціальними викривленнями, що зумовлюють корисливу мотивацію, у тому числі з метою: а) забезпечення елементарних матеріальних потреб та умов; б) збагачення, задоволення за рахунок цього завищених та надвисоких інтересів побутового комфорту, розваг, моди, прикрас, розкішного життя тощо;

3) детермінанти соціально- та індивідуально-психологічного характеру, що відображають негативне, нігілістичне, виразно індивідуалістичне ставлення до інших людей, цінності їхнього життя, здоров'я, честі, гідності, прав та інтересів, включаючи майнові, а також до правових і моральних норм, які мають забезпечувати їхню реалізацію та захист. При цьому допускається не лише кримінально караний спосіб взаємовідносин, а й можливість застосування силових методів та насильства, що часто супроводжується цинізмом, лицемірством, нехтуванням суспільною мораллю, які проявляються на всіх рівнях влади і суспільства.

По-третє, що названі групи детермінантів мали (та значною мірою й

нині мають) вияв у всіх основних суспільних сферах [1, 219–220].

У теорії кримінології детермінанти злочинності в сфері навколишнього природного середовища пояснюються перш за все тими суперечностями, що притаманні суспільним відносинам, які визначають сутність, характер та процес взаємодії людини і природи, а отже, процес природокористування [12, 93–94]. Такі суперечності існують між людиною як частки природи та природою як частки системи; між можливостями суспільства, держави, регіону щодо використання навколишнього природного середовища, його пізнання та соціальними потребами; між соціальним положенням (формою власності) природних ресурсів і тими способами їх освоєння, що склалися в суспільстві на певний час; між суспільством, соціальною групою та індивідуумом як самостійними суб'єктами природокористування та природоохорони; між різними цілями окремих суб'єктів природокористування і природоохорони [13, 27–29]. Основні з цих суперечностей в останні роки обумовлені тими негативними процесами, які супроводжують соціально-економічні перетворення, що відбуваються в державі. За умови несприятливого (екстенсивного) економічного розвитку вони створюють стійкі передумови для неправомірної та часом злочинної поведінки в сфері навколишнього природного середовища [14, 522–523].

Перша найбільш узагальнена суперечність полягає у факті виділення людей із біосфери у суспільство, яке і протистоїть системі навколишнього природного середовища. Суспільство, людина, навіть за найприскіпливішим та суворим дотриманням найбільш науково виважених і обґрунтованих правил природокористування, негативно

впливає на той прийнятний баланс (порушуючи його), що встановлений у тому чи іншому об'єкті природного середовища. Тобто у процесі нормального природокористування закладені перші передумови злочинності у сфері навколишнього природного середовища. Такі негативні наслідки надзвичайно зростають за умови недбайливого та необачливого ставлення до встановлених правил використання, охорони і відновлення природних ресурсів, здійснення діяльності щодо природокористування небезпечними способами чи з порушенням встановлених законом нормативів [15, 125].

На загальносоціальному рівні злочинність у сфері навколишнього природного середовища зумовлена тими соціальними, економічними, політичними, ідеологічними, правовими, психологічними тощо чинниками, які детермінують злочинність загалом. На поширеність злочинності у сфері навколишнього природного середовища суттєвим є негативний вплив тієї несприятливої соціально-економічної ситуації в державі, що спричинена економічною та фінансовою кризою та супроводжується небаченим спадом виробництва, банкрутством підприємств, збільшенням безробіття, бідності, загостренням ситуації із дотриманням Україною міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини відповідно до ратифікованих міжнародних договорів.

На думку науковців-кримінологів, особливості причинного комплексу корелюють, тобто перебувають у певному співвідношенні з суб'єктами, типами та характеристиками злочинів у сфері навколишнього природного середовища [16, 443].

До передумов корисливої злочинності в аналізованій сфері обґрунтовано належать існуючі традиції природокористування, що історично склалися

протягом багатьох століть та успадковуються прийдешніми поколіннями. За цими традиціями полювання на диких звірів і птахів, риболовля, вилову загальнопоширених корисних копалин, заготівля деревини, а отже, порубка лісу, збирання лікарських рослин, дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід тощо приймаються як дозволені способи забезпечення власних потреб у паливі, продуктах харчування, лікарських засобах, будівельних матеріалах тощо [16, 443].

Таке ставлення до навколишнього природного середовища, природних ресурсів, особливо з боку мешканців села, за нинішніх часів додатково посилюється їх належністю до найбільш уразливих верств населення з високим рівнем бідності. За результатами нашого дослідження серед обставин, які були визнані чинниками встановлених у справі злочинних дій проти довкілля, загальна частка такої ознаки, як «відсутність постійної роботи та заробітку», становила 46,3 %.

Також великою є кількість злочинів, які були вчинені через те, що існуючий низький заробіток не забезпечував винним та їх сім'ям: а) прожиткового мінімуму; б) задоволення інших елементарних життєвих потреб — у навчанні, розвитку таланта, лікуванні, створенні сім'ї тощо.

Отже, наведені дані дають змогу дійти невтішного висновку, що переважна більшість таких злочинів вчиняється через матеріальну скруту винних осіб.

Водночас ця «згубна» традиція щодо природокористування може отримати й інше «зabarвлення». Вчинення таких злочинів приваблює винних «легким» підробітком, «швидким» доходом та високою прибутковістю, тобто можливістю отримати великі прибутки. Саме такі обставини були

визнані чинниками вчинення 13,3 % аналізованих злочинів (при незаконному видобуванні корисних копалин така обставина фігурувала у 14,8 % кримінальних справ, а при незаконній порубці лісу — у 16,3 % справ).

Часто такі злочини вчиняються не лише з корисливих мотивів, з метою отримання матеріальної вигоди, а й з метою збагачення. Така злочинна діяльність має хижацький характер та додатково зумовлюється не лише наявністю широкого попиту на природні цінності, добути браконьєрським способом, а й існуванням «чорного ринку», спроможного забезпечити збут будь-якої кількості незаконно добутих природних цінностей [10, 384–385].

Така традиція щодо природокористування пояснюється також дефектами громадської ідеології, недоліками ідеологічної роботи в суспільстві. На жаль, забезпечення належної охорони навколишнього природного середовища та природних ресурсів не визнається однією з основних складових державної ідеології, а отже, фактично не відчувається державна підтримка екологічної ідеології. Засоби масової інформації, які зорієнтовані на комерційний інтерес, поки що дуже мало уваги приділяють пропаганді державної ідеології у сфері навколишнього природного середовища [16, 447].

На сьогодні в Україні утвердилася система поглядів, яка несе в собі яскраво виражені деформації суспільної свідомості щодо відносин із природою, а саме: явна переоцінка можливостей людини пізнавати закони функціонування навколишнього природного середовища та оптимально впливати на них; хибна думка про невичерпність природних ресурсів і їх здатність до повної регенерації; орієнтація на сумнівні пріоритети у сфері взаємодії людини і природи; байдуже

ставлення до навколишнього природного середовища і природоохоронного законодавства тощо. Загальна недооцінка значення природи у житті людини та важливості охорони природного середовища призвела до того, що ця проблема уявляється не головною, а другорядною [10, 381–382; 15, 127–128].

За результатами нашого дослідження свідченням вираженої деформації суспільної свідомості щодо відносин з природою на індивідуальному рівні є визнання правового нігілізму винних осіб чинником встановлених у справі злочинних дій проти довкілля. Слід також наголосити, що правовий нігілізм винних осіб зумовлений перш за все саме особистим низьким культурним, освітнім та професійним рівнем.

Неосвічене ставлення людини до навколишнього природного середовища пояснюється також обмеженими можливостями людства, сучасної науки щодо виявлення, пізнання повною мірою причинно-наслідкових зв'язків у природних та біологічних системах, неспроможністю спрогнозувати характер та справжні обсяги шкідливих наслідків таких феноменів людської активності, як науково-технічна революція, урбанізація тощо.

Тіснота зв'язку між злочинністю у сфері навколишнього природного середовища та наведеними соціальними процесами визначається такими двома факторами: 1) чим вищим є рівень таких процесів, тим з більшою кількістю небезпечних, навіть шкідливих, технологій, матеріалів тощо вони пов'язані; 2) виходячи з-під контролю людства, вони призводять до руйнування навколишнього природного середовища, моралі, духовності [16, 442].

В юридичній літературі обґрунтовано доводиться, що поширення та

збільшення злочинності у сфері навколишнього природного середовища стимулює недосконалість нормативно-правової бази у сфері господарювання, будівництва тощо (велика кількість відсиловних норм, невідповідність між різними правовими актами та нормами, відсутність механізму їх реалізації тощо). Наголошується й на тому, що суттєву шкоду запобіганню злочинності у сфері навколишнього природного середовища спричиняє поширена практика, за якої державні органи, ухвалюючи ті чи інші рішення, рідко узгоджують їх з природоохоронними органами. Хоча прийняття таких рішень без попередньої екологічної експертизи є, власне, порушенням чинного законодавства.

Ефективності запобігання злочинності в аналізованій сфері заважають також недоліки, суперечності та неузгодженість організаційно-правового забезпечення діяльності щодо державного контролю за станом дотримання правил використання, охорони та відновлення природних ресурсів.

На вчиненні певної частини злочинів у сфері навколишнього природного середовища відобразилися недоліки у роботі державних органів, установ, громадських організацій, пов'язаної із виконанням функцій контролю та реагування на правопорушення щодо використання, збереження та відновлення природних ресурсів. Найбільше претензій висловлено з приводу роботи державних органів, установ, громадських організацій щодо запобігання правопорушенням у галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури (у 19,3 % кримінальних справ). Цей показник є дещо вищим у справах про корисливі злочини у сфері навколишнього природного середовища (19,6 %), у тому числі що-

до запобігання незаконній порубці лісу (19,5 %), незаконному зайнятті рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (20,2 %), незаконному видобуванню корисних копалин (20,4 %) тощо.

Недоліки у діяльності тих або інших центральних органів виконавчої влади та їх органів на місцях впливають на вчинення конкретних злочинів у сфері навколишнього природного середовища (залежно від сфери діяльності). Водночас недоліки у діяльності правоохоронних органів, місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування відобразилися на вчиненні усіх без винятку аналізованих злочинів у сфері навколишнього природного середовища. При цьому переважний вплив на аналізовану категорію злочинів чинять недоліки у діяльності правоохоронних органів (у 17,1 % кримінальних справ). На другому місці за ступенем сприяння вчиненню таких злочинів — органи місцевого самоврядування (9,2 %). Криміногенний вплив недоліків у діяльності місцевих органів виконавчої влади визнано незначним (5,6 %).

Ефективність застосування кримінально-процесуальних засобів запобігання злочинам у сфері навколишнього природного середовища залежить і від рівня та якості реагування відповідних державних органів, громадських організацій або посадових осіб на подання, окремі постанови про вжиття заходів щодо усунення причин і умов, які сприяли вчиненню злочину.

На жаль, судова практика за цією категорією справ не є втішною.

По-перше, за результатами дослідження встановлений факт ненадходження повідомлень (навіть з порушенням термінів, встановлених статтями 23¹ і 23² КПК України) про вжиття необхідних заходів на 29,5 %

відповідних процесуальних документів, що дає підстави стверджувати про фактичне їх залишення без реагування. Ще більшою є частка процесуальних документів, що залишилися без відповіді, внесені або винесені за результатами досудового розслідування або судового розгляду справ про корисні посягання на природні ресурси (29,8 %), незаконну порубку дерев і чагарників (30,3 %), незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (31,1 %), незаконне полювання (32,0 %).

По-друге, незадовільним визнано реагування відповідних державних органів, громадських організацій та посадових осіб на 13,0 % зазначених процесуальних документів про причини та умови, що сприяли вчиненню злочинних посягань на природні ресурси. Гіршою є ситуація щодо якості реагування на причини та умови, що сприяли незаконному видобуванню корисних копалин (13,9 % таких повідомлень оцінено як незадовільні), незаконній порубці лісу (14,4 %) та незаконному полюванню (15,2 %).

Отже, якщо до загальної кількості кримінальних справ, за результатами

досудового слідства чи судового розгляду яких не внесено подання, не винесено постанови про вжиття заходів щодо усунення причин і умов, які сприяли вчиненню злочину, та додати ті справи, за якими відповідні процесуальні документи були залишені без реагування або реагування на них отримало незадовільну оцінку, то «коефіцієнт корисної дії» кримінально-процесуальних засобів усунення відповідних причин та умов фактично є невисоким. Наприклад, причини та умови, що сприяли вчиненню злочинних посягань на природні ресурси, виявлено та усунено лише щодо 40,6 % злочинів. Вище середнього цей показник є за справами про незаконне видобування корисних копалин (45,3 %), незаконне полювання (46,2 %), забруднення або псування земель (59,3 %). Але гіршим він є у справах про безгосподарське використання земель (35,0 %), незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (36,0 %), незаконну порубку лісу (40,5 %), корисні посягання на природні ресурси загалом (40,3 %).

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Закалюк А. П.* Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : у 3 кн. — К., 2007. — Кн. 1: Теоретичні засоби та історія української кримінологічної науки. — 424 с.
2. *Кримінологія : Загальна та Особлива частини* : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман, О. В. Лисодєд ; за ред. проф. І. М. Даньшина. — Х., 2003. — 352 с.
3. *Джужа О. М., Моїсєєв Є. М., Василевич В. В.* Кримінологія. Спеціалізований курс лекцій зі схемами (Загальна та Особлива частини) : навч. посіб. — К., 2001. — 368 с.
4. *Кримінологія* : учеб. / под ред. Б. В. Коробейникова, Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. — М., 1988. — 384 с.
5. *Четвериков В. С.* Кримінологія : учеб. пособ. — М., 1996. — 128 с.
6. *Кримінологія* / под ред. проф., засл. деят. науки РФ Н. Ф. Кузнецовой, проф., засл. деят. науки РФ Г. М. Миньковского. — М., 1994. — 415 с.
7. *Семаков Г. С.* Кримінологія : курс лекцій. — К., 1999. — 128 с.
8. *Курс кримінології : Загальна частина* : підруч. : у 2 кн. / О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужа. — К., 2001. — Кн. 1. — 352 с.
9. *Курс советской криминалогии* : Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник. — М., 1985. — 416 с.
10. *Кримінологія* : учеб. / под ред. акад. В. Н. Кудрявцева, проф. В. Е. Эминова. — М., 1995. — 512 с.
11. *Зелінський А. Ф.* Кримінологія : навч. посіб. — Х., 2000. — 240 с.
12. *Дубовик О. Л., Жалинский А. Э.* Причины экологических преступлений / отв. ред. О. С. Колбасов, АН СССР, Ин-т государства и права. — М., 1988. — 238 с.

13. *Право природопользования в СССР* / [Н. И. Краснов, Г. А. Аксенов, Г. С. Башмаков и др.] ; отв. ред. И. А. Иконникова, АН СССР, Ин-т государства и права. — М., 1990. — 195 с.
14. *Криминология* : учеб. для юрид. вузов / под общ. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. И. Долговой. — М., 1997. — 784 с.
15. *Курс криминології* : Особлива частина : підруч. : у 2 кн. / М. В. Корнієнко, Б. В. Романюк, М. І. Мельник та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужи. — К., 2001. — Кн. 2. — 480 с.
16. *Криминология* : учеб. для студентов вузов, обучающихся по специальности : 021100 «Юриспруденция» / Г. А. Аванесов, С. М. Иншаков, С. Я. Лебедев, Н. Д. Эриашвили / под ред. Г. А. Аванесова. — [3-е изд., перераб. и доп.]. — М., 2005. — 480 с.

Вийшов друком навчальний посібник:

Бабенко В. І.

Прокурор у галузі охорони довкілля : сутність, повноваження, організація : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / В. І. Бабенко, М. В. Руденко. — К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. — 408 с.

У запропонованому навчальному посібнику на основі чинного екологічного законодавства і практики його застосування розглянуто актуальні питання прокурорського нагляду за додержанням і застосуванням законів про охорону довкілля. Показані особливості організації цієї прокурорської роботи. Висвітлюються питання тактики і методики здійснення екологічного нагляду прокуратури, а також методології оцінки ефективності прокурорського нагляду за додержанням і застосуванням законодавства в екологічній сфері.

Посібник розрахований на студентів, аспірантів, професорсько-викладацький склад вищих юридичних навчальних закладів, прокурорів, слухачів системи підвищення кваліфікації прокурорсько-слідчих кадрів, інших юристів, які цікавляться питаннями організації та діяльності органів прокуратури України. Посібник може бути корисним фахівцям, які здійснюють державний екологічний контроль у галузі охорони довкілля.

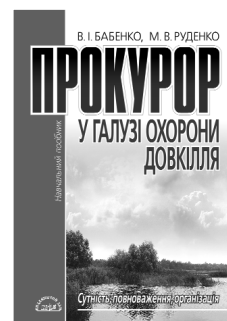
Замовляйте видання за телефонами:

(044) 537-51-20, 537-51-21

або електронною поштою

sales@inyure.kiev.ua

http://shop.inyure.kiev.ua

КОНСТИТУЦІЯ І МІЖНАРОДНЕ ПРАВО: ДО ПИТАННЯ ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК І ВЗАЄМОВПЛИВ

В. ШАПОВАЛ
*доктор юридичних наук,
професор,
член-кореспондент НАН України*

Проблематика взаємозв'язку і взаємовпливу національного (внутрідержавного) і міжнародного права виявляє різні юридичні аспекти, серед яких на особливу увагу заслуговує конституційний аспект.

Для України цей аспект має актуальне значення у зв'язку з: 1) усвідомленням необхідності удосконалення змісту конституційного регулювання щодо різних об'єктів (зокрема щодо взаємозв'язку і взаємовпливу національного і міжнародного права) шляхом проведення реформи Основного Закону; 2) задекларованими намірами стосовно участі в європейських та світових інтеграційних процесах.

Вихідним при розгляді зазначеної проблематики треба вважати те, що конституційне і міжнародне право взаємопов'язані у своєму походженні й розвитку. Доречно нагадати, що відомий юрист-міжнародник Л. Оппенгейм сполучав початок розвитку міжнародного права як універсального і системного явища з перемогою «конституційного уряду над необмеже-

ним» [1]. Як зазначав наприкінці XIX ст. не менш відомий автор Ф. Мартенс, норми державного (конституційного. — *Авт.*) права «очевидно повинні чинити вплив на право, яке забезпечує соціальні інтереси кожного народу у сфері міжнародних відносин» [2].

Наведена оцінка адекватна сучасному стану щодо взаємовпливу міжнародного і конституційного права. На думку І. Лукашука, сьогодні забезпечення міжнародного правопорядку є завданням не тільки міжнародного права, а й «національних правових систем» [3]. Вирішальна роль у розв'язанні відповідного завдання належить конституційному праву, насамперед головному джерелу цієї галузі — самій конституції.

Водночас аксіомою є те, що системи внутрідержавного права, зокрема національні галузі конституційного права, піддаються широкому змістовому впливу з боку міжнародного права. Підтвердженням може слугувати той факт, що положення більшості новітніх основних законів, якими встанов-

лено засади правового статусу індивіда, власне, запозичені з ключових міжнародних актів про права людини. Важливе значення мають також положення конституцій, які відображають зміст основних принципів міжнародного права, створюють юридичні передумови для участі держав у різних інтеграційних процесах, забезпечують реалізацію норм міжнародного права у внутрідержавних відносинах та ін.

Своєрідна конвергенція змісту міжнародного права і новітніх конституцій, крім іншого, зумовлена подібністю і навіть збігом за предметами регулювання. Як слушно зазначає російський конституціоналіст І. Конюхова, «у наш час як міжнародне право, так і конституційне право мають за предмет регулювання публічні відносини з приводу здійснення державної влади та її взаємодії з особою у внутрінаціональному і міжнародному аспектах» [4]. Залишається додати, що конституційне право, на відміну від інших публічно-правових галузей національного права, регулює відносини, які зазвичай мають виразний політичний характер. Такий самий характер за визначенням притаманний практично усім міждержавним відносинам.

Основоположне значення для з'ясування взаємозв'язку і взаємовпливу конституції й міжнародного права має вирішення у багатьох новітніх основних законах питань співвідношення міжнародного і національного права. Відомо, що в юридичній науці існують різні підходи до визначення такого співвідношення, які традиційно формують у вигляді двох головних теорій — дуалістичної й моністичної. Згідно з дуалістичною теорією існують два різних правопорядки — внутрідержавний і міжнародний. Моністична теорія ґрунтується на тому, що міжнародне і національне право становлять єдину систему права.

На сучасному етапі розвитку міждержавної співпраці, як результат ускладнення інтеграційних процесів, формуються нові підходи до питання про співвідношення міжнародного і національного права. Зокрема, водночас із фактичним визнанням дуалізму в основних законах нерідко позначається або формулюється примат міжнародного права (насамперед міжнародних договорів) щодо права національного. Іноді конституції містять положення, котрі виглядають як визнання монізму, хоча вони реально співіснують з практикою трансформації норм міжнародного права, що об'єктивно засвідчує дуалізм. Поява нових, синтетичних підходів до питання про співвідношення міжнародного і національного права відображає поглиблення взаємодії цих двох систем.

Суттєвим є те, що в основних законах нерідко, хоча і по-різному, визначається сполучення за змістом і формою національного права з міжнародними договорами, із загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права і навіть з усією системою міжнародного права. Такому сполученню слугують конституційно і законодавчо встановлені механізми трансформації норм міжнародного права в норми права національного — своєрідного переходу змісту конкретних норм міжнародного права в національне право. Трансформація забезпечується відповідними рішеннями (актами) державних органів, включаючи судові рішення. Лише за її наслідками стає можливою реалізація міжнародно-правових зобов'язань у сфері внутрідержавних відносин.

Взаємозв'язок між національним і міжнародним правом знаходить прояв, зокрема, в тому, що питання укладення міжнародних договорів співвіднесені з обома цими системами.

У міжнародно-договірній практиці і в національному законодавстві укладення договору зазвичай визначають як процес, що охоплює усі відповідні дії уповноважених державних органів і посадових осіб, починаючи з підготовки тексту міжнародного договору і аж до надання згоди на його обов'язковість. Серед способів надання такої згоди у конституціях, як правило, згадуються підписання і ратифікація договору.

В основних законах регламентуються й деякі інші питання укладення міжнародних договорів. Так, у багатьох країнах укладення договорів віднесене конституцією до повноважень глави держави. Порядок реалізації такого повноваження насамперед залежить від прийнятої форми державного правління.

За умов парламентського правління міжнародні договори майже завжди укладає уряд, про що в окремих випадках прямо йдеться в основному законі. Але зазвичай відповідне повноваження уряду опосередковане загальним змістом його конституційного статусу. Винятком є стадія надання згоди на обов'язковість договору, на якій, як правило, діють інші органи — парламент або формально глава держави. Іноді передбачено, що глава держави укладає (підписує) деякі міжнародні договори, які потребують ратифікації парламентом. При цьому необхідно враховувати, що за умов парламентського правління усі акти глави держави у сфері міжнародно-договірної практики мають бути контрасигновані (скріплені) урядом, чим забезпечується їх юридична сила.

У президентських республіках поширеною практикою є делегування повноважень президента на укладення міжнародних договорів уряду як колегіальному органу виконавчої вла-

ди (там, де він існує) або компетентному міністерству. Водночас президент може сам активно брати участь у процесі укладення найбільш важливих договорів на його різних стадіях, про що іноді йдеться в основних законах.

Вирішальну роль у процесі укладення найбільш важливих міжнародних договорів президент може відігравати за умов змішаної республіканської форми державного правління. Своєрідний натяк на таку роль містять положення основних законів про те, що президент безпосередньо веде переговори і укладає (підписує) міжнародні договори (Білорусь, Казахстан, Росія, Україна, Франція) [5]. Крім того, у Франції президента «інформують» про усі переговори стосовно укладення міжнародних договорів, які не підлягають ратифікації (ст. 52 Конституції). З другого боку, згідно зі ст. 91 Конституції Румунії президент підписує міжнародні договори, стосовно яких переговори вів уряд, і подає їх до парламенту для ратифікації.

У пострадянських країнах зі змішаною республіканською формою правління президент уповноважений здійснювати керівництво зовнішньою політикою (зовнішньополітичною діяльністю) держави. Наприклад, таке положення включене до п. 3 ч. 1 ст. 106 Конституції України. На нашу думку, воно передбачає можливість активної участі глави держави у процесі укладення міжнародних договорів практично на будь-якій його важливій стадії.

В основних законах зазвичай передбачається участь парламенту в процесі укладення міжнародних договорів на завершальній стадії й припинення парламентом дії міжнародних договорів способом денонсації. Згідно з п. 32 ч. 1 ст. 85 Конституції України

до повноважень Верховної Ради України віднесено надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсацію міжнародних договорів України. Враховуючи, що відповідно до положення п. 3 ч. 1 ст. 106 Конституції України Президент України веде переговори та укладає міжнародні договори України, це і згадуване положення ст. 85 треба трактувати як взаємодоповнювані. Тим самим Президент України не може надавати згоди на обов'язковість тих договорів, укладення яких вимагає або ратифікації, або прийняття чи приєднання за актом парламенту. Водночас Президент України уповноважений надавати згоду на обов'язковість договорів, укладення яких не передбачає надання такої згоди з боку Верховної Ради України.

Як зазначалося, повноваження ратифікувати міжнародні договори в основних законах, як правило, віднесені до парламенту. У деяких країнах ратифікувати усі або деякі договори уповноважений глава держави чи навіть уряд. Іноді коло договорів, які підлягають ратифікації, визначається безпосередньо в конституціях, хоча, як правило, такі положення включені до спеціальних законів.

Ратифікація міжнародних договорів може передбачати взаємодію між главою держави і парламентом, характер якої в різних конституціях різниться. Так, відповідно до статей 87, 89 Конституції Італії договори ратифікує президент з необхідним контрасигнуванням його акта про ратифікацію з боку уряду, причому ратифікація деяких договорів здійснюється «з попереднього дозволу» палат парламенту. У Польщі президент також з контрасигнуванням ратифікує усі договори, «повідомляючи про це» палати парламенту (ст. 133 Конституції).

Іноді в конституціях застерігається необхідність схвалення міжнародних договорів парламентом або однією з його палат (зазвичай верхньою) до їх ратифікації главою держави. Наприклад, у США ратифікацію усіх договорів, які підлягають відповідній процедурі, здійснює президент «з поради і згоди» сенату. Згідно зі ст. 89 Конституції Польщі ратифікація (і денонсація) міжнародних договорів президентом з визначених у ній питань потребує «вираженої в законі попередньої згоди» парламенту. У свою чергу, щодо договорів, ратифікація яких такої згоди не передбачає, глава уряду повинен повідомити нижню палату про намір запропонувати президенту їх для ратифікації.

Парламентські акти про ратифікацію та денонсацію міжнародних договорів майже завжди мають форму закону. Шляхом прийняття закону можуть відбутися й попередні дозвіл або схвалення договорів парламентом. Ратифікація і дозвіл або схвалення договорів парламентом повинні забезпечувати розмежування сфер законодавчої й виконавчої влади та упередити підміну за формою законотворчості міжнародно-правовою (договірною) практикою. Ратифікація договорів главою держави або урядом вимагає видання відповідних актів саме глави держави або уряду.

Як зазначалось, особливістю багатьох новітніх конституцій є те, що в них визначене сполучення за змістом і формою національного права з міжнародним правом. Так, у ст. 10 Конституції Італії передбачено, що національний правопорядок «узгоджується із загальновизнаними нормами міжнародного права». Подібно у ст. 6 Конституції Грузії застережено, що законодавство має відповідати загальновизнаним принципам і нормам між-

народного права. Наведені положення конкретних основних законів можна сприймати як визнання примату відповідних принципів і норм.

У свою чергу, у ст. 5 Конституції Албанії встановлено, що міжнародне право є «обов'язковою частиною національної правової системи». Відповідно до ст. 8 Конституції Португалії «норми і принципи загального міжнародного права — складова частина португальського права». У ряді інших основних законів складовою або навіть невід'ємною частиною національного права названі загально-визнані принципи і норми міжнародного права. Усі ці положення виглядають як визнання моністичної теорії співвідношення міжнародного і національного права. Однак їх не можна сприймати як констатацію можливості безпосереднього регулювання міжнародно-правовими нормами внутрідержавних відносин.

Цитовані у двох попередніх абзацах положення основних законів сформульовані загально, що ускладнює їх регулятивну роль. Загальними також є ті положення, в яких застережено примат загально-визнаних принципів і норм міжнародного права або «включеність» цих принципів і норм до системи національного права. Зазначимо, що відповідний термін був спочатку сформульований саме для цілей конституційного регулювання: у ст. 4 Конституції Німеччини 1919 р. згадувалися загально-визнані норми (положення) міжнародного права [6]. У подальшому такий термін у контексті визначення співвідношення національного і міжнародного права був вживаний в основних законах Австрії, Греції, Італії, Сербії, ФРН, Чорногорії.

У конституціях Білорусі й Словенії у відповідному контексті йдеться про

загально-визнані принципи, а в конституціях Грузії, Естонії, Угорщини — про загально-визнані принципи і норми міжнародного права. У багатьох основних законах термін «загально-визнані принципи і норми (або тільки принципи чи норми) міжнародного права» вживається у зв'язку з характеристикою зовнішньополітичної діяльності держави: прикладом може слугувати відповідне положення ст. 18 Конституції України.

Більш конкретними щодо визначення співвідношення (сполучення) міжнародного і національного права виглядають положення основних законів, згідно з якими складові національного права становлять міжнародні договори. У ряді конституцій таке значення визнане за ратифікованими договорами.

Відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України». Таке формулювання не видається бездоганим, адже законодавство зазвичай розглядається як сукупність актів внутрідержавного права, до яких міжнародні договори не віднесені. Не випадково В. Денисов і А. Мельник пропонують використати у ст. 9 термін «внутрішнє право України» на заміну терміна «національне законодавство України» [7].

Співвідношення національного права і його окремих актів з міжнародними договорами конкретизоване конституційними положеннями, які стосуються примату міжнародного права (міжнародних договорів). При цьому відповідні положення сформульовані по-різному: йдеться про примат, пріоритет, порівняно вищу силу і навіть верховенство міжнародних до-

говорів відносно законів або відносно законів і підзаконних актів.

У конституціях Азербайджану, Вірменії, Естонії, Росії визначено, що коли міжнародними договорами встановлені інші правила, ніж ті, які містяться у законі (іноді названі й підзаконні акти), застосовуються правила договору. У подібний спосіб примат відповідних міжнародних договорів установлений рядом законів України, віднесених до різних галузей національного права, проте Конституція України положень про примат міжнародного права або, зокрема, міжнародних договорів не містить.

Найчастіше в основних законах визнається примат ратифікованих міжнародних договорів (Албанія, Болгарія, Вірменія, Греція, Естонія, Казахстан, Польща, Хорватія). У Франції примат ратифікованих договорів визнається тільки за умов їх виконання іншими учасниками (ст. 55 Конституції). У Словаччині й Чехії пріоритет щодо законів конституційно визнаний за ратифікованими договорами про права людини. Існує також практика визнання примату загальновизнаних принципів і норм (або тільки норм) міжнародного права (Білорусь, Греція, Словенія, ФРН, Чорногорія).

За умов, коли в конституції не передбачено примату міжнародних договорів, зберігається практична необхідність визначення їх співвідношення за силою з актами національного права. У випадку ратифікації міжнародного договору шляхом прийняття закону, відповідний договір об'єктивно набуває сили закону. Його співвідношення із законами за змістом і дією має встановлюватися згідно з принципом «наступний закон скасовує попередній» (лат. *lex posterior derogat lex priori*). Юридична сила договору, згода на обов'язковість якого вира-

жена актом глави держави або уряду, залежить, зокрема, від попереднього схвалення договору парламентом, а також від місця акта, яким виражено таку згоду, у системі національного права.

Конституційно визнаний примат міжнародного права (міжнародних договорів) не має абсолютного характеру і, як правило, не стосується самих основних законів. Ця теза є своєрідним постулатом, котрий ґрунтується на традиційно трактованій ідеї державного суверенітету. У зв'язку з цим ст. 8 Конституції Білорусі не допускається укладання міжнародних договорів, які суперечать конституції. За змістом ст. 6 Конституції Грузії примат визнається тільки за тими договорами, що їй відповідають.

Іноді верховенство конституції щодо міжнародних актів встановлено у непрямих формах. Прикладом може слугувати положення ч. 2 ст. 9 Конституції України, згідно з яким «укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України». У Конституції Росії передбачено, що міжнародні договори, які їй не відповідають, «не підлягають введенню в дію і застосуванню» (ч. 6 ст. 125).

Водночас існує тенденція до визнання пріоритету міжнародних договорів, які регламентують питання європейської інтеграції, стосовно положень основних законів держав-учасниць відповідних процесів. Таку тенденцію відображає передбачена тими самим конституціями передача частини повноважень державних органів європейським організаціям і установам. Більш загальним за спрямованістю й унікальним за змістом видається положення ст. 63 Конституції Нідерландів: «В інтересах роз-

виту міжнародного правопорядку договір може містити положення, що відступають від положень Конституції».

За будь-яких умов зазначена тенденція і наведений приклад не заперечують якості конституції як основного

закону держави і водночас як фундаментального і системоформуючого акта національного права, не спростовують значення конституційного регулювання для визначення і здійснення різних функцій держави, включаючи зовнішні.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Оппенгейм Л.* Международное право. — М., 1948. — Т. 1, полутом 1. — С. 100.
2. *Мартенс Ф. Ф.* Современное международное право цивилизованных народов. — М., 2008. — Т. 1. — С. 162.
3. *Лукашук И. И.* Взаимодействие международного и внутригосударственного права в условиях глобализации // Журнал российского права. — 2002. — № 3. — С. 121.
4. *Конюхова И. А.* Международное и конституционное право : теория и практика взаимодействия. — М., 2006. — С. 16.
5. Тут і далі конституції держав — членів Ради Європи (крім України) наводяться, цитуються і аналізуються за *Constitutions of Europe*. Text collected by the Council of Europe Venice Commission. — Leiden, Boston, 2004. — Vol. 1, 2. — 1997 p.
6. *Конституции буржуазных стран.* — М. ; Л., 1935. — С. 83.
7. *Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України* / за ред. В. Н. Денисова. — К., 2006. — С. 38.

Вийшов друком науково-практичний коментар Закону України
«Про Конституційний Суд України»:

Стрижак, А. А.

**Закон України «Про Конституційний Суд України» : наук.-практ.
комент. / А. А. Стрижак, Я. В. Рибалко, М. В. Савчин ;
за заг. ред. А. А. Стрижака. — К. : Ін Юре, 2009. — 328 с.**

Видання містить постатейні коментарі до Закону України «Про Конституційний Суд України», які ґрунтуються на результатах аналітичного дослідження відповідних норм Конституції України, інших правових актів національного законодавства, загальновідомих актів міжнародного права, а також практики Конституційного Суду України (рішення, висновки та ухвали єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні).

Розраховане на працівників органів законодавчої, виконавчої та судової влади, органів місцевого самоврядування, науковців та студентів юридичних факультетів вищих навчальних закладів.

Замовляйте видання за телефонами:
(044) 537-51-20, 537-51-21
або електронною поштою
sales@inyure.kiev.ua
http://shop.inyure.kiev.ua

НАЦІОНАЛЬНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ВИЯВ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ

Є. КОПЕЛЬЦІВ-ЛЕВИЦЬКА

*викладач кафедри правознавства, соціології
та політології*

*(Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка)*

Право і релігія є настільки унікальними і водночас складними феноменами, що й на порозі третього тисячоліття науковий і громадський інтерес до них не згасає. У цьому факті проявляється та істина, що і право, і релігія відображають найбільш фундаментальні основи буття людини, квінтесенцією якого є її свобода. Саме свобода людини стала сприйматися сьогодні у планетарній правосвідомості не тільки як магістральний напрям чи мета розвитку людського суспільства, але і як вирішальний засіб цього розвитку, що спроможний його прискорювати або гальмувати.

Релігія і право, відображаючи найбільш фундаментальні основи буття людини, є водночас складовими її способу мислення, тобто ментальності. На цій основі є підстави вести мову про них як про складові ментальності народу-нації. Вживаємо ці означення як найбільш вживані й рівнопорядкові, хоча за конкретним змістом вони й не збігаються. Звідси цілком слушним є твердження, що релігія і право є

складовими внутрішнього духовного стрижня будь-якого народу-нації, що і визначає відмінності.

У зв'язку із зазначеним, ми не погоджуємося з думкою Т. Орлової, яка, наводячи основні духовні сфери, що відіграють найважливішу роль у загальній динаміці соціоісторичних процесів, не згадує сферу права [6, 40–41]. Щоправда, перше місце серед таких сфер належить релігії, очевидно, віддаючи належне релігійній, головним чином християнській, моделі морально-правової реальності. Однак далі серед перелічених виявляються сфери науки, освіти, мистецтва. А після крапки в такому переліку наявне пояснення: «В них містяться найважливіші людські ресурси розвитку на всіх рівнях — від внутрішньо особистого до регіонального і глобального» [6, 4–42].

Цікаво, чого були б варті наведені сфери ресурсів розвитку без права на реалізацію цих ресурсів і цього розвитку взагалі, що тільки й може відбуватись у сфері права.

Проілюстрована нами неувага до сфери права є незрозумілою й з іншою

причини. Якщо автор відмовила сфері права на честь бути врахованою серед інших найважливіших сфер на підставі, так би мовити, всезагальності їх охоплення (маючи на увазі конкретну позитивно-правову іпостась правосвідомості), то така підстава виглядає сумнівною. Адже у правосвідомості як складової ментальності особистості й народу є інша іпостась — природно-правова. Ця друга володіє серед інших своїх рис найважливішою з погляду всезагальності охоплення — універсальною нормативністю. Така нормативність виявляється в наказовій, зобов'язальній, імперативній формі своїх суджень. Ця універсальна наказовість має безособово-авторитарний характер і, на відміну від, наприклад, норм позитивного права з наявним за ними надособистісним авторитетом держави, вона надфізична, метафізична, тобто апелює до вищих першооснов буття й у них черпає впевненість у власній правоті. Тобто ця універсальна нормативність за своїм обсягом і змістом, дійсно, мала б посісти друге після релігії місце.

Наголосимо, що абсолютний характер норм і цінностей природного права цілком зіставний з нормами і цінностями релігійної моделі морально-правової реальності. Більше того, природне право запозичує принцип абсолютності зі сфери релігії й моральності, з якими воно тісно пов'язане і які здавна культивують сферу духовно-практичних відносин людини з абсолютними цінностями і нормами. У цьому випадку система абсолютних природно-правових цінностей таких, як життя, особистість, гідність, свобода, вінчає надабсолют — Бог. Саме Він додає усім іншим цінностям абсолютний характер. Без Нього вони втрачають свою абсолютність і стають відносними, а отже, — беззахисними перед

зазіханнями будь-яких соціальних суб'єктів — від індивіда до держави.

Таким чином, стає очевидним взаємозв'язок між релігією і правом як складовими ментальності особистості, народу, нації і, навіть, людства в цілому. При цьому стає очевидною та обставина, що саме з причин уже зазначеного взаємозв'язку будь-яка зміна в одній сфері призводить до змін в іншій. Якщо всі ці цивілізаційні розбіжності впливають з різного розуміння співвідношення між Богом, Світом і Людиною, що виявляється у відмінностях між релігійними «картинами світу», то відповідним чином це відображається у сфері природного права. І тоді виявляються докорінні відмінності в ієрархії цінностей Заходу і Сходу, великих і малих держав та народів, тих чи інших менталітетів. Адже якщо у сфері однієї ментальності визнається пріоритет інтересів і потреб індивіда (Захід), а у сфері іншої — спільноти (Схід), то стає очевидною можливість або неможливість визнання і прийняття тих чи інших цінностей, наприклад, уже згадуваної нами свободи.

Ця проблема особливою мірою є актуальною для окремих держав і народів, які через різні причини не змогли досягти того рівня розвитку людської свободи, що його можна було б характеризувати на сьогодні як найвищий з можливого, маючи на увазі права людини і громадянина, зафіксовані в міжнародних правових актах. До таких держав, серед інших, належить і Україна.

Для України означене відставання чи, точніше, запізнення з розвитком людської свободи цілком можливо розглядати у контексті відомої теорії про так звані історичні та неісторичні народи. Вона до певної міри може пояснити причини такого запізнення.

При цьому відразу ж наголосимо, що йдеться не про народи неісторичні як такі, що не мають історії, бо таких народів, як відомо, не буває. Мова йде про суттєвий атрибут їхнього історичного існування, в якому Г. Гегель, а згодом Ф. Енгельс вбачали державність. Згідно з цією концепцією народами без власної історії вважались ті, які не спромоглися створити міцної власної держави в минулому, що призвело до втрати ними можливостей здобути національну і державну незалежність у майбутньому. Серед таких народів були слов'янські народи Австро-Угорської імперії, зокрема українці Галичини.

Таке ж твердження можна застосувати й щодо наддніпрянських українців, які перебували у складі Російської імперії. Таким чином, концепція, в основі якої лежало розрізнення народів на державні й недержавні, за критерієм наявності чи відсутності у них держави, висувала на передній план передусім політичний критерій, а з огляду на вимоги міжнародного права — політико-правовий.

Незважаючи на дискусійність щодо правомірності користування такою концепцією як у минулому, так і в сьогодинньому українознавстві [7, 95–100; 8, 42–47], висновки, що з неї випливають, є, на нашу думку, актуальними в тому сенсі, що дають можливість достовірніше зрозуміти причини тих особливостей функціонування національної правосвідомості, які були характерними для процесу національного державотворення не тільки в минулому, але й пояснюють його сьогодні. Адже саме держава, її сутність визначає сутність національного права, його зорієнтованість на свободу людини або на рабство, на боротьбу за цю свободу або на заперечення такої боротьби. Саме державна воля опосередко-

вує зв'язок права з існуючими суспільними відносинами, і якщо ці відносини є відносинами несвободи і гноблення, що ініційовані чи санкціоновані державою у формі певних нормативних актів, то в цьому явищі права проявляється повною мірою сутність держави, зміст її правотворчої діяльності.

У зв'язку з цим слід зазначити, що про українську державність у її власному, тобто суто національному, розумінні може йтися лише в окремі періоди упродовж загальної історії українського народу [1, 90–92]. Такими періодами можна вважати, якщо орієнтуватися на схему української державності, запропоновану М. Грушевським, державу доби Київської Русі (IX–XIII ст.); литовсько-українсько-білоруську державу, що сформувалася наприкінці XIV ст. і проіснувала до об'єднання з Польщею 1569 р. у формі федерації під назвою «Велике князівство Литовське» з явним домінуванням у «Литовському статуті» українського права; козацько-гетьманську державу до часу Переяславської угоди 1654 р., яку дослідники трактують початком васальної залежності України від Російської імперії.

Необхідно також зазначити ту особливість національної правосвідомості, що вона у порівнянні з нормативними актами та правовідносинами як формами існування національного права володіє, як і будь-яка форма суспільної свідомості, відносною самостійністю свого існування. Це означає, що вона, на відміну від загальних форм, які з втратою державної незалежності так само і майже одночасно втрачаються, може існувати в умовах національної бездержавності, як сукупність ідей, поглядів, почуттів, традицій, переживань, що відобража-

ють ставлення представників бездержавної нації до правових явищ попереднього національного життя з характерною для нього державністю. Завдяки такому «консерватизмові» національної правосвідомості національне право отримає можливість продовжити своє існування в умовах бездержавності.

У XIX ст. національна правосвідомість продовжувала себе виявляти в умовах повного панування кріпосницького права в Україні й нищення будь-якого натяку українців на необхідність відновлення державно-правових цінностей доби національної державності. Саме з цієї причини побажав залишитись невідомим автор знаменитої «Історії Русів», яка стала свого роду маніфестом автономістських прагнень українців, побудованим на правових аргументах з українського національного права. Не дивно, що сама книга, за спогадами О. Бодянского, незважаючи на заборону царизму, розповсюдилася по Україні чи не в найбільшій для того часу кількості [11, 6–7].

Того ж порядку виявленням національної правосвідомості у XIX ст. слід вважати діяльність діячів Кирило-Мефодіївського товариства М. Костомарова, П. Куліша, М. Гулака, В. Білозерського та ін. Програмні документи цього товариства та особливою мірою «Книги буття українського народу», авторство якої дослідники приписують М. Костомарову, є зрізом правосвідомості, що виявляється у дуже тісному взаємозв'язку зі свідомістю політичною — з одного боку, а з другого — зі свідомістю моральною (релігійною). З одного боку, М. Костомаров з односторонніми передбачав політико-правове відновлення української державності шляхом об'єднання слов'янських народів, у якому кожен народ

утворив би свою суверенну республіку. Проте така заява в умовах жорсткої цензури царизму була приречена на переслідування і в кінцевому підсумку на знищення, оскільки самим своїм змістом вона руйнувала офіційно-правову систему імперії. З другого боку, щоб цього не сталося, або щоб цього не сталося занадто швидко, М. Костомаров і братчики тісно пов'язували цю ідею із загальнолюдською мораллю, сподіваючись на те, що вона, будучи універсальним явищем суспільного життя, зможе захистити їхню ідею свободи народу від можливих репресій з боку імперської деспотії. Більше того, вони обґрунтовують свою ідею не просто загальнолюдською мораллю, але тією мораллю, яку активно сповідувала сама імперія — релігією християнства, зокрема православ'я.

Таким чином, місце національної правосвідомості у системі суспільної свідомості XIX ст. виявляється проміжним між політикою і мораллю, але водночас тісно з ними взаємопов'язаним. На відміну від політичної свідомості, так би мовити у чистому вигляді, національна правосвідомість стосується держави, але не як об'єкта боротьби за політичну владу, а як зовнішньорегламентуючої сили, що вимагає безумовного підкорення та водночас одержуючої при цьому певної правової оцінки. Зокрема, з точки зору поняття справедливості. Адже це поняття в реальному його вимірі належить до предмета етики: у цьому аспекті справедливість — частина доброчинності, і з огляду на те, що справедливість виражає і відношення до інших, воно належить і до предмета політики. Водночас воно стосується і предмета права, оскільки кріпосне право, яке обґрунтовувалося офіційною правовою ідеологією, було несуче

місним поняттям зі справедливістю, на якій ґрунтувалася національна правова психологія як складовий компонент національної правосвідомості. Ось чому твердженню офіційного православ'я про те, що «кожна влада від Бога!», а отже, й імперська влада над українцями в Україні, братчики протиставили своє розуміння справедливості: «неправда... ніби встановлено від Бога, щоб одні панували й збагачувалися, а другі були в неволі і злиднях, бо не було б цього, якби щиро приймали Євангеліє» [4, 5].

Поряд із відмінністю між правовою і політичною свідомістю українців XIX ст., за умови їх постійного взаємозв'язку, слід розрізняти й особливості у функціонуванні їх правосвідомості й моралі. Адже на прикладі поняття справедливості ми встановили, що воно водночас належить і до предмета політики, і до предмета моралі, хоча й не зводиться до них у повному обсязі, інакше вони у цих двох сферах були б тотожними. Насправді справедливість як етична категорія є завжди недостатньою для права, це усвідомлювали діячі Кирило-Мефодіївського товариства, які саме з цієї причини, тобто зрозумівши недостатність апеляції до категорії справедливості у його світському моральному сприйнятті, звернулись для захисту своєї ідеї свободи до вищої категорії — ідеї Божої справедливості.

Це був правильний, винятковою мірою, що не менш важливо, не штучний, не видуманий крок. Адже на підставі ґрунтовного порівняльного аналізу М. Костомаров дійшов висновку, який свідомо включив до тексту своєї «Книги буття...», а саме про те, що «ні в одній країні у світі так щиро не моляться Богу», як в Україні [4, 7]. Це твердження, виведене з об'єктивних досліджень національно-

го побуту, звичаїв і обрядів, традицій і народно-пісенної творчості народу, означало для кирило-мефодіївських народників мати право сподіватися на тотожне до їхнього сприйняття релігійних моральних цінностей і з боку колонізаторів України. Адже ці релігійні цінності виявлялися спільними для колонізованих і колонізаторів.

На жаль, цей момент прояву національної правосвідомості був, на наше переконання, тим випадком, коли наукові висновки дослідників-патріотів впливають на своїх авторів у формі поганого жарту. Власне, М. Костомаров зі своїми однодумцями на підставі означених висновків про особливу релігійність українського народу та на основі усвідомленого ним релігійного єдиновір'я двох народів — колонії і митрополії, присвоїв собі право сподіватися на правове, хоча й у формі християнського права, вирішення проблеми національної свободи. Присвоївши таким чином собі це право на сподівання і зробивши його своїм переконанням, кирило-мефодіївці породили насамперед для себе, а відтак і для тих, хто до них прислухався, велику ілюзію сподівань і толерантного ставлення українців до свого статусу гнобленої нації.

На жаль, поряд із цим є частка позитивного значення (ще одна іронія історичної долі українців), ця ілюзія розвіялася у братчиків лише після того, як із волі імператора М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко та інші побратими з ідеї утвердження християнського права в Російській імперії, опинились засудженими на різні терміни заслання. Докір у нещирості прийняття Євангелія адресований ними імперському режиму влади був марним і, звичайно, не міг змінити характеру ні колоніальної політики, ні колоніального права в Україні. Навпа-

ки, він призвів до посиленої уваги царизму саме у сфері релігійно-національних відносин: будь-який натяк на прояв національних особливостей православ'я кваліфікувався як державний злочин і передбачав покарання у формі заслання на каторгу від 6 до 8 років із позбавленням майна [12, 48]. Показовою у цьому відношенні є і динаміка покарань за виступи проти пануючої офіційної православної церкви. Так, якщо у 1830 р. із 45-ти ув'язнених монастирської в'язниці на Соловках 36 осіб було засуджено за релігійні злочини, із 124 в'язнів Спасово-Єфимова монастиря 44 особи вважалися осквернителями православних догматів, то в період після розгрому Кирило-Мефодіївського братства кількість таких в'язнів різко зростала аж до кінця XIX ст. У 1874–1875 рр. у Російській імперії зареєстровано 3 615 кримінальних справ за релігійні злочини, у 1886–1893 рр. таких справ було 7 540 [12, 48–49].

Таким чином, національна правосвідомість проявляла себе у XIX ст. не як наслідок чи результат правотворчості й національної держави, бо такої в умовах колоніального режиму влади не існувало, а, швидше, як явище національної культури, зміст якої все ще зберігав ті правові й моральні, зокрема релігійні, цінності, які були характерними для доби національної державності української нації.

При цьому важливо зауважити, що правосвідомість XIX ст. проявлялась у суспільній свідомості українців, хоча й не в повному обсязі своїх можливостей, однак в обох її компонентах — і правовій психології, і правовій ідеології. Перша, як відомо, відповідає емпіричному, буденному рівню свідомості, яка формується в результаті повсякденної людської практики як

окремих людей, так і соціальних груп. Її змістом виступають відчуття, емоції, переживання, настрої, звички, стереотипи, які виникають у людей у зв'язку з існуючими юридичними нормами і практикою їх реалізації. Зрозуміло, що саме ця сфера проявляється і в найменшій мірі регламентованою і контрольованою з боку колоніального режиму влади. Саме її мали на увазі ідеологи Кирило-Мефодіївського братства, коли сподівались на масове сприйняття своїх ідей християнського братства між народами.

Щодо вияву національної правової ідеології як компонента правосвідомості, то такою, на нашу думку, слід вважати ідеологію кирило-мефодіївських братчиків. І хоча поняття ідеології, як правило, пов'язують з ідейною діяльністю держави, та саме відсутність останньої у XIX ст. зумовило появу в українців національної загальнодержавної ідеології визволення у формі її групового вираження членами Кирило-Мефодіївського братства. При цьому, звичайно, слід мати на увазі, що хоча правова ідеологія кирило-мефодіївців значно перевищує правову психологію за ступенем і характером пізнання права, однак саме правова психологія є більш глибинною, «прихованою» від безпосереднього сприйняття і розуміння сфери правового відображення, яка часом може давати такі індивідуальні й масові реакції на право, законодавство, які спроможні визначити успіх чи невдачу тих чи інших законодавчих програм.

На цей ефект правової психології розраховували у процесі своєї діяльності кирило-мефодіївці. Вони усвідомлювали, що правова психологія на рівнях професійному, і тим більше науково-теоретичному, в Україні представлена прошарком панівного стану захисників кріпосного, в широкому

розумінні — колонізаторського права. Не випадково возного Терваковського з п'єси І. Котляревського «Наталка-Полтавка» один із персонажів твору характеризує так: «...бундючиться, що помазався паном. Юриста завзятий і хапун такий, що із рідного батька злупить» [5, 238]. Цей вислів — «юриста завзятий» — сприймався на першому рівні правосвідомості, тобто на рівні її буденної й найбільш масової форми як однорядковий з висловом «юриста проклятий», оскільки саме юристи сприймалися на побутовому рівні як каста професіоналів, покликаних деспотичною державою захищати кріпосне право.

Звичайно, у цьому разі ні про яку цілісність правосвідомості не могло йтися. Адже на різних рівнях вектор її спрямованості щодо юридичної свободи людини був різним: на буденному рівні — за свободу, на рівні професійному і науково-теоретичному — проти неї.

Крім того, суттєвим чинником, що руйнував цілісність національної правосвідомості у XIX ст., була відсутність релігійної єдності української нації. І то — не тільки в загальнонаціональному масштабі, внаслідок функціонування на теренах України глобальних конфесій — православ'я і греко-католицизму, але й у межах одноконфесійного вірування, наприклад, православ'я, у зоні поширення якого жили і діяли діячі Кирило-Мефодіївського братства.

За умов, коли церквою в Російській імперії, а отже, в Україні, керували, за висловом О. Герцена, «митрополити з білим клобуком і жандармськими аксельбантами» [9, 471], що перетворили церковні амвони на трибуну для оголошення царських маніфестів та указів, насаджували через церковні структури великоросійський шові-

нізм, здійснювали гоніння на українську мову і культуру. За цих умов реальністю християнського життя в Україні стало співіснування двох типів релігійності: одного — старанно насадженого казенною церквою, яку можна називати, за висловом М. Грушевського, як «церковна релігія», й другого, що будувався на народному християнстві [2, 238].

Лозунг М. Костомарова: «Тільки там свобода, де Дух Христовий» [4, 6] — був насамперед адресований українським сповідникам другого типу релігійності. У цьому лозунгу братчиків проявилось не тільки ототожнення ними релігійної, політичної та правової справедливості, але й те, що остання мислилась ними як розкіш, якої немає в реальності, але яка залишилась як пам'ять про національно-правову незалежність у вигляді ідеалу свободи, до якого слід прагнути, якому слід служити, за який слід боротися.

Особлива вагомість такого погляду у XIX ст. визначалася тим, що українське духовенство, інкорпороване в самодержавний механізм російської православної церкви, на жаль, не знайшло в собі сміливості, подібно національно мислячої інтелігенції, виступити проти царської політики асиміляції, зросійщення української культури, стати на захист її прав та свобод.

Значну актуальність має вивчення правосвідомості минулих українців і для потреб нинішнього процесу розбудови Української правової держави та формування відповідної їй правової культури. Адже нині правосвідомість українців формує не тільки держава, яка, нарешті, є у них як незалежна і суверенна, і яка визначає характер сьогоденних правовідносин в Україні відповідно до загальноновизнаних міжнародних норм та принципів, але й

історія. Перш за все історія права власного народу, бо відомо: хто не хоче знати свого минулого, той приречений на неблаговидне майбутнє.

Це майбутнє може виявитись для України дійсно неблаговидним, якщо в ментальності сьогодишніх українців не будуть взаємно згармонізовані релігійно-церковні й правові чинники. Адже, як зазначають дослідники, релігія щодо етносу може відігравати не лише позитивну, а й негативну роль. Релігійно-церковна історія України — тому підтвердження.

Є випадки, коли релігія не допустила до формування єдиної нації чи, навпаки, розчленувала етнос на окремі нації, сформовані на основі конфесійної ідентичності. Наочним прикладом є колишня Югославія, де всі три народи — серби, хорвати і боснійці — етнічно дуже близькі, мають спільне походження, але розділені релігіями: серби — православні, хорвати — католики, боснійці — навернуті в іслам.

Судячи з останніх подій навколо Косова, європейське співтовариство схильне підтримати процес нового державотворення (незалежної держави в Косово) на етноконфесійному (мусульманському) ґрунті. Такий прецедент може виявитись небезпечним у багатьох відношеннях. Адже різна конфесійність одного і того ж народу може, зрештою, призвести навіть до етнічного його розмежування за релігійною ознакою. Як наслідок з'являються, наприклад, в Індії бенгальці-індуїсти, в Бангладеш — бенгальці-мусульмани. Прихована в постійних військових сутичках Пакистану та Індії пенджабська проблема також зумовлена поділом цього народу на індусів та мусульман [10, 65].

У цілому названі факти підтверджують прогноз дослідників про те, що в умовах глобалізації проявляти-

меться самоусвідомлення раніше підвладних етносів, відтак активізуватиметься національна самобутність у сприйнятті тієї чи іншої релігії кожним народом. Більше того, боротьба, наприклад, за національне християнство постане одним із виявів боротьби за національну незалежність, національне відродження, формування повноти національної культури [3, 309].

Прикладом цього вже нині може слугувати діяльність національних православних церков в Україні. Лише українська ментальність, ненасильницька і глибоко релігійна, складовою якої є не лише релігія, а й право, буде спрямовувати цю боротьбу у гуманне русло сьогоди. Подібно до того, як це робив український романтичний націоналізм середини ХІХ ст. А він, як відомо, був за своєю сутністю демократичним і революційним [1, 108].

Необхідність культивування всього кращого в національній правосвідомості як вияву ментальності українців диктується процесами глобалізації світу. У нинішніх умовах силове вирішення будь-яких проблем не тільки міжнародного права, але часто й внутрішньонаціонального його різновиду, перестає бути можливим. Світ став надто тісним, щоб, рухаючись у ньому, не звертати уваги на сусідів. А отже, вирішення будь-яких проблем слід ґрунтувати, насамперед, на внутрішніх резервах нації і держави, на їх потенційних можливостях і, безумовно, з урахуванням можливого міжнародного резонансу.

За своєю сутністю такою є процедура перепрограмування людської свідомості, запропонована відомим психологом Р. Уїлсоном [11, 127–129]. У нашому розумінні, таке перепрограмування може цілком стосуватись масштабів цілої нації. У цьому разі воно б означало перепрограмування

ментальності народу. При цьому, на нашу думку, благо українців полягає в тому, що їхня ментальність як хліборобської нації не мусить перепрограмуватись якимось радикально і в усіх відношеннях. Адже більшість її харак-

терних рис, серед яких є й усвідомлення необхідності правової держави, відповідають нинішньому загальному вектору розвитку людства в напрямі до гуманного майбутнього.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Бочковський Ольгерт. Вступ до націології. — К., 1998. — 144 с.
2. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. — Л., 1991. — 573 с.
3. Історія релігії в Україні : навч. посіб. / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін. — К., 1999. — 735 с.
4. Колодний А. М. Християнство за умов глобалізації : зб. наук. ст. — К., 2003. — С. 302–311.
5. Костомаров М. Книга буття українського народу. — К., 1991. — № 10. — С. 3–8.
6. Котляревський І. П. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи. — К., 1982. — 327 с.
7. Орлова Т. В. Історія сучасного світу : навч. посіб. — К., 2006. — 551 с.
8. Потульницький В. А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). — К., 1992. — 232 с.
9. Потульницький В. А. Теорія української політології : курс лекцій. — К., 1993. — 192 с.
10. Русское православие : вехи истории / науч. ред. А. И. Клибанов. — М., 1989. — 719 с.
11. Уилсон Роберт Антон. Психология эволюции / пер. с англ. — М., 2008. — 304 с.
12. Пилипович Л. Функції і роль релігії в етнічних процесах // Релігія і нація в суспільному житті України й світу. — К., 2006. — С. 206–286.
13. Шевченко Ф. П. З любов'ю до України // Літературна Україна. — 1990. — черв.
14. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). — К., 1999. — 324 с.

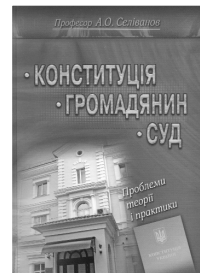
Вийшло друком видання:

Селіванов А. О.

Конституція. Громадянин. Суд. Професійні та суспільні погляди. — К. : УАІД «Рада», 2009. — 560 с.

Наукові й практичні статті автора складають за своїм змістом оригінальну роботу з конституційної, судової, адміністративної та публічно-правової проблематики, яка також торкається прав і свобод громадянина стосовно органів влади. Окремо сформований розділ конституційної юрисдикції відображає актуальні питання дослідження верховенства права як принципу праворозуміння і правозастосування. Широкий діапазон наукових поглядів автора привертає увагу до найбільш складних питань правової політики, що безпосередньо стосуються формування законодавства у сфері діяльності органів місцевого самоврядування, банківських установ, а також інших питань правового регулювання суспільних відносин.

Полемічний характер роботи посилює інтерес до автора та його наукової праці, що сприятиме приверненню уваги широкого кола не тільки правознавців і політологів, а й допитливих читачів, які цікавляться сучасними проблемами права та держави.

Замовляйте видання за телефонами:
(044) 537-51-20, 537-51-21
або електронною поштою
sales@inyure.kiev.ua
http://shop.inyure.kiev.ua

МЕТАФІЗИКА ПРАВА ЧИ ПРАВОВИЙ РЕАЛІЗМ?

І. ТИМУШ

*кандидат юридичних наук
(Київський національний університет
внутрішніх справ)*

Розмаїття відомих на сьогодні теоретико-правових доктрин класифікують за різними підставами: якщо нас цікавить питання про іманентність чи трансцендентність (щодо людської свідомості) тих підвалин та чинників, які визначають сутність права, то всі типи праворозуміння можна буде поділити на суб'єктивістські, об'єктивістські та інтегральні; залежно від схильностей при вирішенні питання щодо співвідношення права й закону — на юснатуралістські та позитивістські; на основі визнання чи невизнання єдності сущого й належного в праві — на онтологістські та деонтологістські тощо. При цьому, як свідчить історія взаємодії теоретичної та практичної юриспруденції, не менш актуальною є проблема, пов'язана з дистанціюванням і набуттям дедалі більш автономного статусу таких напрямів осмислення феномену права, як метафізичний та реалістичний.

Щоправда, одразу варто зазначити, що зміст цих концентральних підходів досі не є однозначно тлумаченим у сучасній філософсько-правовій та юридичній літературі. Наприклад, на

думку Р. Ромашова, під метафізичним підходом до права слід мати на увазі «його розгляд у чистому вигляді як такого феномену, що існує в суспільстві, однак не залежить від нього» [5, 4]. Як приклади «правової метафізики» наводяться концепції природного права, котрі характеризуються незмінністю свого фундаментального змісту, який ґрунтується на ідеї існування абсолютного, вічного та всезагального правового порядку, що може бути досягнутим лише аналітично (як апіорна істина). І хоча, як пише автор, «заперечувати такий підхід не має сенсу, оскільки жодна абсолютна абстракція не може бути ні спростованою, ні доведеною досвідним (емпіричним) шляхом», однак він може бути «відкинутим» на тій підставі, що «...коли прийняти за основу подальших міркувань тезу про те, що право іманентне людським відносинам, і що основні цінності права мають історично незмінний характер, то право автоматично втрачає актуальність та соціальну значущість, набуваючи характеру «абсолютного ідеалу». Отже, говорити про регулятивно-охоронні функції права в конкретно-історичних умовах, які переживаються

конкретним соціумом, просто не має жодного сенсу» [5, 4]. Відповідно, автор висловлює схильність, з одного боку, до реалістичного підходу до права, котрий передбачає аналіз останнього в контексті цілеспрямованої людської діяльності, а не як абстрактного й «самодостатнього» феномену, а з другого — до надання переваги позитивістській парадигмі праворозуміння перед природно-правовою, висуваючи, таким чином, власний варіант тлумачення сутності права, кваліфікований ним самим як «реалістичний позитивізм»: «У рамках концепції реалістичного позитивізму як право може розглядатися тільки система чинних норм, оскільки лише вони здійснюють результативний вплив на суспільні відносини» [5, 7].

Водночас, на нашу думку, необхідно звернути увагу, по-перше, на ту обставину, що в межах цитованої позиції термін «правова метафізика» вживається не в зовсім адекватному своєму значенні: адже очевидно, що за такими його коментарями, як «розгляд права у чистому вигляді», «абсолютизація правових ідеалів та цінностей», «антиісторизм та вирваність правоосмислення із контексту розвитку суспільних відносин» тощо, стоїть тлумачення метафізики виключно як антипода того, що в підручниках з марксистсько-ленінської філософії називали діалектичним методом. Однак, звичайно, поняття «метафізика» (що охоплює такі форми знання про світ, котрі виходять за рамки простих механічних узагальнень результатів безпосереднього чуттєвого сприйняття речей, тобто «фізично досяжного» досвіду) та «метафізичний метод» (що за діалектико-матеріалістичною традицією характеризується як підхід до об'єкта з позиції його незалежності, виокремленості з універсального контексту та в його поданні як якісно за-

вершеного й незмінного утворення) у жодному разі не є тотожними.

По-друге, більшість юснатуралістичних концепцій права саме навпаки передбачають розгляд останнього не як «самодостатнього феномену», а саме крізь призму «метаюридичних» факторів, що детермінують орієнтацію вектора правової належності (антропологічних, морально-ціннісних, соціокультурних, релігійних, економіко-політичних, психологічних та ін.). Інша річ, що такі фактори насправді найчастіше інтерпретуються в контексті природно-правових учень як всезагальні виміри справедливості права, які призначені для «гуманізації жорсткого та бездушного закону»). Як висловився з цього приводу К. Ясперс, «у природному праві з давніх-давен робилися спроби виявити ті спільні властивості, що поєднують усіх людей. Природне право встановлює права людини, прагне створити всередині світового порядку інстанцію, котра захищала б окрему людину від насильницьких дій з боку держави через посередництво дієвих правових процесів під егідою суверенітету всього людства... Природне право окреслюється сферою питань, пов'язаних із людським існуванням. Його кінцева мета є завжди відносною — це мета безпосереднього існування, але постає вона з абсолютної кінцевої мети справжнього та повного буття людини у світі» [7, 210]. Отже, навряд чи «метафізичність» юснатуралістичного праворозуміння варто обов'язково асоціювати з «соціально-історичною індиферентністю» та позамежністю щодо «контексту цілеспрямованої людської діяльності».

Нарешті, по-третє, згадані вище риси, що ставляться у докір концепціям природного права, значно частіше притаманні саме позитивістській правовій парадигмі, до якої схиляється

автор аналізованого підходу. Скажімо, один із послідовних прибічників та ідеологів сучасного правового позитивізму Г. Харт виводить п'ять значень (концептуальних показників) цієї парадигми: «1) уявлення про те, що право є людською командою; 2) уявлення про те, що немає ніякого необхідного зв'язку між правом та мораллю або правом, таким як воно є, і правом, яким воно *повинно бути*; 3) уявлення про те, що аналіз (або вивчення значення) юридичних концептів: а) варто здійснювати; б) відрізнити від історичних досліджень причин чи джерел права, від соціологічних досліджень відношень права та інших суспільних феноменів...; 4) уявлення про те, що правова система є «закритою логічною системою», в якій правильні юридичні рішення можуть бути логічно виведеними з передвстановлених правових норм без посилок на соціальні цілі, політику чи моральні стандарти; 5) уявлення про те, що моральні судження не можуть бути обґрунтовані чи підтверджені на кшталт суджень про факти, керуючись раціональними аргументами, очевидними доказами чи свідченнями («нон-когнітивізм» в етиці)» [6, 112].

Тобто через те, що моральність як така вимірюється завжди далекими від однозначності орієнтирами суб'єктивних уявлень про належне, відповідно, моральні судження втрачають можливість своєї дедуктивної легітимації, яка в свою чергу передбачає таку однозначність як необхідну умову. До того ж не існує такої однозначності й у співвідношенні між очевидною та бажаною реальностями. Все це стає підставою для позитивістського заперечення морального і взагалі метафізичного обґрунтування (чи навпаки, критики) права, такого, яким воно є, з позиції «відірваних» від форм його

безпосереднього буття уявлень про те, яким воно повинно бути.

На нашу думку, під «метафізикою права» варто розуміти рефлексію останнього на рівні філософсько-правового аналізу, в контексті якого, власне, і відкривається його буттєва сутність. Адже, мабуть, недоцільно навіть робити будь-які спроби у напрямі з'ясування цієї сутності (що виявляється лише в надрах суспільно-інтерактивної реальності), не полишаючи меж самого права. Догматична ж юриспруденція, на яку переважно покладається позитивізм, є релевантною лише за умов змістовної стабілізації основних понять та смислів права, а отже, можливості їхньої формалізації.

Так само, до речі, як і заснована на законі тотожності класична логіка є дієвою лише щодо таких міркувань, де їх учасники певним чином визначилися у тлумаченні засновків, на яких ці міркування ґрунтуються, і ця логічна теорія може розумно вважатися застосовною й не втрачати своєї дієвості лише доти, поки кожен елемент побудови думки здатен зберігати початково наданий йому зміст (так, щоб будь-яке його подальше вживання при аналізі було змістовно еквівалентним будь-якому з його попередніх вживань; в іншому разі, «ототожнюючи нетотожне», ми щоразу стикатимемося з парадоксальними суперечностями, спричиненими позапредметним застосуванням класичної логіки). Так само у тих часово-просторових межах, де є можливість абстрагування від варіативності та мінливості змісту правових понять, догматичний метод є цілком доречним. Звичайно, без такої дещо штучної стабілізації та формалізації права воно не могло б набувати непорушності та дієвої сили закону. Однак, коли в результаті такої догматичної самозамкненості неадек-

ватність між реальністю «живих» міжлюдських відносин та «мертвим» законом сягає відчутної межі невдоволеності чинним правом (реалізованим через цей закон), виникає потреба у відповідному «метафізичному прориві», що робить систему права відкритою для переосмислення її основоположень (а подекуди й сутності правового регулювання) крізь призму трансформованих суспільних реалій. Як писав з цього приводу Б. Кістяківський, «догматична юриспруденція повинна розглядати будь-яке чинне право як замкнену систему, вільну від прогалин та наділену міцністю, стабільністю й завершеністю. Навпаки, загальна теорія права повинна брати до уваги те, що право є історичним явищем, котре змінюється разом із суспільними відносинами...» [2, 233].

Беззаперечність факту відносності догматичної юриспруденції, тобто обмеженості її можливостей в обґрунтуванні правових рішень тільки сферою «типових випадків» насправді стимулює не лише дослідження у царині метафізики права, а й водночас у такому альтернативному напрямі, що узагальнюється поняттям «правовий реалізм». Характерною рисою останнього є, як відомо, зміщення акценту в питаннях досягнення правової згоди з теоретичної концептуалізації та догматизації права до аналізу дійсної судової практики, котра з цього боку є єдиним джерелом генерування та реалізації правової належності. Оскільки одноманітне застосування догм та норм права є принципово неможливим (вже хоча б тому, що немає жодної пари абсолютно ідентичних випадків, однаково мислячих та суб'єктивно налаштованих суддів, цілком аналогічних судових справ, що дають змогу «механічно» переносити способи вирішення однієї з них на другу, тощо),

прибічники правового реалізму відмовляються від будь-якого нормативізму та теоретичних узагальнень в юриспруденції (не говорячи про її «метафізичні рефлексії»). Як писав ще на початку XX ст. один із фундаторів цієї правової школи Р. Паунд у своїй критичній статті на адресу «догматико-механічної юриспруденції», «наукове право — це аргументований звід принципів відправлення правосуддя, а його протилежність є лише конгломератом судових вивертів, більш чи менш вдало замаскованих під правосуддя, справедливості чи природне право. Але ж цей науковий символ є лише засобом (а не універсальним критерієм. — *Авт.*) у спрямованості до мети права — *здійснення* (курсив наш. — *Авт.*) справедливості... Право є науковим для того, щоб усунути особисте свавілля судової адміністрації, щоб запобігти корупції і щоб обмежити небезпечні можливості судового невігластва. Право є науковим не заради самої науки. Міра його науковості, як засобу для досягнення мети, повинна оцінюватися за результатами, яких воно досягає, а не за красою логічних висновків чи строгості, з якою норми виводяться з прийнятих за основу догм» [10, 605].

Тобто в межах правового реалізму спостерігається тенденція до граничної прагматизації й інструменталізації юриспруденції, а також «витіснення» догматизованого матеріального права процесуальним (як більш «гнучким» та адаптовним до конкретної юридичної практики). Це потребує в свою чергу певної «соціологізації та психологізації» юридичної науки, на чому, зокрема, постійно зосереджував увагу класик правового реалізму К. Ллуел-

лін: «Соціологи та психологи подають предмет дослідження в дещо більш різкому фокусі, коли вони зазирають у пошуках причин відхилень чи дотримань взірців у ранні роки індивідуума. Те, що нам потрібно розгледіти в нашому досить складному сучасному суспільстві, є Звичай, Мораль, Фольклор, Спосіб Життя тощо... Адже зразки тих чи інших відхилень здатні породжувати не лише упередженість та ворожість... до груп Інших та їх типізацію за їхніми найгіршими представниками», а й «пробуджувати у певного народу порівняння, інтелектуалізацію отриманої традиції та укорінення того «раціонального» типу поведінки, котру... ми називаємо мудрістю» [9, 1378], в той час як «традиційна юридична теорія» зосереджується лише на *нормах*, залишаючи осторонь численні відхилення від них. Саме цим ставляться у глухий кут ті справи, що стосуються таких «девіацій», якщо вони вирішуються виключно на догматично-нормативній основі.

До того ж, так само як «реальна справедливість», рішення не може бути забезпечене суто логічним його обґрунтуванням на основі певної норми (вже навіть через надто сильну ідеалізацію та умовність самих норм), «логіка є настільки ж нейтральною і в усіх інших людських спорах... оскільки вона ніколи не може встановлювати те, що один випадок має бути прецедентом для іншого випадку» [8, 129]. Тобто, з одного боку, спостерігається прагнення подолати обмеженість правового позитивізму шляхом певних концептуалізацій поняття справедливості (що виражає квінтесенцію ідеї права) в контексті теоретико-правових та філософсько-правових досліджень; з другого боку, — як протипага таким концептуалізаціям, розвивається «антидоктри-

нальна» та «антидискурсивна» гілка правоосмислення. Наприклад, навіть на сьогодні існує доволі поширена серед дослідників сутності права думка про те, що «справедливість, так само як і істина, лежить по той бік знання. Саме тому вона є невираженою у термінах дискурсивного знання, відкриваючи себе в людині інтуїтивним шляхом. З огляду на це вбачається майже неможливим дати чітке визначення справедливості. Справедливість, на нашу думку, є чимось «апофатичним», непіддатним описові у позитивних термінах. Швидше можна сказати, що не є справедливістю, що їй суперечить, з огляду на обставини конкретної ситуації. Така невизначеність поняття справедливості, як і, власне, права, є зворотною стороною її життєвості [3, 152].

Тобто з цієї точки зору, «теоретична універсалізація» підходу до визначення змісту права й справедливості замінила б практико-ситуативну «живість» та людиномірність такого змісту на «мертву форму», «абстрактну оболонку», позбавлену будь-яких реальних ознак цих феноменів. Відповідно із заснування реалістичної правової школи передбачалося, що «соціологічний рух в юриспруденції є рухом за утвердження прагматизму як філософії права; радше за пристосування принципів і доктрин до людських умов, якими вони мають керувати, ніж пристосування людини до певних юридичних першопринципів; за надання людському факторові центрального місця, а логіці — її істинної ролі інструмента» [10, 610], а не безроздільно пануючого фундаменту чи безумовного цільового орієнтиру юриспруденції. Замість пошуків «ідеального всезагального права» метафізичними методами, в руслі розглядуваної концепції пропонується спрямування на

розробку соціологічно обґрунтованих принципів, з яких би впливали не стільки норми, скільки судові рішення. «Такі принципи... задають нормальний спосіб правового міркування: підлаштовувати норми під випадки замість того, щоб підлаштовувати випадки під норми» [10, 613].

Водночас необхідно визнати й висновки стосовно того, що «справедливість не іманентна, а трансцендентна світові; право живе лише тоді, коли воно намагається вийти у сферу поза-межного та злитися із справедливістю, тобто тоді, коли воно трансцендує у напрямі справедливості» [3, 152–153]. Йдеться, по-перше, про те, що право та справедливість не зосереджені на дійсності світу взагалі, а відповідно не можуть бути безпосередньо виявленими у будь-якій із конкретних ситуацій наявного людського буття. Адже правова належність є похідною саме від «метафізичного» виходу за межі реально даного світу у потенційний світ бажаного. І хоча, звичайно ж, уявлення про «справедливу бажаність» самі мають бути «реалістичними», такі уявлення, однак, не можуть бути зведеними до тих чи інших характеристик сущого.

По-друге, факт існування терміна «справедливість» свідчить про наявність принаймні тих загальних вимірів, що постають у визначенні змісту цього поняття як «змінні величини», котрі наповнюються онтологічно-змістовними константами, що постають у свою чергу в ролі «функціональних значень», похідних від часово-просторових координат культурного буття соціуму. В іншому разі це поняття не мало б статусу морально-правової категорії.

Нарешті, по-третє, обґрунтованість справедливості прийняття правового рішення в конкретній юридичній

справі не може, певна річ, обмежуватися констатацією «інтуїтивного відчуття» того, що пропонований вердикт має вважатися справедливим, або ж самим лише актом посилення на попередні рішення як правові прецеденти. В обох випадках передбачається формулювання критеріїв демаркації між справедливим та несправедливим рішенням, що так чи інакше спрямовує наші міркування в бік «метафізики справедливості», тобто виявлення її більш-менш узагальнюваних мірил, що не були б прив'язаними до певної ситуації. Адже без такої оцінкової уніфікації сторони ніколи б не дійшли згоди й домовленості стосовно врегулювання своїх зустрічних претензій, оскільки кожна з них «інтуїтивно відчуває» справедливість лише власної позиції й відповідну несправедливість позицій опонентів. Посилання ж на попередні рішення як на прецедент передбачає насамперед обґрунтованість визнання попереднього рішення справедливим, що також вимагає визначення критеріальних умов такого визнання. Самі ж ці умови досить рідко можуть обмежуватися суто процедурним характером (як на цьому наполягають прибічники правового реалізму). Наприклад, у міжнародному праві при визначенні морських кордонів досить довго, як відомо, панував принцип «рівновіддаленості», згідно з яким лінії таких кордонів мають проходити так, щоб кожна точка цих ліній знаходилася на однаковій відстані від найближчих точок протилежних берегів, що належать територіям держав, які оспорюють спільний водний кордон, або ж (в разі прилеглості цих берегів) таким кордоном має бути медіана кута, утвореного результуючими береговими лініями сусідніх держав, що поділяють між собою відповідні

морські простори. Здавалося б, цей принцип визначає доволі прозору та справедливу процедуру вирішення міжнародних спорів щодо делімітації континентального шельфу та ексклюзивних економічних зон. Однак у 1969 р., коли розпочався процес встановлення морських кордонів у Північному морі між Нідерландами, Німеччиною та Данією, застосування такого процедурного принципу було визнано у цьому разі несправедливим (після протесту німецької сторони, мотивованого непропорційністю відношення між площами територій конкуруючих держав та відповідними площами морських просторів, що підпадали під юрисдикцію кожної з них у результаті застосування принципу рівновіддаленості; причиною такої непропорційності стала угнутість північноморського узбережжя території Німеччини). Ця обставина ініціювала досить тривалі (не завершені, до речі, й нині) теоретико-правові дискусії стосовно визначення, нормативного закріплення та практико-юридичної реалізації принципу справедливості при вирішенні таких справ у тих випадках, де принцип рівновіддаленості не забезпечує задовільної делімітаційної процедури.

Отже, вбачається за доцільне шукати вирішення дилеми, що склалася в результаті дивергування та відносно самостійного розвитку метафізичної й реалістичної правових шкіл, не на шляху обґрунтувань вибору між ними на користь якоїсь однієї з них (оскільки кожна з них пов'язана з теоретичним відтворенням та практичним втіленням, хоча й полярних, проте все ж необхідних моментів права як суспільного феномену), а через виявлення дійсних підвалів їхнього інтегрування в межах певної метатеоретичної концепції праворозуміння. Адже,

як слушно зауважив один із провідних дослідників проблеми створення сучасного інтегрального правознавства Г. Берман, «право не може бути повністю зведеним ні до матеріальних умов того суспільства, котре його породжує, ні до відповідної системи ідей та цінностей. Варто також розглядати право і як самостійний фактор, як одну з причин, а не лише один із результатів цілого ряду соціальних, економічних, інтелектуальних, моральних та релігійних явищ» [1, 57]. Тому в плані розглядуваної дилеми будь-який реальний правопорядок, що здійснюється в суспільстві на підставі формально-законної нормативності, є *двовимірним*. З одного боку, він має узгоджуватись із конкретно-історичними уявленнями про «справедливу належність», що є своєрідною «інтерсуб'єктивною резолювентою» індивідуальних прагнень розширення свободи в контексті суспільної комунікації (такі уявлення втілюються в правових та інших регулятивних цінностях суспільства, які є «метаіндивідуальним» фундаментом демаркації між правом та «неправом»). З другого боку, існуючий правопорядок завжди оцінюється з позиції його сприяння рівноважній збалансованості суспільства як системи, що прагне свого «гомеостазу» — підтримання власної цілісності та, якщо можливо, збереження форм і способів її існуючої організації. Відповідно, як наголошує Б. Осипян, усі конституційні засади, на основі яких право підноситься до закону, мають, зрештою, підпорядковуватися двом, так би мовити, «кумулятивним принципам»: 1) принципу правової узгодженості (відповідності юридичних законів загальній «ідеї права», що постає в ролі «метафізичного координатора» щодо будь-якого з різновидів матеріального, процесуаль-

ного права чи юридичної практики); 2) принципу функціональної доцільності (відповідності дії юридичних законів цілям стабільності соціального порядку) [4, 47]. Тому є підстави вважати, що через розробку й налагодження механізмів синхронізації

дієвості цих двох принципів можна буде говорити не лише про теоретичне інтегрування юриспруденції, а й про досягнення онтологічної єдності права як основного засобу самоорганізації суспільства.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

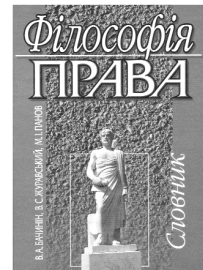
1. Берман Г. Дж. Западная традиция права : эпоха формирования. — М., 1998.
2. Кістяківський Б. О. Вибране. — К., 1996.
3. Мережко А. А. Введение в философию международного права. Гносеология международного права. — К., 2002.
4. Осипян Б. А. Трансформация права в закон : духовные, научные и практические аспекты // Государство и право. — 2006. — № 10. — С. 43–50.
5. Ромашов Р. А. Реалистический позитивизм : интегративный тип современного правопонимания // Правоведение. — 2005. — № 1. — С. 4–12.
6. Харт Г. Л. А. Позитивизм и разграничение права и морали // Правоведение. — 2005. — № 5. — С. 102–136.
7. Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1991.
8. Cohen F. Field Theory and Juridical Logic // The Legal Conscience. Selected Papers of Felix S. Cohen. — New Haven, 1960. — P. 121–159.
9. Llewellyn K. N. The Normative, the Legal, and the Law-Jobs : the Problem of Juristic Method // The Yale Law Journal. — 1940. — V. 1.49. — № 8. — P. 1375–1400.
10. Pound R. Mechanical Jurisprudence // Columbia Law Review. — 1908. — P. 605–623.

Пропонується видання:

Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. Філософія права : Словник. — К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юрс», 2003. — 408 с.

Словник містить понад 500 статей персонально-біографічного і категоріального характеру, що розкривають різні аспекти загальних суперечностей між нормативністю і свободою, законом і злочином. Загальнофілософські, соціологічні та психологічні поняття подані в контексті правової інтерпретації.

Розрахований на студентів, аспірантів, викладачів юридичних, філософських, соціологічних, психологічних та інших гуманітарних факультетів, а також усіх, хто цікавиться проблемами розвитку філософсько-правової думки.

Замовляйте видання за телефонами:
(044) 537-51-20, 537-51-21
або електронною поштою
sales@inyure.kiev.ua
http://shop.inyure.kiev.ua

МУСУЛЬМАНСЬКЕ ПРАВОРОЗУМІННЯ ТА ІСЛАМСЬКА ДОКТРИНА В СУЧАСНИХ КРАЇНАХ: ЇХ ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ

Н. ШТУРМАК

(Київський національний університет внутрішніх справ)

На сьогодні іслам широко поширений серед сучасних країн, які або історично відчували на собі вплив цієї релігії та були залучені до процесу побудови мусульманської доктрини права, або шляхом проповідницької діяльності набули свого поширення серед інших континентів. Нині майже зі 100 % мусульманським населенням є країни Афганістан, Алжир, Іран, Лівія, Мавританія, Марокко, Сомалі, Туреччина і всі держави Аравійського півострова; близько і понад 90 % — Єгипет, Гамбія, Гвінея, Індонезія, Ірак, Йорданія, Нігерія, Пакистан, Сенегал, Таджикистан і Туніс; 85 % — в Азербайджані, Бангладеші, Туркменістані й Узбекистані 85 %; більше половини населення — в Албанії, Чаді, Казахстані, Киргизстані, Лівані, Малайзії, Малі, Судані й Сирії; значний відсоток серед населення мусульмани складають в Індії (14 %), в Росії і Китаї, Боснії та Герцоговині, Македонії, Югославії, Таїланді, Ефіопії, Танзанії, Кіпрі, у деяких країнах Європи (Албанії, Великій Британії, ФРН, Франції та інших країнах), на американських континентах (США, Канада, Аргентина, Бразилія, Гайана, Суринам, Тринідад і Тобаго), в Австралії на островах Фіджі, Гвінея-Бісау, Камерун, Буркіна-Фасо, Сьєрра-Леоне та інших країнах [1; 2, 42; 3; 4; 5, 44]. Мусульманське населення цих країн

керується та дотримується в першу чергу норм мусульманського (ісламського) права та положень релігії іслам, але тим самим диференціюючись залежно від збереження впливу мусульманської доктрини, права та праворозуміння.

Пройшовши тривалий шлях своєї еволюції, мусульманське право та праворозуміння на межі другої половини ХХ ст. зіткнулося з певною проблемою: недостатньою реалізацією на практиці великої кількості своїх норм, що була зумовлена його фундаментальною залежністю з релігією іслам (насамперед з мусульманською ідеологією) та певною ізольованістю мусульманських країн. Це стало поштовхом для пошуку шляхів удосконалення мусульманської правової системи, які були знайдені у запозиченні елементів європейських моделей права. Ці «елементи» природно поєдналися (частково або повністю) з правовими системами мусульманських країн у результаті еластичності до змін ісламського права, його динаміки і пристосованості до коливань еволюції суспільних відносин, зумовлених єдністю правових і релігійних норм цих систем у цілому, їх протилежністю, що витікала з питання співвідношення релігійної й світської влади в мусульманському суспільстві, наділених аналогічними ознаками.

Крім цього, еластичність мусульманського права походила від суб'єкта визначення та відокремлення юридичних норм від релігійних, бо ним виступала не конкретна особа, а соціальна дійсність, практика і результати функціонування держави, яка надавала підтримку і забезпечення визначених правил поведінки, сформованих в єдиному мусульманському механізмі соціально-нормативного регулювання та статусу правових норм [6, 18–19]. Все це стало основою для нового етапу в розвитку мусульманського права та праворозуміння.

Починаючи з 70-х років XX ст., відбувається процес повернення до традиційної мусульманської доктрини та посилення її впливу, іншими словами — ісламізація [2, 83–84; 7, 315–316]. Водночас здійснюється реформування права мусульманських країн за напрямом прийняття перших кодифікованих актів у сфері особистого статусу, що був пов'язаний із революційними рухами у країнах Близького і Середнього Сходу (Іран і Туреччина) [8, 125; 9, 41; 6, 38].

Процеси реформації мусульманського права призвели до майже повної втрати традиційної форми доктрини мусульманського права, закріпивши в статтях законодавства (наприклад, у Конституції Ірану відбувається офіційне державне закріплення ісламської релігії: єдиного Бога, що він встановлює закони шаріату і що людина повинна підкорятися його волі, божественне одкровення та його головну роль у тлумаченні законів тощо (ст. 57 встановлює, що управління здійснюється законодавчою, виконавчою і судовою владою під контролем ісламу [10, 129]), а також проголошується, що все законодавство повинно відповідати шаріату) [11, 307–308]. Таких країн нараховується близько 40

у наш час. Їх конституційні положення відображають вплив ісламських інститутів і норм на державне право (яке приймається компетентними органами держави), свої основні принципи та ознаки, одночасно виступаючи правовою системою такого впливу [2, 248]. У наш час доктрина залишається головним джерелом чинного мусульманського права лише в небагатьох країнах (наприклад, Саудівська Аравія, Судан, деякі держави Перської затоки), в яких у регулюванні суспільних відносин беруть участь обидві норми — релігійна і правова, причому перша є джерелом другої, що і приводить до існування дуалізму у праворозумінні цих країн. Він існує у дворівневому вимірі, в якому, з одного боку (а тим самим і поредову позицію), займає релігійна інтерпретація права (так як вплив відбувається не тільки на рівні регулювання суспільних відносин, а й на духовному та підсвідомому рівні, в який закладено традиції, культуру, мораль попередніх епох, що бере свої витоки з норм мусульманського права), з другого — позитивістська, у зв'язку з посиленням впливу та ролі європейських держав та проникнення європейських джерел права [9, 42, 23; 12, 7; 13].

У сучасних мусульманських країнах розуміння ісламського права безпосередньо пов'язане з іджмою — єдиною думкою вчених, яка слугує механізмом для визначення норми з Корану чи Сунни, необхідної для безпосереднього або застосування за аналогією у значенні чинного права. Вона є єдиною догматичною основою мусульманського права, залишивши за Кораном та Сунною місце історичної основи [14, 182; 15, 453; 16, 313]. Також сучасна інтерпретація права характеризується визнанням божественного походження ісламського

права, що слугує підсвідомим ідеологічним регулятором поведінки кожного мусульманина (усвідомлення божественного походження ісламського права та побудова права на основі принципів класичного ісламського права здійснюють вплив на формування правової свідомості та правової культури населення) [2, 253; 17, 750].

На сьогодні мусульманське право і праворозуміння відштовхується від впливу ісламу і мусульманського права на сучасне державне право з точки зору внесення в законодавство і практичну реалізацію окремих принципів та норм, що були розроблені середньовічними мусульманськими юристами у рамках ал-ахкам ас-султанійя — галузі, яку сучасні дослідники інколи називають мусульманським державним правом, широкого розуміння — розгляд самої мусульмансько-державно-правової теорії, яка розглядає питання структури держави та права в тісному зв'язку із загальною концепцією влади (халіфату або імімату) [6, 160–161] або з боку витіснення в мусульманських країнах релігійної форми свідомості юридичним сприйняттям [13].

Існує й інша тенденція взаємодії та впливу ісламу та мусульманського права, що розглядає це явище через призму класифікації мусульманських держав, які набули відокремлених рис і створюють певні зразки розвитку мусульманського права та праворозуміння.

Отже, за ступенем збереження мусульманського права:

1) країни, у правових системах яких відбувається широке застосування мусульманського права (Саудівська Аравія, Іран, Пакистан): формування і функціонування правових систем здійснюється у безпосередньому поєднанні або на основі принципів

і норм класичного ісламського права, безпосередньо пов'язаного з системою правління та законодавчо закріпленого на конституційному рівні, що призводить до впливу не тільки на регулювання відносин сфери приватного права, але і на відносини публічного права. У них зберігається привілеювання релігійної інтерпретації права, яка заснована і бере свої корені з догм шаріату, що має найвищу юридичну силу порівняно з позитивними законами і навіть конституцією;

2) країни, в яких сталося компресування (звуження) сфери дії мусульманського права шляхом впливу та слідування романо-германській та англо-саксонській моделі права та праворозуміння, залишивши вірність лише його основним канонам, що здійснюють вплив на конституційні норми, структуру і діяльність державного механізму (Єменська Арабська Республіка, Лівія, Пакистан, Судан, Бахрейн, Кувейт, Бруней, окремі штати Малайзії). У цей же час ці країни зберегли вірність ісламу, його положенням, Корану та іншим джерелам мусульманського права, закріпивши їх на конституційному рівні як головне джерело права, націлившись на посилення та розширення їх впливу. Тим самим інтерпретація права йде двома шляхами залежно від обраної моделі права, але з органічним поєднанням ознак та рис релігійного праворозуміння;

3) країни з поміркованим впливом, які закріпили державний характер ісламу та зберегли мусульманське право на рівні конституційного закріплення основного джерела права в рамках обмежень нормами кримінального кодексу та правилами регулювання правового становища імамів мечетей, організації хаджу та інше — Об'єднані Арабські Емірати, Бахрейн, Кувейт —

країни Перської затоки. Праворозуміння цих країн буде наділене нормативними ознаками і пов'язане теологічною (релігійною) інтерпретацією права;

4) країни, правові системи яких зберегли мусульманське право лише для регулювання окремих сторін суспільного життя — Єгипет, Сирія, Ірак, Ліван, Марокко, Йорданія, Алжир, Сомалі, Мавританія, Північні штати Нігерії та інші й визнали на державному рівні ісламську релігію. Конституційне право цих держав, як правило, закріплює особливе становище ісламу й ісламського права (яке залишається джерелом законодавства), але з обмеженням у застосуванні його норм на рівні загальних принципів. У деяких з цих країн (Сирія, Ірак) спостерігається певна демократизація мусульмансько-правових положень сімейного законодавства, що і призводить до змін у релігійному трактуванні права. Загалом релігійне праворозуміння вказаної групи держав обмежене рамками регулятора відносин особистого статусу і релігійних установ, статус передової інтерпретації права посідає нормативістське праворозуміння без запозичень норм романо-германського й англо-американського права;

5) деякі країни африканських (Танзанія, Малі, Чад) та азіатських (Індія, Філіппіни) континентів, в яких мусульманське право продовжує регулювати відносини особистого статусу серед мусульман, а також правове становище вакфів, збору і витрат, надаючи в деяких випадках нормам фікха можливості впливати на законодавство, що приймається. Місце домінуючого праворозуміння посідає нормативістське або позитивістське, обмежуючи релігійне колом регулюючих ісламським правом відносин;

6) країни з малим впливом норм і принципів класичного ісламського права на функціонування правових систем, права і праворозуміння, які зберегли релігійне праворозуміння переважно в межах галузі шлюбно-сімейного права (тим самим відмовившись від ряду його основоположних інститутів), перейшовши повністю на позитивістську його інтерпретацію (Туніс, Ємен);

7) країни, що повністю перейшли на європейську модель права і його розуміння, зберігши риси релігійного лише з точки зору традицій та моральних норм (Туреччина) [18; 19; 2, 262–265; 9, 41; 6, 148–149, 151–155].

Також існує й інша класифікація мусульманських країн:

1) першу групу країн становлять соціалістичні республіки, в яких більша частина населення є мусульманами (країни Середньої Азії та Албанія). У цих країнах відсутнє визнання ісламу державою і тим самим мусульманського права та праворозуміння. Інтерпретація права має риси нормативістського, соціалістичного, позитивістського та інших типів розуміння права;

2) друга група — Афганістан, Кувейт, Бахрейн, Катар, Саудівська Аравія, емірати Перської затоки, які на практиці застосовують норми звичайного права з верховенством мусульманського права, що формально продовжує виступати регулятором відносин мусульман. Праворозуміння цих країн набуває характеристик звичаїв та традицій у поєднанні з релігійною інтерпретацією права;

3) третю групу становлять держави, в яких за мусульманським правом залишають окремі сфери регулювання правовідносин, у той час як решта підпадають під дію сучасного права. Ці країни, у свою чергу, поділяються на ті,

що створені за зразком загального права, — Індія, Малайзія, Нігерія; та на зразок французького права — африканські держави з французькою мовою, ряд арабських держав або права голландського — Індонезія. Привілейоване становище цих країн буде належати нормативістському, позитивістському та іншим видам праворозуміння, в той час як релігійне буде мати місце лише в тих окремих сферах регулювання з впливом загального або французького права (залежно від країни).

4) окрему групу становлять Судан (де суддям було надано можливість заповнювати прогалини в чинному праві, засновуючись на совісті і справедливості) та Туреччина, яка відійшла від традицій мусульманського права і тісно пов'язана із Західною Європою. У Судані праворозуміння набуло впливу англо-саксонського права, тим самим залишивши дію релігійної інтерпретації права в обмеженому вигляді. Туреччина, яка побудувала свою правову систему за європейським зразком, повністю відійшла від релігійного праворозуміння, зберігши дію мусульманського права лише на рівні регулювання релігійних відносин, а також звичаїв та традицій [20; 21].

Отже, на сьогодні, узагальнюючи й характеризуючи всі мусульманські країни та їх подальший розвиток, можна сказати, що в жодній із них мусульманське право не є єдиним чинним правом, але водночас і не втратило повністю своїх позицій як система чинних правових норм (винятком є Туреччина). Державне право мусульманських країн, з одного боку, сприймає мусульманські норми, а з другого — включає принципи, які слугують конституційною основою ісламізації правової системи в цілому. Вплив мусульманського права та

релігійного праворозуміння на сучасні промусульманські країни не можна не розглядати без характеристики об'єму функціонування та сфери дії ісламського права у призмі співвідношення державного права і класичної мусульманської доктрини. Це зумовлено специфікою мусульмансько-правової форми: характером взаємовідносин мусульманського права і держави, особливостями нормативного складу і структури мусульманського права, в якому переважає приватно-правові галузі, відмінності у рівнях розвитку його окремих елементів.

У сфері праворозуміння спостерігається домінування нормативістської або позитивістської інтерпретації права (позаяк місце форми права посідає нормативно-правовий акт державної влади), так як, вбираючи в себе результати розвитку сучасного мусульманського права та праворозуміння, ісламське право з кожним роком рухається у напрямі набуття дедалі більших ознак та рис нормативності: мусульманська доктрина як основне джерело мусульманського права поступається місцем законодавству; плюралістичні погляди різних шкіл замінюються точними й однозначними нормами, які досить часто не зводяться до одного лише певного значення і виходять з іншого розуміння іджтіхада [22]. У цей же час мусульмансько-релігійне праворозуміння існує в двох напрямках: залишається передовим серед певного кола країн, зберігаючи в собі традиції ісламської доктрини чи не втрачає повністю своїх позицій і розвивається в основному за двома шляхами: зливається з позитивістським або нормативістським або обмежується колом певних відносин чи галуззю права.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Библикова Ольга. Ислам позднего средневековья // <http://www.krugosvet.ru/articles/122/1012213/1012213a4.html>
2. Хашматулла Бехруз. Исламські традиції права : моногр. — Одеса, 2006. — 296 с.
3. Страны и народы мира : энцикл. справ. — Ростов н/Д, 2001. — 608 с.
4. Ислам // <http://www.middleeast.org.ua/islamworld/index.html>
5. Садегуру Шивайя Субрамуньясвами. Танец с Шивой. Современный катехизис индуизма / пер. с англ. — К., 1997. — 800 с.
6. Лубський В. І., Лубська М. В. Мусульманське право в ісламській традиції (історико-релігійнознавчий аналіз) : моногр. — 2004. — 208 с.
7. Скакун О. Ф. Общее сравнительное правоведение : основные типы (семьи) правовых систем мира : учеб. для студ. вузов. — К., 2008. — 464 с.
8. Черноков А. Э. Введение в сравнительное правоведение : учеб. пособ. — СПб., 2004. — 207 с.
9. Лубська М. В. Мусульманське право : релігійнознавчо-правовий контекст : моногр. — К., 2006. — 196 с.
10. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения. — М., 1996. — 432 с.
11. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : учеб. — М., 2004. — 448 с.
12. Халлаф, абу аль Ваххаб. Хуласат тахір ат-ташрі аль-ісламі. — Кувейт. — 218 с.
13. Сюкияйнен Л. Р. Шариат и «современное» мусульманское право // http://www.libfl.ru/win/law/islamic/book2004-2_02.html
14. Дудченко В. В. Традиція правового розвитку : плюралізм правових вчень : моногр. — Одеса, 2006. — 304 с.
15. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2 т. — М., 2000. — Т. 1. — 480 с.
16. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. — М., 1998. — 400 с.
17. Марченко М. Н. Источники права : учеб. пособ. — М., 2005. — 760 с.
18. Мусульманське право // <http://inpos.com.ua/452>
19. Емельянов Б. М., Правкин С. А. Теория государства и права // http://www.e-college.ru/xbooks/xbook055/book/index.html?part-018*page.html
20. Религиозные правовые системы. Мусульманское право // <http://know.su/religion/00088/?page=1>
21. Луць Л. А. Сучасні правові системи світу. — Л., 2003 // <http://www.in1.com.ua/book/10633/7773/index.html>
22. Сюкияйнен Л. Р. О правовой природе шариата и его взаимодействию с европейским правом // <http://tatar-history.narod.ru/shariat.html>

Вийшов друком підручник:

Скакун О. Ф.

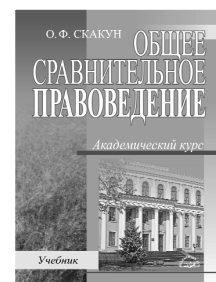
Общее сравнительное правоведение : основные типы (семьи) правовых систем мира : учеб. для студ. вузов. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2008. — 464 с.

В учебнике рассматриваются теоретико-методологические основы общего сравнительного правоведения как юридической науки и учебной дисциплины: понятие сравнительно-правового метода и сравнительного правоведения в их взаимосвязи и отличиях, предмет, объекты, функции и принципы сравнительного правоведения. Уделяется внимание вопросам типологии правовых систем и основаниям их группирования в теоретические модели (типы).

В центре изложения находятся следующие типы (семьи) правовых систем: романо-германский; англо-американский; смешанный (латино-американская и скандинавская группы); религиозный — мусульманское (исламское), индуистское (индустское), еврейское (иудейское) право; традиционный — традиционно-идеологическая группа (китайское, японское право) и обычно-правовая группа (африканское право). При освещении каждого из типов (семей) правовых систем раскрываются их специфические признаки, позволяющие при наличии общего с другими типами (семьями) правовых систем выявить то особенное, что определяет их неповторимость.

Рекомендуется студентам, курсантам, аспирантам, адъюнктам, преподавателям, а также всем, кто интересуется правовой картой мира.

**Замовляйте видання за телефонами: (044) 537-51-20, 537-51-21
або електронною поштою sales@inyure.kiev.ua
<http://shop.inyure.kiev.ua>**

МЕЖІ ТА ОБМЕЖЕННЯ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН: РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ

В. ПОРОДЬКО

кандидат юридичних наук,

старший викладач

кафедри цивільного та трудового права

(Національна академія Служби безпеки України)

Дослідження проблематики основних прав людини та галузевих прав на сьогодні є одним із провідних напрямів у науковій діяльності. Особлива увага приділяється питанням їх теоретичних засад, правової регламентації, гарантій, забезпечення та реалізації.

За змістом права особи визначають простір, який створює умови її самореалізації, сферу особистої автономії. Вони окреслюють межі діяльності держави, впливають на спрямованість державної політики. Водночас зовсім без обмежень права людини існувати не можуть. Як зазначає В. Кудрявцев, вимагати ліквідації обмежень людської поведінки — означає, власне, виправдовувати протиправну і злочинну поведінку, допускати ущемлення прав та інтересів інших осіб і суспільства в цілому [11, 72]. З огляду на це, встановлення в законодавстві правообмежень визнається важливим показником рівня свободи і захищеності особи.

Обмеження прав громадян передбачаються в законодавстві будь-якої

держави, оскільки в процесі функціонування та розвитку суспільства виникають ситуації, що вимагають від неї звуження, за певних обставин, можливості реалізації громадянами своїх прав. Вказані заходи є цілком допустимими та постають цивілізованим способом регулювання міри свободи індивіда у суспільстві.

У вітчизняній юридичній науці питання правообмежень стали предметом досліджень лише з 90-х років ХХ ст. За радянського періоду вчені здебільшого приділяли увагу не обмеженням, а межам здійснення суб'єктивних прав. До цієї проблематики зверталися у своїх працях Д. Генкін, В. Грибанов, О. Іоффе, Б. Комаров, Н. Мірошнікова та інші правознавці. Серед науковців, чиї праці присвячувались питанням правообмежень, можна назвати Л. Воєводіна, Л. Глухарьову, С. Горшкову, П. Кузьменка, І. Панкевича, П. Рабіновича. Проте, незважаючи на наявність наукових розробок у цій сфері, сучасні дослідники не дотримуються єдиного підхо-

ду до розуміння вказаних категорій, внаслідок чого часто трапляється їх ототожнення [8, 16; 14, 22; 15, 31; 21, 12]. З огляду на це виникає потреба в чіткому визначенні співвідношення понять «межі» та «обмеження» суб'єктивних цивільних прав громадян, виокремлення їх спільних ознак та відмінностей. Це питання має не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки останнім часом дедалі більшого поширення набуває детальна законодавча регламентація правообмежень, метою якої є недопущення зловживань у цій сфері.

Як межі здійснення суб'єктивних цивільних прав, так і правообмеження, мають обмежувальний характер. Вони встановлюють певну міру в праві, внаслідок чого поведінка управомоченої особи не може виходити за ці рамки. З огляду на зазначене, вбачається правильною позиція П. Рабіновича та І. Панкевича, які відносять встановлення правових меж і застосування правообмежувальних заходів до обмежувальної діяльності, суб'єктом якої постає держава [20, 36–37].

Водночас вказані категорії мають суттєві відмінності. Стверджуючи, що кожне суб'єктивне право не є безмежним, у переважній більшості випадків вчені говорять саме про межі прав. У тлумачному словнику межу розуміють як допустиму норму чого-небудь дозволеного, грань, ліміт, рамки [16, 601]. У науковій літературі межі здійснення суб'єктивних прав називають законодавчо визначеними (та встановленими системою правових принципів) рамками діяльності управомочених осіб щодо реалізації можливостей, які становлять зміст цих прав [4, 157]. Науковці, які відокремлюють поняття обмежень та меж, наголошують на тому, що межі здійснення суб'єктивних прав є не обмеженням останніх,

а способами визначення змісту правомочностей носія суб'єктивного права [3, 60; 5, 18; 6, 311].

Термін «обмеження» у тлумачних словниках визначається як правило, що обмежує певні права, дії. Відповідно дієслово «обмежити» означає встановлювати певні межі чого-небудь, зв'язувати щось обмежувальними умовами, лімітувати, відділяти, відгороджувати щось від чогось [17, 29].

В юридичній літературі існують різні підходи до змісту правообмежень. Так, Б. Єбзєєв трактує обмеження основних прав людини як допустимі Конституцією та встановлені федеральним законом вилучення з конституційного статусу людини та громадянина, а також вилучення із кола правомочностей, що становлять нормативний зміст основних прав і свобод [9, 24]. М. Нагорна дає визначення обмеження права як зміни змісту чи обсягу дії норми права [9, 36]. В. Крусс пов'язує з обмеженнями зміну змісту прав людини, яка не повинна стосуватися їх сутності [10, 62]. На думку В. Гоймана, обмеженням права (свободи) є здійснюване відповідно до передбачених законами підстав і у встановленому порядку звуження його обсягу [9, 27]. В. Камішанський, навпаки, такий підхід вважає помилковим, стверджуючи, що обмеження не призводять до зменшення обсягу права. Тобто при накладенні обмежень обсяг суб'єктивного права зберігається, але його здійснення ускладнюється через утиски, перешкоди, зумовлені обмеженнями [7, 105]. П. Рабінович, І. Панкевич дотримуються позиції, за якою під обмеженнями прав слід розуміти звуження їх змісту та скорочення обсягу [20, 19].

На нашу думку, цілком слушною є позиція В. Камішанського. Так, обмеження суб'єктивного права не виклю-

чають окремі правомочності з його змісту, а лише тимчасово унеможливають реалізацію конкретного суб'єктивного права, ускладнюють носію права його здійснення. З припиненням обмеження суб'єктивного цивільного права свобода правокористувача відновлюється у попередньому обсязі без додаткових уповноважувачих актів. На користь наведеної позиції також свідчить той факт, що правомочності, які тимчасово не може здійснювати носій суб'єктивного права, не передаються іншій особі.

Розкриваючи сутність правообмежень, на нашу думку, не коректно пов'язувати їх із розширенням обсягу обов'язків особи, як це роблять деякі науковці [12, 25]. Більш правильним з цього приводу є міркування, висловлене свого часу Д. Мейєром, який розглядав суть обмежень права власності. Вчений правильно наголосив на тому, що ніколи власник, внаслідок обмеження права власності, не може бути зобов'язаний вчинити певну позитивну дію [13, 22–23]. Це саме правило можна загалом поширити і на обмеження суб'єктивних цивільних прав. Наприклад, додаткові обов'язки користувачів транспортних засобів потрібно розглядати лише як законні обов'язки правокористувачів, зумовлені особливістю транспортних засобів як об'єктів правових відносин.

Не мають науковці одностайності й у думках стосовно обсягу обмежень суб'єктивних прав. Так, В. Камишанський під обмеженнями розуміє лише ускладнення здійснення окремих правомочностей, що є змістом суб'єктивного права протягом певного часу, аж до усунення цих обмежень [7, 126]. О. Братко розглядає обмеження як звуження суб'єктивного права або його позбавлення [1, 17]. На думку П. Рабіновича та І. Панкевича, скасу-

вання прав також є їх обмеженням — так би мовити, найгіршим обмеженням їх до нуля [20, 25]. У цьому разі постає запитання, чи може розглядатися як обмеження, поряд із тимчасовим, остаточне припинення права. Ряд учених серед обмежень прав громадян виділяють випадки примусового позбавлення права (наприклад, примусове вилучення майна) [8, 18; 18, 48–49; 21, 134]. Інші — визначають обмеження права як припинення правомочностей його носія, що мають тимчасовий характер. Вони зауважують, що у разі, коли позбавлення права є остаточним, слід говорити про припинення, а не про обмеження суб'єктивного права [3, 48; 22, 92; 23, 240].

Стосовно окресленого питання, вважаємо, що обмежити те чи інше суб'єктивне право можна як шляхом ускладнення реалізації окремих правомочностей, що є його змістом, так і тимчасовим унеможливленням здійснення суб'єктивного права у повному обсязі. Що ж до включення до складу обмежень суб'єктивних цивільних прав громадян їх примусового позбавлення, — то визнання такої можливості видається неправильним. Так, примусове втручання у право, яке відбувається всупереч волі правокористувача, має доволі виражений обмежувальний характер. Обмежується «своя воля» носія права, тобто відбувається певне «розпорядження» правом поза волею уповноваженої особи. Іноді законодавство передбачає застосування обмежень прав та їх позбавлення за одних і тих самих підстав. Водночас основна відмінність означених явищ полягає у наслідках. Примусові втручання у право поза волею правокористувача у другому випадку призводять до припинення права, таким чином, мова йде про обґрунтований, законний, але, все ж таки, утиск

прав особи, що полягає у правовій втраті. Ця риса є визначальною та зумовлює належність примусового позбавлення прав не до їх обмежень, а саме до припинення. Тому і в нормативно-правових актах такі заходи отримують закріплення у главах і статтях, присвячених припиненню відповідних прав, що є цілком логічним.

Говорячи про передбачені законом межі прав, П. Рабінович зауважує, що конкретні межі тих або інших прав є не універсальними, а локальними й, у певному розумінні, тимчасовими [19, 8]. Це твердження наводиться з огляду на те, що межі здійснення суб'єктивних прав є явищем динамічним, мінливим, насамперед, в історичному плані. Вони змінюються разом зі зміною певних соціальних факторів, від яких залежать. Тому не викликає заперечень думка, що межі, закріплені у міжнародно-правових і внутрішньодержавних актах, у законах однієї країни, прийнятих у різні часи, в офіційних тлумаченнях закону держави, здійснених її різними органами або навіть одним органом, — у різні часи будуть неоднаковими [19, 8]. Такий висновок видається правильним, оскільки для кожної конкретної держави у той чи інший історичний період розвитку характерна своя визначена система соціальних цінностей і зумовлена нею сукупність критеріїв та орієнтирів, з огляду на які формуються межі здійснення громадянами, юридичними особами і державою встановлених законом прав і свобод.

Кількість існуючих на сьогодні меж здійснення суб'єктивних цивільних прав є значною, однак істотно поступається тій, що передбачалась у радянському законодавстві. Наприклад, тривалий час радянське законодавство встановлювало межі стосовно кількості, розмірів житла, яке могло нале-

жати на праві власності одному громадянину чи сім'ї. Так, ст. 100 ЦК УРСР 1963 р. вказувала на те, що громадянину або подружжю, яке спільно проживає, на праві власності міг належати лише один житловий будинок (або його частина). Стаття 101 ЦК визначала граничний розмір житлового будинку (або його частини), що належав громадянину на праві особистої власності (винятки допускалися лише для деяких категорій громадян з дозволу виконкому місцевої ради народних депутатів) [25]. Ці межі мали переважно ідеологічні підстави й поступово були зняті.

Так само як межі здійснення суб'єктивних прав, обмеження будь-яких суб'єктивних прав на тому чи іншому історичному етапі також не можуть бути стабільними чи абсолютними. З розвитком суспільних відносин завжди виникає потреба у встановленні нових обмежень (в тому числі цивільних прав громадян) та у відміні тих, потреба в яких зникла. Обмеження прав встановлюються з огляду на конкретно-історичні обставини, що існують у кожній країні [20, 50]. Крім об'єктивних чинників, які впливають на закріплення у нормативно-правових актах обмежень, існують ще й суб'єктивні, наприклад, політичний режим країни. У науковій літературі зазначається, що обмеження прав громадян досягають максимальних меж в умовах диктаторського режиму і зводяться до мінімуму в умовах реальної й широкої демократії [7, 130]. Така позиція має обґрунтування, що підтверджується великою кількістю правообмежень, які були введені на теренах України в умовах існування радянської державності. Водночас обмеження прав не є суто негативним явищем, яке слід пов'язувати з диктатурою та придушенням демократії. За-

конодавчі обмеження встановлюються в будь-якому суспільстві з огляду на певні обставини і є, з цієї позиції, обґрунтованими та необхідними. Якщо право виступає інструментом захисту особи від сваволі державної влади, то правообмеження призначені для захисту суспільства та прав інших осіб. В усіх випадках вони мають бути спрямовані на забезпечення справедливого балансу приватних та публічних інтересів.

Сутність правообмежень полягає в тому, що уповноважена особа всупереч волі на певний час позбавляється можливості реалізовувати відповідні права повністю або частково. На відміну від обмежень, межі здійснення суб'єктивних цивільних прав не пов'язуються з правовою втратою для їх носіїв. Встановлюючи межі права, держава забезпечує свободу дій всередині цих меж та забороняє стороннє втручання та порушення їх із зовні. Правильною з цього приводу видається позиція тих дослідників, які стверджують, що у специфічній формі межі виконують функції гарантій, тобто умов та засобів ефективного здійснення громадянами своїх прав і свобод [2, 248].

Оскільки обмеження, як правило, належать до акцій примусового порядку, що виражаються у певній правовій втраті, їх застосування є крайньою мірою, виправданою і допустимою лише у виняткових випадках, коли інші заходи не матимуть необхідних наслідків і уникнути загрози іншим шляхом неможливо. Таким чином, обмеженням суб'єктивних цивільних прав громадян притаманна винятковість. Натомість межі здійснення суб'єктивного права існують з моменту набуття особою відповідного права і є обов'язковою ознакою останнього. Безмежних прав не існує. Це зумовлено соціальною взаємопов'язаністю суб'єктивних

прав, необхідністю уникнення напруженості та конфліктів у суспільстві. З огляду на те, що інші особи також постають носіями охоронюваних законом суб'єктивних прав, правокористувач зобов'язаний це враховувати при реалізації власного права. Носію прав забороняється завдавати матеріальної чи моральної шкоди оточуючим, їх правам, свободам, гідності, життю та здоров'ю.

Із положень міжнародно-правових актів та законодавства України випливає, що необхідною умовою правомірності обмежень суб'єктивних цивільних прав громадян є їх встановлення виключно Конституцією (якщо вони водночас виступають конституційними правами) та законами України. Підзаконні нормативно-правові акти не можуть передбачати нових обмежень вказаних прав. Навіть рішення суду про обмеження суб'єктивного цивільного права не повинне розглядатись як самостійне джерело обмеження, оскільки при його винесенні суд, насамперед, керується законом.

На відміну від правообмежень, межі здійснення суб'єктивних цивільних прав громадян можуть визначатися законом або встановлюватися при вчиненні правочину. Наприклад, при укладенні договору найму приміщення сторони обумовлюють конкретний строк, протягом якого є можливою реалізація права наймача, порядок користування приміщенням та інші важливі умови.

У той час як правообмеження за природою є тимчасовими заходами, законодавчі межі здійснення суб'єктивних цивільних прав не накладаються на особу внаслідок певних обставин, а виникають водночас із виникненням чи набуттям нею суб'єктивного права та існують до його припинення.

З винятковістю обмежень суб'єктивних цивільних прав пов'язана й така їх ознака, як адресність, вибірковість. Застосування правообмежень має прив'язку до конкретних ситуацій, зумовлене неможливістю уникнення загрози іншим шляхом. З огляду на це вказані виняткові заходи не поширюються на всіх носіїв аналогічних суб'єктивних цивільних прав. Натомість серед меж здійснення суб'єктивних цивільних прав громадян залежно від обсягу прав, на які вони поширюються, можна виокремити загальні (що поширюються на всі цивільні права), спеціальні (що поширюються на аналогічні суб'єктивні цивільні права) та індивідуальні (встановлені в певних випадках правочинами).

Загальні межі здійснення суб'єктивних цивільних прав відображені у ст. 13 ЦК України [24]. Це так звані норми-принципи, що загалом зводяться до заборони зловживання правами. Вони виступають критеріями правомірного здійснення цивільних прав, певними орієнтирами правильної поведінки їх носіїв. Оскільки закон не може і не повинен розкривати зміст кожного конкретного цивільного права настільки, щоб містити вичерпний перелік дій, дозволених його носію, а також не може передбачити всі можливі прояви соціально невігідних способів, засобів і цілей здійснення цивільних прав, цими правилами керуються при оцінці правомірності тих чи інших дій носія суб'єктивного права. Проте ці норми ЦК України є загальними, а отже, застосовуються за відсутності спеціальної норми, що передбачає конкретний вид правопорушення.

Отже, при порівнянні категорій «межі» та «обмеження» суб'єктивних цивільних прав громадян, можна дійти висновку, що їм притаманні такі спільні риси: 1) межі, як і обмеження,

визначають міру свободи носія права, міру його можливої поведінки; 2) обидва явища існують за умов будь-якого суспільства; 3) як межі, так і обмеження, покликані забезпечити нормальне функціонування соціуму та слугують цілі знаходження розумного компромісу між суспільною потребою, дотриманням прав інших осіб, та інтересами носія відповідного права; 4) зміст як перших, так і других залежить від соціальних чинників.

Водночас досліджувані категорії властиві такі відмінності: 1) межі та обмеження є явищами, різними за своєю суттю. Межі здійснення суб'єктивних прав — це встановлені законом чи правочином рамки діяльності управомочених осіб, що визначають зміст їх суб'єктивних прав. Натомість обмеження постає для правокористувача тимчасовою неможливістю реалізації конкретного суб'єктивного права частково чи в повному обсязі; 2) в той час як межі постають певною гарантією здійснення прав їх носієм, правообмеження є невігідними для правокористувача, оскільки пов'язані з тимчасовою правовою втратою; 3) межі можуть як випливати із закону, так і встановлюватись правочином, тоді як джерелом обмежень є лише закон; 4) законодавчі межі реалізації суб'єктивних цивільних прав є обов'язковими для всіх осіб, хто користується аналогічними правами, а для обмежень характерна адресність, вибірковість; 5) у той час як кожне суб'єктивне право має свої межі здійснення, правообмеження є винятковими заходами, застосування яких допускається за наявності визначених законом підстав, умов та при дотриманні встановленої процедури; 6) на відміну від правообмежень, які мають тимчасовий характер, законодавчі межі здійснення суб'єктивних цивільних прав є постійним явищем.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Братко А. Г. Запреты в советском праве. — Саратов, 1979. — 94 с.
2. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России : учеб. пособ. — М., 1997. — 304 с.
3. Генкин Д. М. Право собственности в СССР. — М., 1961. — 224 с.
4. Гражданское право : учеб. : в 2 т. / под ред. Е. А. Суханова. — М., 1994. — Т. 1. — 384 с.
5. Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. — М., 1972. — 283 с.
6. Иоффе О. С. Советское гражданское право. — М., 1967. — 496 с.
7. Камышанский В. П. Право собственности : пределы и ограничения. — М., 2000. — 303 с.
8. Комаров Б. К. Об ограничении права собственности по ГК РСФСР. — Иркутск, 1929. — 48 с.
9. Круглый стол журнала «Государство и право» : «Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву» // Государство и право. — 1998. — № 7. — С. 20–42.
10. Круглый стол журнала «Государство и право» : «Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву» // Государство и право. — 1998. — № 8. — С. 39–70.
11. Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность. — М., 1986. — 448 с.
12. Кузьменко П. М. Забезпечення правомірності обмеження особистих конституційних прав і свобод людини в діяльності Служби безпеки України : посіб. — К., 2003. — 64 с.
13. Мейер Д. И. Русское гражданское право : в 2 ч. — М., 1997. — Ч. 2. — 455 с.
14. Мирошникова Н. И. Механизм осуществления субъективных гражданских прав : учеб. пособ. — Ярославль, 1989. — 83 с.
15. Мозолин В. П. Право собственности в Российской Федерации в период перехода к рыночной экономике. — М., 1992. — 176 с.
16. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / укл. : В. Яременко, О. Сліпущко. — К., 1998. — Т. 2. — 912 с.
17. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / укл. : В. Яременко, О. Сліпущко. — К., 1998. — Т. 3. — 928 с.
18. Пейчев К. Обмеження права власності на земельні ділянки // Право України. — 2002. — № 8. — С. 47–50.
19. Рабінович П. М. Межі здійснення прав людини (загальнотеоретичний аспект) // Вісник Академії правових наук України. — 1996. — № 6. — С. 5–13.
20. Рабінович П. М., Панкевич І. М. Здійснення прав людини : проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти). — Л., 2001. — 108 с.
21. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина : навч. посіб. — К., 2004. — 464 с.
22. Советское гражданское право / под ред. Д. М. Генкина. — М., 1961. — 352 с.
23. Советское гражданское право : учеб. для вузов : в 2 т. / под ред. О. А. Красавчикова. — [2-е изд.]. — М., 1972. — Т. 1. — 448 с.
24. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.
25. Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 р. — К., 1963. — 226 с.

Вийшов друком:

**Практика застосування окремих норм Цивільного кодексу України :
практ. посіб. / кол. авт. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2008. — 256 с.**

Авторами підготовлено практичний посібник для проведення семінарів, що мають на меті поглиблене вивчення Цивільного кодексу та однакове застосування окремих норм на практиці.

Для нотаріусів, юристів-практиків та всіх, кого цікавить зазначена практика.

Замовляйте видання за телефонами:

(044) 537-51-20, 537-51-21

або електронною поштою

sales@inyure.kiev.ua

http://shop.inyure.kiev.ua

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК НЕВІД'ЄМНА УМОВА ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

О. ШТУРМАК

*кафедра кримінального процесу
(Київський національний університет
внутрішніх справ)*

Конституція України (ст. 3) визначила важливі правові підвалини розвитку суспільства і держави, де людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність та безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, за якою вона відповідає перед людиною. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Зміст Конституції стверджує надзвичайно актуальну і гуманну ідею про те, що саме держава функціонує для людини, є відповідальною перед нею за свою діяльність [3].

Допустимими визнаються докази, які відповідають вимогам чинного КПК України щодо джерел, суб'єктів, умов і способів отримання фактичних даних про обставини, які мають значення для кримінальної справи, а також їх процесуального закріплення. Однією з умов визнання доказів допу-

стимими у кримінальному судочинстві є забезпечення конституційних прав і свобод громадян, які є учасниками кримінального процесу. Забезпечення прав та свобод людини і громадянина значною мірою зумовило розвиток більшості держав політичної демократії, їх економічного прогресу, домінування свободи і права, формування вільної, незалежної, правової особистості.

Міжнародні стандарти в галузі прав людини базуються на тому, що основні особисті права та свободи є загальними і рівними для всіх людей і не обмежуються державними кордонами. Нині вітчизняна правова система містить вагому частку міжнародно-правових норм із ратифікованих Україною міжнародних угод, що стають невід'ємним складовим чинником національного законодавства.

З огляду на усвідомлення зазначеної цінності, навряд чи можна назвати допустимими прийоми і методи отри-

мання доказів, побудовані на обмані; пов'язані з погрозами, шантажем, психічним чи фізичним насиллям, які знищують гідність особи, які експлуатують релігійні переконання учасників процесу та ін.

Особливої уваги при отриманні доказів заслуговує «питання про відношення до предмета доказування відомостей про особу, зокрема, про інтимні подробиці життя» [7, 21]. Особисте життя, честь, гідність, добре ім'я, ділова репутація — все це підлягає захисту, незалежно від того, яким учасником процесу є людина (будь-то потерпілий чи обвинувачений).

Стаття 28 Конституції України наголошує: «Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню.

Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям» [3].

Наведена конституційна норма є відтворенням положень, що містяться у Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 р., зокрема, в ній зазначено: а) кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, майнового, станового або іншого становища (ст. 2); б) кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність (ст. 3); в) ніхто не повинен зазнавати тортур або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання (ст. 5); г) всі люди рівні перед законом і мають право на життя, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом (ст. 7); д) ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання (ст. 9) [1].

Європейська конвенція з прав людини від 4 листопада 1950 р. передбачає, що: а) право кожної людини на життя захищається законом (ст. 2); б) жодна людина не може бути піддана катуванням, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню (ст. 3) [2].

У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. наголошено, що: а) право на життя є невід'ємне право кожної людини, це право охороняється законом, ніхто не може бути свавільно позбавлений життя (ст. 6); б) нікого не може бути піддано катуванню чи жорстокому, нелюдському або принижуючому гідність поводженню чи покаранню (ст. 7); в) кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність, нікого не може бути піддано свавільному арешту чи триманню під вартою, нікого не може бути позбавлено волі інакше, як на підставах і відповідно до такої процедури, які встановлено законом (ст. 9); г) кожному заарештованому повідомляються при арешті причини його арешту і в терміновому порядку повідомляється будь-яке пред'явлене йому обвинувачення (ст. 9); д) усі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і повагу гідності, властиві людській особі (ст. 10) [6].

Вимога Конституції та КПК України про недопустимість доказів, отриманих з порушенням закону, спрямована на подолання порушень кримінально-процесуального закону при їх збиранні, у тому числі пов'язаних з обмеженням конституційних прав і свобод громадян. Вирішуючи питання про недопустимість доказу, суди повинні прийняти рішення і зафіксувати його в окремій постанові або в протоколі судового засідання. На стадії досудового слідства слідчий зобов'язаний винести відповідну постанову.

Проаналізувавши Конституцію України, міжнародно-правові норми, ратифіковані Україною, чинний КПК України, проект КПК України, визначимо основні правові гарантії забезпечення прав людини як невід'ємної умови допустимості доказів:

1. Ніхто не може бути притягнутий як обвинувачений інакше, ніж на підставах і в порядку, встановлених законом.

2. Проведення розслідування на законних підставах, компетентно, неупереджено, та у встановлені законом строки.

3. Невідкладне ознайомлення підозрюваного або обвинуваченого зрозумілою для нього мовою про характер і підстави притягнення його як підозрюваного або пред'явлення обвинувачення.

4. Користування безоплатною допомогою перекладача.

5. Ніхто не може бути заарештований інакше як на підставі судового рішення.

6. Обов'язкове повідомлення родичам про місцеперебування затриманої особи; надання побачення із заарештованим.

7. Підозрюваному, обвинуваченому і підсудному забезпечується право на захист. Це загальне поняття можна поділити на такі елементи: а) обов'язкове повідомлення особі про її право на захист. Обов'язкове призначення захисника; б) надання можливості особі вільно обрати захисника своїх прав. У випадках, передбачених законом, скористатися безоплатною правовою допомогою. Відмовитись від захисника або замінити його. Право на конфіденційне спілкування із захисником та побачення з ним до першого допиту; в) забезпечення можливості особі захищатися усіма передбаченими законом засобами особисто або за допомогою захисника. Право особи користуватись

рівними правами та свободою у наданні доказів, їх дослідженні та доведенні їх переконливості перед судом.

8. Забезпечення можливості відмовитися давати показання і відповідати на запитання або показання щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів.

9. Показання підозрюваного підлягають перевірці. Визнання підозрюваним своєї вини може бути покладено в основу обвинувачення лише при підтвердженні цього визнання сукупністю доказів, що є у справі.

10. Захист від застосування катувань та іншого жорстокого, нелюдського або принижуючого поведіння. Гарантією дотримання цієї заборони є встановлення у КК України відповідальності за примушування давати показання при допиті шляхом незаконних дій з боку особи, яка проводить дізнання або досудове слідство (ч. 1 ст. 373 КК України), і тих самих дій, поєднаних із застосуванням насильства або із знущанням над особою (ч. 2 ст. 373 КК України) [4]. Беззаперечно, будь-які відомості (заяви), отримані внаслідок застосування катувань чи інших форм насильства, не можуть визнаватися як доказ вини затриманого.

У проекті КПК України (реєстр. № 1233 від 13 грудня 2007 р.) зазначено, що будь-який доказ, здобутий внаслідок застосування насильства, погроз чи інших незаконних заходів, визнається таким, що не має юридичного значення, а дослідження такого доказу, що відбулося, — недійсним (п. 3 ст. 152 проекту) [9].

11. Захист від свавільного та незаконного втручання у приватне життя. Права людини у визначеному Законом порядку можуть бути обмежені не лише органами дізнання та досудового слідства, а й оперативними підрозділами. На виконання Указу Президента України «Про додержання прав

людини під час проведення оперативно-технічних заходів» від 7 листопада 2005 р. № 1556 Кабінетом Міністрів України була прийнята постанова «Про затвердження Порядку отримання дозволу суду на здійснення заходів, які тимчасово обмежують права людини, та використання добутої інформації» від 26 вересня 2007 р. № 1669 [10; 8]. Відповідно до абзацу 4 ст. 1 цього Указу Президентом України доручено Кабінету Міністрів України затвердити за погодженням з Верховним Судом України і Генеральною прокуратурою України єдину інструкцію про порядок отримання підрозділами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дозволів на проведення відповідних заходів та використання отриманих при цьому матеріалів. Цей Порядок визначає процедуру отримання дозволу суду на здійснення заходів, які тимчасово обмежують права людини, зокрема на негласне проникнення до житла чи іншого володіння особи, застосування технічних засобів добування інформації, зняття її з каналів зв'язку, установлення контролю за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією особи, а також використання інформації, добутої під час здійснення заходів. Порядок застосовується тільки у разі, коли інше не передбачено законом, і не регулює питання здійснення правосуддя. При прийнятті постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку отримання дозволу суду на здійснення заходів, які тимчасово обмежують права люди-

ни, та використання добутої інформації» від 2 вересня 2007 р. 1669 [8] Кабінет Міністрів України не лише уніфікував порядок отримання дозволів оперативними підрозділами різних органів виконавчої влади, а, знявши гриф обмеження доступу з відомих актів, зробив значний крок у напрямі покращання відкритості та прозорості діяльності правоохоронних органів, надавши можливість суспільству здійснювати більш ефективний демократичний контроль за діяльністю оперативних підрозділів, що, у свою чергу, сприятиме їхній ефективній діяльності й виконанню покладених на них функцій.

12. Недійсність у суді всіх доказів, отриманих незаконним шляхом.

13. Забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві.

14. Додаткові заходи захисту прав неповнолітніх обвинувачених.

Отже, перерахувавши основні, на нашу думку, правові гарантії забезпечення прав людини як невід'ємної умови допустимості доказів, можна дійти висновку, що забезпечення в кримінальному судочинстві органами дізнання, досудового слідства, прокуратури, суду найвищої цінності — прав та свобод людини, — допоможе мінімізувати, а у подальшому — повністю уникнути помилок та їх несприятливих наслідків для осіб, залучених у сферу кримінально-процесуальної діяльності та надасть нашій державі можливість називатися по-справжньому європейською на міжнародній арені.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Загальна декларація прав людини* від 10 грудня 1948 р. — Док. ООН/ PES/217/A // <http://www.zakon.rada.gov.ua>
2. *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод* від 4 листопада 1950 р. із протоколами, ратифікована Законом України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР // *Відомості Верховної Ради України*. — 1997. — № 40. — Ст. 263.
3. *Конституція України* від 26 червня 1996 р. // *Відомості Верховної Ради України*. — № 30. — Ст. 141.

4. *Кримінальний кодекс України* : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25–26. — Ст. 131.
5. *Кримінально-процесуальний кодекс України*, затверджений Законом від 28 грудня 1960 р. № 1000-05 // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1961. — № 2. — Ст. 15.
6. *Міжнародний пакт про громадянські та політичні права* від 16 грудня 1966 р. — Док. ООН A/RES/2200A (XXI, ратифіковано Указом Президії ВР УРСР від 19 жовтня 1973 р. № 2148-VIII // <http://www.zakon.rada.gov.ua>
7. *Петрухин И. Л.* Личная жизнь : пределы вмешательства. — М., 1989. — С. 21.
8. *Про затвердження Порядку отримання дозволу суду на здійснення заходів, які тимчасово обмежують права людини, та використання добутої інформації* : постанова Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2007 р. № 1669 // <http://www.zakon.rada.gov.ua>
9. *Проект Кримінально-процесуального кодексу України*. — реєстр. № 1233 від 13 грудня 2007 р. // gska2.rada.gov.ua
10. *Про додержання прав людини під час проведення оперативно-технічних заходів* : Указ Президента України від 7 листопада 2005 р. № 1556 // <http://www.zakon.rada.gov.ua>

Вийшло друком:

**Кримінальне судочинство в Україні : судова практика.
злочини проти життя особи (вбивства) : офіц. вид. / Верх. Суд України ;
відп. ред. П. П. Пилипчук. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. — 960 с.**

До запропонованої увазі читачів збірки увійшли найбільш значущі та різнобічні судові прецеденти — починаючи з часів судової реформи 1864 р. по 2006 р. включно. Збірка містить ухвали Урядуючого Сенату, роз'яснення Пленуму, постанови Пленуму і Президії, ухвали судових колегій (судових палат) Верховного Суду України, колишнього СРСР, РРФСР та деяких інших колишніх союзних республік, окремі постанови та ухвали місцевих (обласних) судів; дослідження практики застосування судами виключної міри покарання — смертної кари до її скасування в Україні, а також щодо застосування нового виду покарання — довічного позбавлення волі.

Видання призначене для суддів, працівників органів дізнання, досудового слідства, працівників прокуратури, адвокатів, науковців.

Замовляйте видання за телефонами:

(044) 537-51-20, 537-51-21

або електронною поштою

sales@inyure.kiev.ua

<http://shop.inyure.kiev.ua>

ЛАТЕНТНІСТЬ ТА ЗЛОЧИННІСТЬ У СФЕРІ НЕЗАКОННОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ ПРЕДМЕТІВ ЧЕРЕЗ МИТНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ

І. БАЗЯРУК

*кафедра кримінального права та кримінології,
кримінально-виконавчого права
(Львівський державний університет
внутрішніх справ)*

Незважаючи на значні зусилля усіх уповноважених на те служб, злочинність у сфері незаконного переміщення товарів через митний кордон зростає з кожним роком. Як свідчать статистичні дані Державної митної служби, протягом 2005 р. органами митної служби порушено 312 кримінальних справ про контрабанду на загальну суму 319 млн грн (що, у свою чергу, вдвічі перевищує показник 2004 р.), у 2006 р. кількість порушених кримінальних справ такої категорії знижується до 281 на суму майже 279 млн грн. Однак у 2007 р. митними органами порушено вже 295 кримінальних справ про контрабанду на суму понад 421 млн грн.

Аналізуючи стан злочинності, пов'язаної із переміщенням предметів через митний кордон України, слід мати на увазі, що кількість злочинів, наведених у статистичній звітності правоохоронних органів, відображає рівень злочинності без урахування латентної злочинності. Однак це не дає підстави ігнорувати частку вчинених злочинів, які з різних причин або не виявлені, або не зареєстровані. Адже фактично вони були вчинені й рано чи

пізно проявлять себе у негативних для держави та суспільства наслідках.

Дослідженню латентності як явища та латентності певних видів злочинів зокрема, присвятили свої праці чимало науковців. Беззаперечний внесок у розв'язання цієї проблеми зробили О. Даньшин, О. Джужа, В. Кудрявцев, О. Кельман, В. Голіна, А. Зелінський та ін.

У навчально-методичному посібнику за редакцією О. Джужа [1] пропонується визначення латентної злочинності як сукупності невиявлених або незареєстрованих злочинів, які не дістали свого відображення в офіційній статистичній звітності, тобто та частина фактичної злочинності, яка не отримала відображення у кримінальній статистиці та відповідного реагування правоохоронних органів. У кримінології розрізняють латентність трьох видів: природну, змішану та штучну.

Природна латентність — сукупність злочинів, про які не відомо відповідним державним органам (вони відомі лише самим злочинцям). Під штучною латентністю розуміють сукупність злочинів, які на порушення

закону приховуються посадовими особами від обліку. На думку А. Зелінського [2], штучна латентність має місце і тоді, коли за наявності злочину кримінальна справа не порушується внаслідок небажання потерпілих звертатися за допомогою до правоохоронних органів, залякування потерпілих і свідків злочину заінтересованими особами або їх підкуп, знищення доказів по справі тощо. Безумовно, особливу небезпеку становлять дії посадових осіб, які умисно приховують від правосуддя інформацію щодо злочинної діяльності своїх підлеглих, а також приховують від реєстрації заяви та інші матеріали про вчинені злочини. Коли ж факт злочину виявлений, але з різних причин він не усвідомлюється як злочин особою, яка його виявила (наприклад, у разі, коли за наявності серйозних підозр щодо того, що було вчинено злочин, недостатньо доказів для порушення кримінальної справи), — то має місце змішана латентність.

Беручи до уваги те, що латентна злочинність — це так звана «прихована» злочинність, слід чітко розмежовувати «латентну» контрабанду від контрабанди, вчиненої шляхом переміщення предметів через митний кордон України з приховуванням від митного контролю. Адже в обох випадках ключовим є слово «приховування». Відповідно до ст. 201 КК України контрабандою є переміщення товарів через митний кордон України поза митним контролем або із приховуванням від митного контролю, вчинене у великих розмірах, а також незаконне переміщення історичних та культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, радіоактивних або вибухових речовин, зброї та боєприпасів (крім гладкоствольної мисливської зброї та бойових припасів до неї), а так само контрабанда стра-

тегічно важливих сировинних товарів, щодо яких законодавством встановлено відповідні правила вивезення за межі України [3].

Таким чином, одним із способів вчинення контрабанди є переміщення предметів через митний кордон України з приховуванням від митного контролю, яке може проявлятися у вигляді їх переміщення через митний кордон України [4]: 1) з використанням спеціально виготовлених сховищ/тайників (спеціально, з метою вчинення контрабанди, виготовлених або обладнаних схованок у транспортних засобах, устаткуванні, тарі, предметах одягу, а також обладнані і пристосовані з цією ж метою конструктивні ємності та предмети, які попередньо піддавалися розбиранню, монтажу, тощо); 2) з використанням інших засобів, що утруднюють виявлення предметів (з приховуванням предметів в організмі чи на тілі людини або тварини, в одязі, взутті, головному уборі, в порожнинах транспортного засобу, в багажі, продуктах харчування, речах особистого користування тощо); 3) шляхом надання одним предметам вигляду інших через істотну заміну зовнішніх характеристик ознак предметів, а також їх тари, упаковки тощо, що дозволяє віднести предмети контрабанди до предметів іншого виду (камуфлювання); 4) з поданням митному органу України як підстави для переміщення предметів через митний кордон України певних документів: а) підроблених; б) одержаних незаконним шляхом (у результаті надання уповноваженій особі як підстави для видачі документів завідомо неправдивих відомостей або внаслідок зловживання службовою особою своїм службовим становищем чи службової недбалості); в) що містять неправдиві дані щодо ваги, кількості асортименту,

найменування, вартості предметів, їх інших характеристик, щодо суті угоди, відправника або одержувача предметів, щодо держави, з якої вони вивезені або в яку переміщуються; г) що є підставою для переміщення інших предметів.

Як бачимо, спосіб вчинення злочину вказує на те, що він є прихованим. Однак вчинення протиправного суспільно небезпечного діяння шляхом приховування (у цьому випадку від митного контролю), ще не дає підстави стверджувати про його латентність. Адже «прихованим» у кримінологічному розумінні (латентним) злочин можна вважати лише за наявності двох умов: незаконне переміщення предметів контрабанди через митний кордон України було доведено до кінця; цей злочин не було виявлено та зареєстровано (з різних причин), у результаті чого він не дістав свого відображення в офіційній статистичній звітності.

Слід відрізнити латентний злочин від нерозкритого. Часом трапляються ситуації, коли ознаки злочину чітко виражені (наприклад, працівниками митної служби виявлено залишений водієм транспортний засіб з контрабандними товарами), але особа, що вчинила контрабанду, не відома, злочин реєструється, а тому вже не належить до категорії латентних. Однак проведення ряду оперативно-розшукових заходів та слідчих дій не дають бажаного результату і слідству не вдається встановити особу злочинця та розкрити злочин. Звідси можна дійти висновку, що будь-яка латентна контрабанда офіційно є нерозкритою, але не кожна нерозкрита контрабанда належить до латентних.

Латентність — поняття кримінологічне. Так звані криміналістичні та процесуальні аспекти латентності —

це лише способи таємне зробити очевидним, невідомий злочин — відомим [2]. Так відбувається, коли в процесі розслідування кримінальної справи виявлено нові, раніше не відомі епізоди злочинної діяльності обвинуваченого. У таких випадках виявлення латентного злочину та його розкриття поєднуються в постанові про пред'явлення нового обвинувачення з наступним направленням справи до суду з обвинувальним вироком, затвердженим прокурором. Водночас слід наголосити, що немає жодних підстав вважати латентним злочин, за вчинення якого винна особа не понесла покарання внаслідок різних обставин: закінчення строку давності, у зв'язку з неосудністю та ін. Однак латентність має місце у випадках, коли винний особі вдається ухилитися від відповідальності та залишитися невідомий правосуддю. Таке можливе, коли злочин розкрито, але виявлено не всіх співучасників (їх імена не відомі); або коли злочин вчинено групою осіб, проте до кримінальної відповідальності притягнуто лише виконавця, який не виказав співучасників, внаслідок чого вчинений злочин зареєстровано як злочин, скоєний однією особою; а також у випадку, коли злочин отримав неправильну правову оцінку і був кваліфікований як менш тяжкий.

На жаль, аналіз стану злочинності у сфері незаконного переміщення предметів через митний кордон України, заснований лише на статистичних показниках і даних вибіркового дослідження, не може правильно відтворювати навіть структурних відносин у ній. Внаслідок такої ненадійності вихідної бази можливості використання статистичного інструментарію для оцінки тенденцій аналізованого виду злочинності значно обмежені. Стати-

стична картина злочинності може бути суттєво зміненою без змін у її реальному стані, а лише через зміни у законодавчому визначенні цих злочинів, правил їх реєстрації та обліку, активності діяльності правоохоронних органів з виявлення таких діянь.

Враховуючи те, що велика частка вчинених злочинів, пов'язаних із незаконним переміщенням предметів через митний кордон України, залишаються невідомими, виникає досить логічне запитання щодо цінності кримінальної статистики. Безумовно, латентність впливає на наші уявлення про структуру злочинності. Однак все ж таки відмовлятися від статистичного обліку злочинності у цій сфері не варто. Порушені та розглянуті судами кримінальні справи цієї категорії містять цінну інформацію щодо злочинності (як злочинності взагалі, так і окремого її виду) і можуть відігравати роль своєрідної стихійної вибірки, до того ж досить репрезентативної.

На жаль, до цього часу в кримінології фактично не відпрацьовані надійні та достатньо ефективні методи визначення справжніх обсягів злочинності у сфері незаконного переміщення предметів через митний кордон України. Найпростіша загальна формула для обчислення латентної злочинності має такий вигляд: $Zл = Zф - Zв$, де $Zл$ — злочинність латентна, $Zф$ — злочинність фактична, $Zв$ — злочинність врахована. Рівень латентної злочинності обчислюється за формулою: $Рл(з) = Zв/Zф$. Існують й інші формули обчислення латентності злочинності (щоправда, вони мають більш розгорнутий вигляд). Висновки, до яких дійшли автори різних методик, а також наведені ними кількісні параметри її обсягів здебільшого ґрунтуються на довільних або досить приблизних підрахунках. По-

будовані вони переважно на суб'єктивному баченні проблеми тим чи іншим аналітиком. На основі аналізу переваг та недоліків різних методів, які застосовуються для визначення рівня латентності злочинів у сфері незаконного переміщення предметів через митний кордон України, зроблено висновок про необхідність застосування комплексних методик для пізнання й оцінки рівня її латентності із застосуванням комп'ютерних технологій. Але навіть із їх застосуванням, внаслідок багатьох причин, абсолютно точних даних отримати майже неможливо. Проте це і не є головним завданням дослідження рівня (обсягів) латентності, наголошує О. Кальман. Адже для правоохоронної практики та державного управління краще мати оцінки із тим чи іншим рівнем репрезентативності, ніж взагалі не мати жодного уявлення щодо існуючих масштабів такого суспільно небезпечного явища, яким є злочинність.

Результати проведених вченими досліджень дають підстави для висновку, що абсолютно точно визначити кількісний рівень латентності «контрабандних» злочинів (як, зрештою, й інших злочинів) фактично неможливо. Оскільки така оцінка може бути лише вірогідною. Тому О. Кальманом пропонується здійснювати розрахунки рівня латентності аналізованого виду злочинності за допомогою двох комплексних показників або індикаторів латентності: індексу сприйняття рівня латентності та індексу обсягу збитків від економічної злочинності [5]. Індекс сприйняття латентності економічних злочинів може розраховуватися за допомогою соціологічних методів опитування громадськості, підприємців, експертного опитування, контекст-аналізу преси тощо. Індекс обсягу вірогідних збитків може бути

розрахований за допомогою методів економіко-математичного, статистичного аналізу окремих галузей господарювання і сфер економічної діяльності, експертних оцінок страхових компаній, банківських установ тощо.

Роль латентної злочинності, без сумніву, є важливою, хоча і має негативне забарвлення. Так, наявність прихованої злочинності складає хибне враження про фактичні розміри злочинності, її рівень, структуру, динаміку, про величину та характер шкоди, яка завдана протиправними діями. Латентність своїми наслідками має також зменшення ступеня достовірності прогнозів, ускладнення визначення напрямів боротьби з нею. Вона заважає реалізації принципу невідворотності відповідальності за вчинені злочини, сприяє зростанню злочинності, зокрема рецидивної. Наявність високої латентності злочинів у сфері незаконного переміщення предметів через митний кордон України підриває авторитет правоохоронних органів держави, покликаних боротися із таким видом злочинності. Наслідком існування прихованої злочинності є зниження активності громадян у боротьбі із злочинністю, вона сприяє зростанню соціального напруження, процесам самодетермінації злочинності.

Та не слід забувати про позитивні сторони існування латентності. Адже

своїм існуванням явище спонукає правоохоронні органи до винайдення нових шляхів і способів виявлення, розкриття та розслідування контрабанди, науковців — до створення та розробки науково-технічних засобів, які б полегшували роботу працівників і, що не менш важливо, відповідали умовам сучасності. Крім того, частина злочинів у сфері переміщення предметів через митний кордон України, яка була віднесена до категорії латентних, виявляється під час розслідування інших кримінальних справ або у процесі збирання оперативної інформації та ведення оперативно-розшукової діяльності.

Отже, латентність як явище, притаманна не лише злочинності взагалі, а й кожному окремому її виду, в тому числі злочинності у сфері незаконного переміщення предметів через митний кордон України. Поряд зі своїми негативними наслідками, вона має і позитивний вплив на злочинність вказаного виду. Адже розкриття латентних злочинів допомагає виявленню нових шляхів та способів вчинення контрабанди (що в подальшому полегшує побудову слідчих версій та розкриття злочинів), а тим самим сприяє боротьбі як зі злочинністю у сфері незаконного переміщення предметів через митний кордон України, так і злочинністю взагалі.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Кримінологія* : навч.-метод. посіб. ; за заг. ред. О. М. Джужи. — К., 2003. — С. 249.
2. *Кримінологія* : учеб. пособ. / под ред. А. Ф. Зелинского. — Х., 2000. — 34 с.
3. *Кримінальний кодекс України* // [http : // zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua)
4. *Про судову практику у справах про контрабанду та порушення митних правил* : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 3 червня 2005 р. № 8 // *Відомості Верховного Суду України*. — 2005. — № 6 (58). — С. 10–13.
5. *Кальман О. Г.* Злочинність у сфері економіки України : теоретичні та прикладні проблеми попередження : автореф. до дис. — Х., 2004.

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ПОРЯДКУ Й УМОВ ВИКОНАННЯ ТА ВІДБУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ (теоретико-аналітичний огляд)

М. ЯЦИШИН
*доцент кафедри теорії
та історії держави і права
(Волинський національний університет
імені Лесі Українки)*

Виявлення, систематизація, класифікація і кодифікація джерел кримінально-виконавчого права, як і будь-якої іншої галузі права, — першочергова умова нормального функціонування правової системи держави. Це питання є особливо актуальним для кримінально-виконавчого права — наймолодшої галузі публічного права, яка нині перебуває у процесі становлення й реформування. Хоч за роки державотворення накопичено чималий теоретичний та практичний досвід, результати узагальнення та осмислення якого чекають на дослідників.

Останнім часом зроблено суттєві кроки щодо систематизації та класифікації наявних джерел з проблеми у вигляді Збірника нормативно-правових документів з кримінально-виконавчого права [1], Збірника нормативних актів з кримінально-виконавчого права України [2], Збірника нормативних документів і методичних рекомендацій з питань організації виховної та спеціально-психологічної роботи серед осіб, засуджених до позбавлення волі [3] та ін.

Як показує аналіз, більшість джерел сучасного вітчизняного кримінально-виконавчого права є закономірним результатом державотворення, а отже, правотворення (закономотворення). Частина з них дісталася у спадок від попередньої (радянської) пенітенціарної системи. Решту становлять універсальні міжнародні стандарти (джерела) спеціального характеру, прийняті в рамках ООН та безпосередньо призначені для регламентації поведінки із засудженими (Мінімальні стандартні правила поведінки з ув'язненими (1955 р.), Звід принципів захисту всіх осіб, затриманих чи ув'язнених у будь-якій формі (1988 р.), Основні принципи поведінки з ув'язненими (1990 р.), а також регіональні міжнародні стандарти загального характеру, які розроблялись під егідою Ради Європи і

містять ряд принципових положень про захист прав і свобод людини, а саме: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (з протоколами); Європейська конвенція про запобігання катуванням чи не-людському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 1987 р. (з протоколами); Європейські тюремні правила 1987 р.; Європейські правила щодо громадських санкцій та заходів 1992 р. [1, 18–97].

Україною Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та протоколи № 2, № 11 до неї підписані 9 листопада 1995 р., протоколи № 1, № 4 та № 7 до Конвенції — 19 грудня 1996 р. Конвенція і всі наведені протоколи до неї ратифіковані Законом України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР і набули чинності для України з 11 вересня 1997 р. (за винятком Протоколу № 11, який набув чинності для України з 11 листопада 1998 р.). У подальшому Україною також були підписані та ратифіковані Протокол № 6 до Конвенції, який стосується скасування смертної кари (підписаний 5 травня 1997 р., ратифікований Законом України від 22 лютого 2000 р. № 1484-III); Протокол № 12 до Конвенції щодо заборони будь-якої дискримінації (підписаний 4 листопада 2000 р., ратифікований Законом України від 9 лютого 2006 р. № 3435-IV); Протокол № 13 до Конвенції, який стосується скасування смертної кари за будь-яких обставин (підписаний 3 травня 2002 р., ратифікований Законом України від 28 листопада 2002 р. № 318-IV); Протокол № 14 до Конвенції, який змінює контрольну систему Конвенції (підписаний 10 листопада 2004 р., ратифікований Законом України від 9 лютого 2006 р. № 3435-IV) [4, 172–182].

Важливість названих вище та інших міжнародно-правових актів як джерел кримінально-виконавчого права є безсумнівною. Їх принципові положення щодо поводження із засудженими як з боку держави, так і посадовців органів та установ виконання покарань, стали визначальними при творенні основних джерел українського кримінального права, зокрема, в частині: визначення основних принципів поводження з в'язнями, прав та обов'язків засуджених, керування пенітенціарними установами, ресоціалізації, участі громадськості у цьому процесі (громадський контроль) тощо. При цьому деякі з них закріплені як загальноправові (конституційні) принципи, які діють у всіх галузях права, в тому числі у кримінально-виконавчому.

Так, згідно із Конституцією України — базовим джерелом права, принциповим і пріоритетним елементом системи основних прав і свобод людини та громадянина є громадські права і свободи, які виникають з часу народження людини, і не можуть бути ніким скасовані чи припинені. Первинним невід'ємним правом людини є її право на життя, що виникає з моменту її народження (ст. 27). Право на життя не може бути скасованим чи обмеженим будь-ким. На вимогу Ради Європи Україна відмовилася від смертної кари як вищої міри покарання. КК України 2001 р. скасував смертну кару. За цими джерелами життя людини визнається найвищою соціальною цінністю і держава бере на себе обов'язок захищати це право.

Істотним громадянським правом є право кожного на повагу до його гідності (ст. 28 Конституції України). Гідність людини є її невід'ємним внутрішнім ставленням до себе як до унікальної, цілісної особистості, повноправного члена суспільства. Ніхто не

може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. У контексті нашого дослідження важливим є також конституційно закріплене право кожної людини на свободу та особисту недоторканність (ст. 29). Це право передбачає, що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановленому законами. У частини 1 ст. 62 Конституції України міститься норма, яка передбачає, що ніхто не може бути підданий кримінальному покаранню, поки його вину не буде доведено в законному порядку і встановлено вироком суду. Крім того, п. 14 ст. 92 Конституції України визначає, що виключно законами України визначаються організація та діяльність органів і установ виконання покарання [5, 14–15].

Перераховані вище (як і інші) загальноправові (конституційні) принципи у кримінально-виконавчому праві виступають як норми загальнообов'язкових правил, закріплені у джерелах — законних і підзаконних актах, які регулюють суспільні відносини, що виникають у процесі і з приводу виконання покарань. При цьому норми кримінально-виконавчого права мають кілька особливостей. По-перше, це своєрідні закони, що приймаються тільки Верховною Радою України, по-друге, це норми, які застосовуються як похідний соціально-правовий продукт, що зв'язаний існуванням певних відносин у процесі виконання кримінальних покарань, які є кримінально-правовими за змістом, суб'єктами та об'єктом [6, 714].

Крім того, зміст норм кримінально-виконавчого права становить такі правила поведінки, які нормами жодної

іншої галузі права не передбачені. Найбільш різнобічно визначені нормами кримінально-виконавчого права порядок та умови відбування позбавлення волі, режим відбування покарання, праця засуджених, їх навчання та основні форми виховної роботи. Тобто норми кримінально-виконавчого права регулюють повсякденне життя і побут засуджених, участь їх у праці, дозвілля, виховні заходи, навчання — ті відносини, учасниками яких є засуджені, і які у звичайному житті регулюються нормами інших галузей права та моралі.

У правознавстві такі правові норми (нормативний акт, нормативна умова, правовий звичай тощо) визначаються як «джерело права», яке у нашому випадку часто використовується в двох аспектах: соціальному, де джерелом є юридичний мотив, суспільні відносини під час виконання кримінальних покарань, які можуть і повинні бути врегульовані конкретними правовими нормами, законами і підзаконними актами, і юридичному — нормативні настанови, юридична практика тощо. Для Державного департаменту України з питань виконання покарань як суб'єкта, що застосовує і реалізує юридизоване право, всі інші джерела не мають значення, позаяк тільки офіційно виданий юридичний документ є джерелом його прав і обов'язків з питань виконання покарань.

Основним джерелом, що містить конкретні норми кримінально-виконавчого законодавства і регулює порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань, є КВК України, який був прийнятий 11 липня 2003 р. і набув чинності 1 січня 2004 р.

Кодекс поділяється на Загальну та Особливу частини і складається з 5-ти розділів, 26 глав та містить 166 статей [2, 203–254]. Як показує аналіз, основ-

ні статті, що визначають порядок і умови виконання кримінальних покарань, згруповані за класифікаційними ознаками (розподіл засуджених на відносно однорідні категорії за ступенем тяжкості вчиненого злочину і відповідного покарання, статі, віку, фізичного стану тощо для створення найефективніших умов у досягненні цілей покарання). Так, виконання покарання у вигляді позбавлення волі визначено у статтях розділу III. Виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі, відтворюючи постапейно в логічній послідовності увесь механізм виконання покарання: визначення засудженому до позбавлення волі виду колонії; направлення засуджених для відбування покарання; переміщення з одного місця в інше під вартою; залишення в слідчому ізоляторі чи направлення у виправну колонію максимального рівня безпеки засуджених до позбавлення волі для роботи з господарського обслуговування; порядок прийняття засуджених до виправних і виховних колоній; роздільне тримання засуджених у виправних і виховних колоніях; відбування засудженими всього строку покарання в одній виправній чи виховній колонії тощо (статті 86–101), у розділі IV.

Окремі глави і розділи складають статті Кодексу, що визначають встановлений законом та іншими нормативно-правовими актами режим — порядок виконання і відбування покарання, який забезпечує ізоляцію засуджених; постійний нагляд за ними; виконання покладених на них обов'язків; реалізацію їхніх прав і законних інтересів; безпеку засуджених і персоналу; роздільне тримання різних категорій засуджених; різні умови тримання засуджених залежно від виду колонії; зміну умов тримання засу-

джених (глава 16), а також умови відбування покарання в колоніях (глава 17), де ст. 107 уточнює, деталізує правове положення осіб, позбавлених волі, порівняно із загальним правовим статусом засуджених, що визначений у главі 2 КВК України. Йдеться, зокрема, про чітке визначення прав, обов'язків і певних обмежень (заборон) для засуджених.

Важливою частиною коментованого джерела є соціальні правові норми, що визначають залучення засуджених до суспільно корисної праці (глава 18), на рівні закону закріплюють поняття соціально-виховної роботи із засудженими як цілеспрямованої діяльності персоналу органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених (глава 19), а також встановлюють умови відбування покарання в колоніях різних видів (глава 20) та особливості відбування покарання у вигляді позбавлення волі засудженими жінками і неповнолітніми (глава 21).

Окремо слід прокоментувати статті КВК України, що визначають виконання покарань у вигляді довічного позбавлення волі, оскільки їх юридичне оформлення відбулося фактично протягом останнього десятиліття. Введення в Україні в 1998 р. мораторію на смертну кару та її подальше скасування, що цілком відповідає демократичним цінностям, проголошеним Конституцією України, та зобов'язанням, взятим Українською державою при вступі до Ради Європи, викликало однак необхідність організації тримання нової, специфічної категорії засуджених до довічного позбавлення волі. До перших юридичних джерел регламентації порядку і умов виконання покарань у вигляді довічного позбавлення волі слід віднести

Закон України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудового кодексів України» від 22 лютого 2000 р. та Закон України «Про внесення змін і доповнень до Виправно-трудового кодексу України» від 11 січня 2001 р. і остаточне нормативне закріплення цього виду покарання у КК України 2001 р. [7].

Однак згадані вище джерела встановлювали умови тримання для цієї категорії засуджених, які відповідають суворому режиму тюремного ув'язнення, і такі ж достатньо жорсткі обмеження. Тобто на початковому етапі такий режим певним чином був прийнятий як захід дисциплінарного впливу, що встановлюється на нетривалий час, проте такі жорсткі обмеження не відповідали визначеному державою курсу на гуманізацію процесу виконання кримінальних покарань. Тому протягом наступних років і на законодавчому, і на виконавчому рівнях вживалися конкретні заходи, щоб цей вид покарання запобігав вчиненню катування, тортур та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження із засудженими.

Саме такий порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими, регламентує ст. 1 КВК України, визначаючи мету і завдання кримінально-виконавчого законодавства України.

Характер і особливості виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі викладені у статтях 150 та

151 КВК України, які визначають для таких засуджених відбування покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки, причому окремо від інших категорій засуджених. На доповнення цієї норми закону підзаконний нормативний акт — Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань — визначає місцем відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі також ізольовані сектори максимального рівня безпеки, що можуть створюватися в колоніях середнього рівня безпеки (у цих установах відбувають покарання засуджені до довічного позбавлення волі чоловіки). Засуджені до довічного позбавлення волі жінки відбувають покарання у секторах середнього рівня безпеки, що створюються при виправних колоніях мінімального рівня безпеки із загальними умовами утримання [8, 483].

Відповідно до Положення про порядок застосування помилування, затвердженого Указом Президента України від 19 липня 2005 р. № 1118/2005, засуджені до довічного позбавлення волі можуть звертатися з клопотанням про помилування після відбуття не менше як 20 років призначеного покарання [2, 678].

Підсумовуючи аналіз джерел, що регламентують коментований вище вид кримінально-виконавчої дії, слід зазначити, що в цей час умови та порядок відбування засудженими довічного позбавлення волі як у законодавчому, так і в реалізаційному відношенні певним чином не відповідають міжнародним стандартам утримання таких засуджених, зокрема, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. При цьому слід враховувати, що тенденція до скасування смертної кари поширюється в усьому світі. А це, у свою чергу, відображає при-

хильність багатьох держав демократичним традиціям і гуманістичним цінностям.

Узагальнюючи ситуацію зі станом джерельної бази, що регламентує порядок і умови виконання кримінальних покарань, та зважаючи на дискусійний, а подекуди й доволі проблемний характер трактування в законодавчих актах і науковій юридичній літературі основних понять цього виду кримінально-виконавчої діяльності, зокрема таких, як «порядок виконання і відбування покаран-

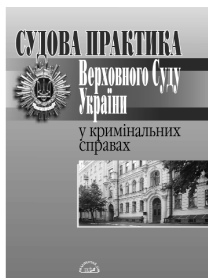
ня», «режим» і ототожнення цих понять, так само як і близьких один до одного, але різних у змістовному вираженні термінів «правила», «порядок», «дисципліна», слід і в законодавчих актах, і в Правилах внутрішнього розпорядку установ виконання покарань привести визначення і вживання згаданих понять у відповідність з основними принципами кримінально-виконавчого права, віддаючи перевагу правопорядку і законності системи над її режимністю.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Кримінально-виконавче право* : зб. нормативно-правових документів / уклад. А. Х. Степанюк. — Х., 2005. — 464 с.
2. *Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України* / В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. — Х., 2008. — 684 с.
3. *Збірник нормативних документів і методичних рекомендацій з питань організації виховної та соціально-психологічної роботи серед осіб, засуджених до позбавлення волі* / уклад. С. Скоков, Ю. Олійник, О. Янчук. — К., 2002. — 312 с.
4. *Кримінально-виконавче право України* : навч. посіб. / А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець ; за ред. проф. А. Х. Степанюка. — К., 2008. — 624 с.
5. *Конституція України* : текст Основного Закону з офіційними тлумаченнями Конституційного Суду України / Огляд і коментарі В. Ф. Погорілка та В. Л. Федоренка. — К., 2006. — 211 с.
6. *Правознавство* : підруч. ; відп. ред. О. В. Дзера. — 10-те вид., перероб. і допов. — К., 2007. — 848 с.
7. *Про внесення змін до Виправно-трудоного кодексу України* : Закон України від 11 січня 2001р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 11. — Ст. 48.
8. *Кримінально-виконавчий кодекс України* : наук.-практ. комент. / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. — 2-ге вид., доп. і перероб. — Х., 2008. — 560 с.

Вийшло друком:

Судова практика Верховного Суду України у кримінальних справах :
офіц. вид. / Верхов. Суд України ; відп. ред. П. П. Пилипчук. — К. :
Вид. Дім «Ін Юре», 2008. — 608 с.

До збірника включено витяги з судових рішень з питань кримінального права та процесу, які були розглянуті Верховним Судом України у 2007 р. у касаційному порядку та в порядку виключного провадження.

Видання містить також постанови Пленуму Верховного Суду України. Видання призначене, насамперед, для суддів, а також працівників органів дізнання, досудового слідства, практичних працівників прокуратури, адвокатів, науковців, представників правозахисних громадських організацій, юристів, які беруть участь у кримінальному судочинстві.

Замовляйте видання за телефонами:

(044) 537-51-20, 537-51-21

або електронною поштою

sales@inyure.kiev.ua

http://shop.inyure.kiev.ua

АДМІНІСТРАТИВНІ ПРОЦЕДУРИ ТА ЇХ ІНДИВІДУАЛЬНО-РЕГЛАМЕНТУЮЧИЙ ХАРАКТЕР

Т. ВЕСЕЛЬСЬКА

суддя

Вищого адміністративного суду України

Ефективний захист прав і свобод особи в публічно-правовій сфері потребує відповідного закріплення не тільки прав особи, а й обов'язків суб'єктів владних повноважень, які кореспондуються з цими правами. Регулятором таких обов'язків має виступати закон. У статтях 5, 6 Конституції України зазначено, що носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. У статті 6 Конституції України зазначено, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України [1].

У сучасному динамічному суспільстві взаємозв'язок між гілками влади є гарантією для громадян, оскільки це дає можливість реалізувати ефективні

форми контролю за владою. У цьому полягає сутність правової держави. Основна ідея сучасного конституціоналізму — це захист свободи, а наслідком її реалізації стало обмеження влади. Для обмеження влади, безумовно, необхідно створити відповідні засоби та інструменти контролю.

У сучасних умовах судовий контроль у сфері публічної влади стає одним із найважливіших способів забезпечення законності, захисту прав і свобод особи. Суд виступає як універсальний засіб захисту, як орган, який не залежить від інших гілок влади і який має відповідні конституційні гарантії своєї незалежності.

На сьогодні є загальновизнаним той факт, що створення стабільної та відповідальної публічної адміністрації є головним фактором побудови сучасної та демократичної держави. Юридичний вимір публічної адміністрації складається з трьох ключових аспектів: адміністрація повинна діяти в межах закону; відносини між адмініст-

ративною владою і громадянином не можуть залежати від волі або примхи першої, а повинні лише впливати з юридичних принципів; кожний адміністративний орган повинен підлягати контролю з боку інших органів влади [2, 13].

У процесі реалізації своїх конституційних прав і свобод людина звертається до органів публічної адміністрації як на місцевому, так і на центральному рівнях. Непоодинокими є випадки, коли особа зустрічається з проявами свавілля, беззаконня, перевищення владних повноважень, корупцією.

Одним із способів подолання ситуації, що склалася, є прийняття таких нормативно-правових актів, які б стали ефективним засобом захисту інтересів особи. Насамперед потребує належної регламентації закріплення обов'язків органів публічної адміністрації щодо особи, ефективних способів здійснення контролю за діяльністю публічної адміністрації та встановлення реальної відповідальності посадових осіб публічної адміністрації за порушення прав і свобод людини та громадянина. Запровадження адміністративного судочинства також є одним із ефективних засобів контролю за діяльністю публічної адміністрації.

Врегулювання питань забезпечення суб'єктивних прав, свобод і законних інтересів громадян, закріплення нових суспільних відносин нормами права призводять до появи нових теоретико-правових категорій, нового змістовного наповнення встановлених раніше, чи зміни назви категорії при залишенні її властивості. Все це торкається такої категорії науки адміністративного права, як «адміністративна процедура» [3, 9].

У цій статті розглядаються особливості та стан теоретичних досліджень адміністративних процедур, співвід-

ношення понять «процедура» та «провадження». Новизною є розгляд адміністративної процедури як діяльності, що має індивідуально-регламентуючий характер.

Слід зазначити, що питання цієї правової категорії неодноразово ставало предметом вітчизняних та зарубіжних досліджень, у першу чергу В. Авер'янова, О. Бандурки, Д. Бахраха, Р. Васильєва, І. Голосніченка, Є. Додіна, В. Дубовицького, Л. Ковалю, Ю. Козлова, О. Коломоєць, В. Колпакова, А. Комзюка, О. Кузьменко, В. Лорія, І. Опришка, В. Перепелюка, Л. Попова, О. Семьоркіної, В. Сорокіна, Ю. Старилова, В. Тимощука, Ю. Тихомирова, М. Тищенко та багатьох інших.

Адміністративне судочинство має безпосередній зв'язок із проблематикою адміністративних процедур. Яка ж основна проблема визначає ефективність захисту прав особи через інститут адміністративного судочинства? Це — проблема недосконалості законодавства в частині регламентації діяльності суб'єктів владних повноважень і насамперед органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб. Йдеться про процедурне законодавство.

Сьогодні тема адміністративних процедур привертає все більше уваги фахівців. Можна навести такий фрагмент праці професора В. Авер'янова: «Необхідно розуміти, що такі процедури, які узагальнено визначаються як «адміністративні», здатні підвищувати ефективність управлінської діяльності, сприяти чіткому виконанню функцій і повноважень органів та посадових осіб. Але головне — адміністративні процедури забезпечують суворий правовий режим дотримання прав і свобод громадян і є дієвим засобом захисту проти суб'єктивізму і свавілля з боку службовців органів ви-

конавчої влади. Невипадково в більшості європейських країн існують кодифіковані акти, присвячені дуже детальній регламентації таких процедур. Причому подібні закони в цих державах — це серцевина адміністративного законодавства. Вони визначають рівень демократії у державному управлінні» [4, 79].

Професор А. Комзюк зазначав, що неналежне правове регулювання процедур застосування заходів адміністративного примусу є ще однією загальною проблемою у забезпеченні прав людини у цій сфері. І знову ж ця проблема найбільше стосується заходів, які не є адміністративними стягненнями. Останні накладаються і виконуються в порядку, встановленому КпАП України. Для інших же заходів загальні процедури застосування, так само як і підстави, не встановлено. Зважаючи на те, що діяльність щодо застосування заходів адміністративного примусу всіх видів визнається видами адміністративних проваджень, її необхідно врегулювати в Адміністративно-процедурному кодексі (крім провадження у справах про адміністративні правопорушення, регулювання якого має залишитися в КпАП України) [5, 46–49].

Відомий учений В. Протасов зазначав, що «процедура є системою, яка: 1) зорієнтована на досягнення конкретного соціального результату; 2) складається із актів поведінки, які послідовно змінюють один одного; 3) урегульована соціальними нормами; 4) побудована ієрархічно; 5) знаходиться в розвитку; 6) виступає засобом реалізації основного суспільного відношення (має службовий характер); 7) права процедура діє в правовому середовищі» [6, 15–16].

У словнику В. Даля [7, 526] міститься визначення терміна «про-

цедура». Зазначено, що це «всякое длительное последовательное дело, порядок». Щодо терміна «процес», то у цьому ж словнику воно ототожнюється із терміном «процедура». В «Большой советской энциклопедии» вже відсутнє визначення терміна «процедура», але в той же час дається таке визначення терміна «процес» (від лат. *processus* — продвижение): 1) последовательная смена состояний стадий развития; 2) совокупность последовательных действий для достижения какого-либо результата [8, 161]. У «Новому тлумачному словнику української мови» процедура визначається як офіційно встановлений чи узвичаєний порядок здійснення, виконання або оформлення чого-небудь [9, 828].

Що ж розуміється під адміністративною процедурою в теоретичних дослідженнях?

Розуміння процедури як порядку не викликає сумнівів. Воно породжує систему складних процесуальних норм, за допомогою яких здійснюється законодавчий, бюджетний, цивільний процеси. Складніше формується процес в адміністративній сфері, який характеризується значним обсягом, динамізмом, швидкоплинністю [10, 3].

У ґрунтовному дослідженні, проведеному Центром політико-правових реформ, можна знайти таке визначення адміністративної процедури, як встановлений законодавством порядок розгляду та вирішення адміністративними органами індивідуальних адміністративних справ [11, 24].

До саме таких висновків доходить і О. Кузьменко, яка теж детально досліджує співвідношення понять «адміністративна процедура» та «адміністративний процес» [12, 164–174]. Її висновок полягає в тому, що адміністративна процедура становить вста-

новлений адміністративно-процесуальними нормами порядок діяльності уповноважених суб'єктів щодо розгляду і вирішення індивідуально-конкретних справ.

Е. Демський пропонує таке визначення адміністративної процедури, як встановлений нормами адміністративно-процесуального права порядок діяльності суб'єктів правовідносин щодо реалізації нормативно-правового регулювання у сфері державного управління та розгляду і вирішення конкретних адміністративних справ [13, 134–135].

У проекті Адміністративно-процедурного кодексу України (далі — АПК України) запропоновано такі визначення: «1) адміністративна процедура — визначений законодавством порядок адміністративного провадження; 2) адміністративне провадження — сукупність послідовно здійснюваних адміністративним органом процедурних дій і прийнятих процедурних рішень з розгляду та вирішення адміністративної справи, що завершується прийняттям адміністративного акта і його зверненням до виконання» [11, 90].

Спробуємо застосувати такий прийом заміни: у понятті адміністративної процедури замінимо слова «адміністративного провадження» визначенням самого провадження.

У нас вийде: «1) адміністративна процедура — визначений законодавством порядок сукупності послідовно здійснюваних адміністративним органом процедурних дій і прийнятих процедурних рішень з розгляду та вирішення адміністративної справи, що завершується прийняттям адміністративного акта і його зверненням до виконання».

Щось здається тут не зовсім правильним, тому що саму процедуру ми

визначаємо через процедурні дії та процедурні рішення, яким не даємо визначення в АПК України.

Тоді підійдемо до цієї проблеми прагматично і практично — через дослідження конкретних правовідносин.

Наприклад, розглянемо ситуацію отримання паспорта громадянином України. Детальна регламентація оформлення і видачі паспорта громадянина України передбачена відомчим нормативно-правовим актом — наказом МВС України «Про затвердження Порядку оформлення і видачі паспорта громадянина України» від 15 червня 2006 р. № 600. Цей Порядок розроблений відповідно до законів України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», Положення про паспорт громадянина України, затвердженого Постановою Верховної Ради України від 26 червня 1992 р. № 2503-XII.

Для оформлення паспорта особа подає заяву про видачу паспорта.

Таким чином, особа звертається до органів внутрішніх справ і ініціює початок адміністративної процедури щодо видачі паспорта.

Така адміністративна процедура стосується конкретної особи і має індивідуальний характер. Тому можемо вести мову про загальну регламентацію адміністративних процедур лише з огляду на їх індивідуальний, персональний характер.

Орган внутрішніх справ, отримавши відповідну заяву, розпочинає провадження щодо видачі паспорта. Здійснення такого провадження регламентовано саме відомчим наказом, що встановлює порядок оформлення і видачі паспорта громадянина України. Для забезпечення адміністративної процедури орган внутрішніх справ не

здійснює провадження в повному обсязі, а лише обирає необхідні дії та приймає необхідні рішення для досягнення необхідного правового результату. Саме конкретний характер адміністративної процедури обумовлює межі застосування загального провадження. Цей висновок впливає з «унікальності» кожної адміністративної процедури. Адміністративна процедура стосується конкретної особи і спрямована на забезпечення реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних осіб, прав та законних інтересів юридичних осіб та виконання цими особами визначених законом обов'язків.

Регламентації підлягають адміністративні провадження, які є загальними правилами діяльності органів публічної адміністрації для вирішення адміністративних справ. Якщо таке співвідношення між процедурою та провадженням визнати правильним, це призводить до необхідності уточ-

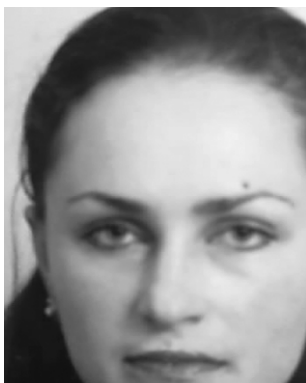
нення термінів, які містяться в проекті АПК України. У найбільш загальному вигляді можна запропонувати таке бачення поняття «адміністративна процедура» та «адміністративне провадження», керуючись їх нерозривним зв'язком: адміністративна процедура — це ініційоване належним суб'єктом адміністративне провадження щодо реалізації конкретного права чи забезпечення виконання конкретного обов'язку; адміністративне провадження — це визначений законодавством порядок підготовки і прийняття рішень та вчинення дій суб'єктами владних повноважень (органами публічної адміністрації).

Отже, існує безперечний зв'язок між такими поняттями, як адміністративна процедура та адміністративне провадження, де адміністративне провадження має загальнорегламентуючий, а адміністративна процедура — індивідуально-регламентуючий характер.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Адміністративна процедура та контроль за діяльністю адміністративних органів в Угорщині, Польщі, Болгарії, Естонії та Албанії. — К., 1999. — 236 с.
3. Джафарова М. В. Адміністративні процедури прийняття та реалізації управлінських рішень органів внутрішніх справ у відносинах з населенням : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Національний ун-т внутрішніх справ. — Х., 2008. — 21 с.
4. Авер'янов В. Б. Нові риси предмета українського адміністративного права // Персонал. — 2005. — № 4. — С. 76–81.
5. Комзюк А. Т. Адміністративний примус : деякі загальні проблеми дослідження та правового регулювання в контексті забезпечення прав людини // Право України. — 2005. — № 4.
6. Протасов В. Н. Модель надлежащей правовой процедуры : теоретические основы и главные параметры // Сов. государство и право. — 1990. — № 7. — С. 15–16.
7. Толковый словарь живого Великорусского языка Владимира Даля // Издание книгопродавцы-типографа М. О. Вольфа. — М., 1882. — Т. 3. — 555 с.
8. Большая советская энциклопедия. — М., 1975. — Т. 21. — 639 с.
9. Новий тлумачний словник української мови. — К., 1998. — Т. 3. — 927 с.
10. Тихомиров Ю. А., Таланина Э. В. Административные процедуры и право // Журнал российского права. — 2002. — № 4. — С. 3–13.
11. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід та пропозиції для України / авт.-упоряд. В. П. Тимошук. — К., 2003. — 496 с.
12. Кузьменко О. В. Теоретичні засади адміністративного процесу : моногр. — К., 2005. — 352 с.
13. Демський Е. Ф. Адміністративне процесуальне право України : навч. посіб. — К., 2008. — 496 с.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ ПОТЕРПІЛОГО У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

О. ПАВЛІК

*кафедра кримінального права і процесу
(Волинський національний університет
імені Лесі Українки)*

Членство України у різноманітних міжнародних організаціях та заяви про наміри вступити в інші міжнаціональні структурні об'єднання (зокрема, Євросоюз, НАТО тощо) зумовлюють приведення національних правових норм, у тому числі в галузі виконання кримінальних покарань та захисту прав потерпілих від злочину на цій стадії, до кращих світових стандартів. З огляду на це, зазначена проблема, що має як теоретичне, так і практичне значення, є досить актуальною. І хоча різноманітних наукових розробок і публікацій щодо ефективного розв'язання цього завдання не бракує, окремі аспекти цієї проблеми досі є маловивченими, дискусійними та потребують уточнення і переосмислення. Такий рівень важливості зазначеного питання, крім цього, пов'язаний з нагальною необхідністю у сучасних умовах визначення змісту, форм, методів і реалізації кримінально-виконавчої політики що-

до потерпілих від злочинів, яка є одним із системних елементів політики у сфері боротьби зі злочинністю [1, 7–16].

Саме у такому контексті змістовно спрямовані на сьогодні наукові дослідження О. Бичич, І. Богатирьова, П. Біленчука, Н. Болотіної, В. Борисова, В. Голіни, В. Грищука, О. Джузи, А. Закалюка, В. Ємельянова, О. Колба, О. Кресіна, В. Куца, О. Лисодєда, В. Меркулової, В. Навроцького, В. Панова, П. Рабіновича, В. Синьова, О. Скакуна, А. Степанюка, М. Хавронюка, І. Яковець, П. Фріса та ін.

Міжнародні стандарти — це норми якісних характеристик товарів, послуг тощо, що приймаються на міжнародному рівні [3, 343].

У наукових джерелах під стандартами (англ. — *standard*) розуміють норму, зразок, мірило [2, 633].

Із здобуттям незалежності України (1991 р.) наша держава обрала стратегічний курс по входженню у міжна-

родний, зокрема загальноєвропейський, правовий простір. Однією з передумов для досягнення мети цієї діяльності стала Спільна програма Комісії Європейських Співтовариств і Ради Європи у галузі реформи правової системи, місцевого самоврядування та правоохоронної системи України, у п. 3.2 якої зазначалось, що «... 14 липня 1992 р. Україна подала заявку про вступ до Ради Європи. У вересні 1992 р. українському парламенту був наданий статус спеціально запрошеного гостя в Парламентській Асамблеї Ради Європи, яка у своєму висновку № 190 (1995) рекомендувала Комітету міністрів запропонувати Україні стати членом Ради Європи і надати їй 12 місць у Парламентській Асамблеї», а в п. 3.3 — «Ці рекомендації, ухвалені Асамблеєю 26 вересня 1995 року, спиралися на розумінні того, що через рік після вступу Україна, крім іншого, схвалить нову Конституцію, концепцію правової політики у галузі захисту прав людини, правової та судової реформи, новий Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекс...» [4, 7].

31 жовтня 1995 р. Україна приєдналася до Статусу Ради Європи [5], а напередодні вжила таких заходів [6, 3]: у серпні 1993 р. було видано Указ Президента України «Про Міжвідомчий Комітет України у справах Європейського Союзу»; 10 листопада 1994 р. Верховна Рада України ратифікувала Угоду про Партнерство і Співробітництво між Європейським Співтовариством й Україною [7].

Процес входження України у міжнародний правовий простір продовжувався і в подальшому. Зокрема, Законом України від 18 березня 2004 р. Верховна Рада України ухвалила Загальнодержавну програму адаптації

законодавства України до законодавства Європейського Союзу [8].

Не знаходилась при цьому осторонь і вітчизняна наука. Так, Ю. С. Шемшученко з цього приводу зауважив, що «...ми іноді не надаємо належної уваги перевіреному століттями зарубіжному досвіду з тих або інших питань» [9, 13]; «інтеграція України у європейські структури ставить питання про зближення українського національного і європейського права», яке можна визначити як «сукупність правових норм, що міститься в актах практично всіх Європейських міжнародних організацій, зокрема Ради Європи та Європейського Союзу» [10, 26].

Серед цих правових джерел є й ті, що безпосередньо належать до захисту прав і законних інтересів потерпілих від злочину: 1) Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою від 29 листопада 1985 р. [11]; 2) Європейська конвенція по відшкодуванню шкоди жертвам насильницьких злочинів від 24 листопада 1983 р. [12]; 3) План дій Європейського Союзу в галузі юстиції та внутрішніх справ від 12 грудня 2001 р. [13]; 4) Рамкове рішення Ради ЄС «Про місце жертв злочинів у кримінальному судочинстві» від 15 березня 2001 р. [14]; 5) Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи про становище потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу від 28 червня 1985 р. [15] та ін.

Наша країна остаточно свій підхід до процесу гармонізації (від грецьк. — скріплення, злагожденість) [2, 140], адаптації (від лат. — пристосовую) [16, 10] тощо до міжнародно-правових норм на законодавчому рівні визначила у Законі України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства Європейського Союзу».

Проте досі на практиці, як показують результати проведеного дослідження, виникає ряд перешкод, труднощів і нез'ясованих моментів щодо правильності та, головне, законності застосування міжнародних стандартів щодо жертв злочинів. Зміст зазначеної проблеми полягає в такому: 1) як це впливає зі змісту ст. 19 Конституції України, органи державної влади (у цьому випадку — виконавчої та судової) та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України; 2) принцип законності як базовий закріплений у всіх кримінально-правових нормативних актах (КК (ст. 2); КПК (ст. 5); КВК (ст. 5)); 3) відповідно до вимог ст. 9 Конституції України та Закону України «Про міжнародні договори України» [17] чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства (така згода здійснюється у вигляді ратифікації чи приєднання до міжнародно-правових актів, угод тощо) [18, 17]; 4) недотримання та неналежне виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань приводить до того, що щорічно більше 30 % потерпілих від злочинів залишаються без задоволення визнаних судом збитків (зокрема, через те, що не відбувається суттєвих позитивних змін у підвищенні заробітної плати засуджених у місцях позбавлення волі, внаслідок чого вони позбавлені можливості відшкодувати витрати на їхнє утримання, а адміністрація установ — здійснювати відрахування за виконавчими листами [19, 289]).

Отже, якщо керуватись законами формальної логіки, то впроваджувати у практичну діяльність правоохоронних органів і суду можна лише ті

міжнародні стандарти, що становлять зміст нормативно-правових актів, які стали частиною чинного законодавства України.

Є й інший бік цієї проблеми: у самих міжнародних правових джерелах не завжди ставиться обов'язок для країни — учасниці договору (угоди, конвенції, протоколу тощо) втілити певні стандарти у діяльність державних органів. Так, у преамбулі Європейських в'язничних правил (ЄВП) зазначено положення про те, що «...ці Правила не є типовими і що в багатьох європейських країнах в'язничні служби на практиці вже використовують стандарти більш високі, ніж ті, що викладені у цих правилах» [20, 6]. Аналогічні застереження є й в інших міжнародних нормативно-правових актах з питань виконання кримінальних покарань.

З огляду на їх зміст та з метою кваліфікації міжнародних стандартів, вченими здійснено ряд спроб поділити їх за певними критеріями. Зокрема, П. Пономарьов запропонував тричленну структуру класифікації стандартів міжнародного характеру у галузі кримінально-виконавчої діяльності, взявши за основу такі підстави: а) масштаб дії; б) спеціалізацію; в) ступінь обов'язковості для держав-учасниць.

Таких позицій у цілому дотримуються В. Корчинський, О. Лисодєд, А. Степанюк та І. Яковець.

В. Уткін, у цілому погоджуючись із запропонованою класифікацією міжнародних стандартів, вважає, що додатковими критеріями їх поділу на певні групи виступають: 1) джерела їх походження (міжнародні договори, пакти, конвенції, норми і принципи, що прийняті міжнародними урядовими або неурядовими організаціями); 2) стандарти, які затверджуються сто-

совно окремих видів покарань; 3) стандарти щодо тримання певних категорій правопорушників (засуджених).

У теорії права, крім цього, й далі тривають дискусії щодо співвідношення норм національного та міжнародного права, які можуть, на нашу думку, бути додатковими критеріями для класифікації міжнародних стандартів. Зокрема, дуалістична теорія керується тим, що міжнародне право та національне право — абсолютно різні системи права як за своїм характером, так і за сферою дії, а тому вони існують незалежно одне від одного як дві рівноправні та самостійні системи права.

Теорія примату (переваги, більшої сили тощо) норм міжнародного права ґрунтується на тому, що, істотно відрізняючись одне від одного, міжнародне право та національні системи є двома гілками одного дерева. Проте міжнародне право є правом значно вищого порядку, воно користується приматом щодо внутрішнього державного права. Саме міжнародне право визнає сферу дії права чи іншої держави як і взагалі всю сферу дії влади держави.

Нігілістична теорія, обґрунтовуючи абсолютну перевагу внутрішнього державного права, зводиться до заперечення обов'язковості міжнародного права.

Як показує практика, у демократичних державах діє принцип пріоритету норм міжнародного права над нормами національного права держави, згідно з яким вважається, що саме міжнародне право втілює загальнолюдські принципи, на яких повинні ґрунтуватися як міждержавні, так і внутрішні державні правовідносини. Ця доктрина має бути реалізована і в Україні за умови ратифікації (чи приєднання) міжнародно-правових

норм Верховною Радою України. Саме на таких засадах побудовані, зокрема, статті 3, 9, 18, 64 та ін. Конституції України, закони України «Про міжнародні договори України», «Про правонаступництво України» тощо, які закріпили такий принцип співвідношення норм міжнародного і вітчизняного права: якщо нормами міжнародного договору України передбачено інші правила, ніж ті, що встановлені в національному законодавстві України, то діють правила міжнародного договору. У той самий час, як зазначено в ч. 2 ст. 9 Конституції України, укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Цікаво, на нашу думку, підійшли до вирішення цього завдання у Російській Федерації. Так, у ч. 4 ст. 3 КВК Росії зазначено положення про те, що рекомендації (декларації) міжнародних організацій з питань виконання покарань і поведження із засудженими реалізується в кримінально-виконавчому законодавстві Російської Федерації у разі наявності необхідних економічних і соціальних можливостей. З огляду на сучасний соціально-економічний стан нашого суспільства, варто цей підхід застосувати й в Україні, враховуючи, що такий досвід є й в інших країнах світу. Якщо в Україні завжди починають з етичних міркувань і закінчують констатацією факту відсутності достатніх фондів на реалізацію великої ідеї, а виконавці не несуть відповідальності саме з цієї причини, то на Заході підхід абсолютно протилежний — під наявні кошти, які держава ладна використати на проблему, підбирають таку етичну концепцію, яку за ці кошти технічно можливо реалізувати в повному обсязі в межах певного часу, і компетентні

виконавці несуть персональну відповідальність перед суспільством [6, 78].

Звичайно, під час формування концептуальних засад кримінально-виконавчої політики України міжнародні стандарти, які регламентують права людини і громадянина та не містять спеціальних норм щодо потерпілих від злочину (так звані міжнародні акти загального характеру — Загальна декларація прав людини, Факультативний протокол про політичні, економічні та інші права людини і громадянина), мають стати принципами законотворчої діяльності відповідних суб'єктів законодавчої ініціативи, навіть у випадках, якщо вони не набули законної сили на території України. Ідеї, положення та вимоги, що містяться у міжнародних документах, які включають стандарти поведінки із засудженими, повинні максимально враховуватись у національному кримінально-виконавчому законодавстві і співвідноситись з принципами кримінально-виконавчої діяльності. При цьому міжнародні стандарти з цих питань, включаючи загального характеру, та кримінально-виконавче законодавство України мають співвідноситись поміж собою як загальне та, відповідно, одиничне явище [10, 26].

Цей підхід, без сумніву, повною мірою слід враховувати і при здійсненні заходів гармонізації вітчизняного законодавства щодо потерпілих від злочинів.

Більше того, впровадження міжнародних стандартів з питань захисту жертв злочинів, які мають загальний характер, повинно стати моральним обов'язком тієї держави, яка декларує свою демократичність, та невід'ємним змістом її кримінально-виконавчої політики на всіх стадіях її формування. При цьому навіть при національній правовій специфіці історичних, культурних та інших особливостей,

відповідно до вимог міжнародного права держава несе обов'язок, незалежно від політичних, економічних та культурних систем, заохочувати й захищати всі права та основні свободи людини і громадянина (у цьому випадку — потерпілих від злочину). Разом із тим, як зауважив німецький учений К. Роксін, не слід очікувати революційних змін у кримінальному праві, за винятком однієї з п'яти фаз його розвитку на найближче століття: реакція на кримінально карану поведінку суттєво зміниться і буде доповнена або замінена такими заходами, які хоч і припускають як передумову кримінально каране діяння, але не будуть сприйматись як покарання у традиційному сенсі (зокрема, до них він відносить суспільно корисні роботи і добровільне відшкодування шкоди для потерпілих від злочинів).

Наразі реальності з цих питань є такими:

— Україна недостатньо виконує свої зобов'язання перед ООН та її інституціями і перед Радою Європи щодо захисту прав жертв злочинів. Це полягає передусім у тому, що протягом багатьох років не ратифікуються вже давно підписані від імені України міжнародні договори або немає прагнення до підписання важливих міжнародно-правових актів із цих проблем. Так, на сьогодні залишаються не визнаними Україною як обов'язкові такі міжнародні документи: Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою даних особистого характеру від 28 січня 1981 р.; Європейська конвенція по відшкодуванню шкоди жертвам насильницьких злочинів від 24 листопада 1983 р. [12]; Рамкове рішення Ради Європейського Союзу «Про місце жертв злочинів у кримінальному судочинстві» від 15 березня 2001 р. [14]; Рамкове рі-

шення «Про відмивання грошей, ідентифікацію, відстеження, замороження, арешт та конфіскацію знарядь та доходів від них» від 26 червня 2001 р.; Рамкове рішення Ради Європейського Союзу «Про виконання в Європейському Союзі рішень про заморожування майна або доказів» від 22 липня 2003 р. та ін.;

— відповідні органи влади України постійно порушують вимоги ч. 2 ст. 9 Закону України «Про міжнародні договори»: пропозиції щодо ратифікації міжнародного договору України не подаються Міністерством закордонних справ України у встановлений цим Законом 6-місячний строк з дня його підписання. Системного характеру набуло порушення вимог ч. 7 ст. 9 вказаного Закону, в якій встановлено: якщо на ратифікацію подається міжнародний договір, виконання якого потребує прийняття нових або внесення змін до чинних законів України, проекти таких законів подаються на розгляд Верховної Ради України разом із проектом закону про ратифікацію і приймаються одночасно;

— міжнародне, зокрема загальноєвропейське, законодавство поки що розвивається недостатньо системно: звертає увагу лише на найбільш актуальні питання і, як правило, загалом не ставить за мету уніфікувати положення щодо злочинів і санкцій за їх виконання, а також щодо захисту прав потерпілих від злочинів. Це, до речі, є історичною практикою Європейських країн.

Для приведення змісту кримінально-виконавчої політики України щодо захисту потерпілих від злочину до міжнародних стандартів слід, на нашу думку, вжити таких заходів:

1. Здійснити ретельний моніторинг національного законодавства України, під час якого слід визнати, які саме зобов'язання, взяті на себе Україною у зв'язку з ратифікацією відповідних міжнародних договорів, або приєднання до них, вона не виконала [6, 221].

2. Одним із завдань гармонізації законодавства України з міжнародно-правовими актами має стати уніфікація (від *уні...* і *...фікація* — приведення до єдиної форми, системи) термінології. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що у міжнародних конвенціях визначено цілий ряд цілком придатних для використання у кримінальному законодавстві термінів, що мають відношення до вирішення проблем, пов'язаних із захистом прав потерпілих від злочину, зокрема, це: «доходи», «власність», «засоби», «конфіскація», «державна посадова особа», «суддя», «юридична особа», «дані особистого характеру», «незаконний», «товар», «жертва», «свідомо» тощо.

Водночас слід враховувати, що європейське право — це не правова концепція, а насамперед діюча категорія, яка об'єднує процес розвитку галузей європейського права і його безпосередні механізми впливу на національні кримінально-правові системи.

3. Регламент Верховної Ради України потрібно доповнити положеннями про те, що зміст та діяльність законодавчого органу України та суб'єктів законодавчої ініціативи складають загальноприйняті міжнародно-правові цінності, права і свободи людини та громадянина, які є універсальними і неподільними. Закони та інші нормативно-правові акти України мають ґрунтуватися на загальновизнаних міжнародних стандартах, що утверджують і забезпечують права та свободи людини і громадянина, та є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України).

4. Статтю 5 КВК України варто доповнити принципом пріоритетності та

збереження загальнолюдських цінностей і поваги прав людини при виконанні кримінальних покарань.

5. Статтю 2 КВК України необхідно доповнити ч. 2 такого змісту: «Рекомендації (декларації) міжнародних

організацій з питань виконання покарань і поводження із засудженими реалізуються в кримінально-виконавчому законодавстві України за наявності необхідних економічних і соціальних можливостей держави».

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Кримінально-виконавче право України* : Загальна та Особлива частини : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джузи. — К., 2002. — 446 с.
2. *Словник іншомовних слів* / за ред. О. С. Мельничука. — К., 1977. — 775 с.
3. *Великий тлумачний словник української мови* / упоряд. Т. В. Ковальова. — Х., 2005. — 767 с.
4. *Спільна програма Комісії Європейських Співтовариств, Ради Європи в галузі реформи правової системи, місцевого самоврядування та правоохоронної системи України.* — К. ; Страсбург, 1997. — 92 с.
5. *Про приєднання України до Статуту Ради Європи* : Постанова Верховної Ради України від 31 жовтня 1995 р. // Офіційний вісник України. — 2004. — № 26. — Ст. 1733.
6. *Хавронюк М. І.* Сучасне загальноєвропейське кримінальне законодавство : проблеми гармонізації : моногр. — К., 2005. — 264 с.
7. *Про ратифікацію Угоди про Партнерство і Співробітництво між Європейським Співтовариством і Україною* : Постанова Верховної Ради України від 10 листопада 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 46. — Ст. 415.
8. *Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу* : Закон України від 18 березня 2004 р. // Урядовий кур'єр. — 2004. — 20 квіт.
9. *Шемшученко Ю. С.* Гармонізація законодавства України з міжнародним і Європейським правом // Європа, Японія, Україна : шляхи демократизації державно-правових систем : матеріали міжнар. наук. конф., м. Київ, 17–20 жовтня 2000 р. — С. 8–20.
10. *Шемшученко Ю. С.* Європейське право : теорія і практика // Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом : матеріали наук.-практ. конф. — К., 1998. — С. 26–28.
11. *Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою* від 29 листопада 1985 р. // Права людини і професійні стандарти для працівників правоохоронних органів в документах міжнародних організацій. — К., 2002. — С. 176–178.
12. *Європейська конвенція по відшкодуванню шкоди жертвам злочинів* від 24 листопада 1983 р. // Международные акты о правах человека : сб. док. — М., 1998. — С. 606–609.
13. *План дій Європейського Союзу в галузі юстиції та внутрішніх справ* від 12 грудня 2001 р. // Права людини і професійні стандарти для працівників правоохоронних органів в документах міжнародних організацій. — К., 2002. — С. 153–157.
14. *Рамкове рішення Ради ЄС «Про місце жертв злочинів у кримінальному судочинстві»* від 15 березня 2001р. // Вестник юстиции. — М., 2002. — Вып. 4. — С. 72–77.
15. *Рекомендація Комітету міністрів РЄ про становище потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу* від 28 червня 1985 р. // Международные акты о правах человека : сб. док. — М., 1998. — С. 599–601.
16. *Короткий тлумачний словник української мови* / за заг. ред. Д. Г. Гринчишина. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К., 1988. — 320 с.
17. *Про міжнародні договори України* : Закон України від 29 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 50. — Ст. 540.
18. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України.* — 3-тє вид., переробл. і допов. / за заг. ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К., 2005. — 1064 с.
19. *Забезпечення прав і свобод людини в пенітенціарних закладах* // Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні : доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. — К., 2004. — С. 278–308.
20. *Європейські в'язничні правила* : Рекомендація № R(87)3 Комітету міністрів державам-членам щодо Європейських в'язничних правил : Ухвалена Комітетом міністрів 12 лютого 1987 р. по 404-му засіданні заступників міністрів. — К., 1987. — 26 с.

СПІВУЧАСТЬ В УМИСНОМУ ВБИВСТВІ, ВЧИНЕНОМУ НА ЗАМОВЛЕННЯ

В. СНІДЕВИЧ

(Національна академія прокуратури України)

Кримінальний кодекс України передбачає два склади замовних злочинів — умисне вбивство, вчинене на замовлення (п. 11 ч. 2 ст. 115 КК), та умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинене на замовлення (ч. 2 ст. 121 КК). Наявність у КК України таких складів злочину, на нашу думку, зумовлює потребу в удосконаленні законодавчої регламентації видів співучасті у злочині.

На сучасному етапі у зв'язку з відносною новизною цих складів злочинів особливої уваги потребує дослідження проблеми кримінально-правової оцінки діянь співучасників у вчиненні цього злочину. Питання кримінальної відповідальності співучасників, зокрема, в умисному вбивстві, вчиненому на замовлення, має велике практичне значення, оскільки правильне його вирішення дає змогу з'ясувати участь кожного у вчиненні злочину та призначити кожному з них справедливе покарання.

Наука кримінального права достатньо уваги приділила дослідженню питань співучасті, її форм та видів.

Проводилися дослідження і певних аспектів кримінально-правового статусу окремих співучасників злочину. Ці питання, зокрема, вивчали Ф. Бурчак, Л. Жаровська, О. Кваша, В. Куц, М. Мельник, А. Піонтковський, П. Пилипчук, О. Саїнчин, Н. Таганцев, Б. Тимошенко, А. Трайнін, О. Ус, С. Шапченко, А. Шульга, Н. Ярмиш, С. Яценко та ін. Однак питання співучасті залишається однією з найскладніших кримінально-правових проблем. На нашу думку, й досі не позбавлені певної актуальності висловлення Н. Таганцева, зроблені ним ще на початку ХХ ст., про те, що вчення про співучасть перебуває в хаотичному стані і є одним із найбільш заплутаних вчень теорії злочину; тут тісно переплітаються питання загальних підстав кримінальної відповідальності, вини, причинного зв'язку тощо [8, 735].

Виокремлення в Особливій частині КК так званих замовних злочинів вимагає, на нашу думку, певного переосмислення питань співучасті. Метою цієї статті є дослідження ролі основ-

них співучасників умисного вбивства, вчиненого на замовлення, — виконавця вбивства і його «замовника», визначення того, ким вони є в системі співучасників, хто з них та яку роль відіграє у злочині, та на підставі проведеного дослідження внесення пропозицій щодо вдосконалення законодавства з цього питання.

Для умисного вбивства, вчиненого на замовлення, завжди характерним є те, що його суб'єктами є щонайменше дві особи: виконавець вбивства, який безпосередньо заподіює смерть іншій особі, і особа, чию волю він реалізує (замовник). Досить часто в ньому беруть участь й особи, дії яких є, власне, посередницькими. Таким чином, цей злочин завжди вчиняється у співучасті.

Загалом у теорії кримінального права існують дві основні теорії співучасті — суб'єктивна й об'єктивна.

Теорія вітчизняного кримінального права та законодавство завжди в основі розмежування співучасників на види висувала об'єктивний критерій. Вперше об'єктивна теорія була сформульована А. Фейєрбахом, який вважав, що виконавцем злочину повинен визнаватися тільки той, хто викликав злочинний результат, тобто був його головною причиною, пособником же є той, хто сприяв цьому результату, тобто став другорядною причиною [4, 100]. Ця концепція, зокрема, досліджувалась у працях ряду вчених — Н. Таганцева, А. Піонтковського, Ф. Бурчака, П. Грішаєва, Г. Крігера [8, 757; 7, 576; 2, 242–246; 3]. Підставою розмежування видів співучасників в об'єктивній теорії співучасті є функціональна роль співучасників, характер виконуваних ними дій, а також ступінь їх об'єктивної участі у вчиненні злочину.

Аналіз закріплених у ст. 27 КК України видів співучасті вказує на те,

що кожен вид співучасника (де поряд із виконавцем злочину перераховуються інші його співучасники — організатор, підбурювач і пособник) відрізняється від інших саме за своєю функціональною роллю, характером тих дій, які вчиняються ним у злочині. У зв'язку з цим можна стверджувати, що Загальна частина КК України закріплює у Кодексі теорію об'єктивної співучасті.

Проте у теорії кримінального права поряд з об'єктивною існує й суб'єктивна концепція співучасті. Ця концепція загалом не була підтримана вітчизняними вченими [4, 99] та законодавством.

Прихильниками суб'єктивної теорії є Г. Гельшнер, Бар та ін. [5, 102]. Суть цієї теорії полягає в тому, що головним винуватцем є той, хто діє для досягнення власної мети чи, вчиняючи діяння, бачить у ньому власну справу; пособник же сприяє здійсненню чужого наміру. Особа, яка не має безпосереднього інтересу в злочині, не перетворюється на головного винуватця і тоді, коли вчиняє головний акт злочину [1].

Відмінності в суттєвих ідеях співучасті передбачають й зовсім різні підходи щодо оцінки дій співучасників та, як наслідок, покарання за вчинені співучасниками діяння. В об'єктивній співучасті головними та такими, що вимагають призначення більш суворого покарання, є дії виконавця і організатора злочину, а другорядними — дії всіх інших співучасників. У суб'єктивній співучасті головними винуватцями визнаються ті, чиї наміри реалізуються діями, що передбачаються об'єктивною стороною складу злочину, а пособниками — ті, чия воля мається на увазі лише при вчиненні допоміжних дій (навіть якщо ці дії складають об'єктивну сторону складу злочину).

Аналіз умисного вбивства, вчиненого на замовлення, на нашу думку, свідчить про те, що у цьому складі злочину, на відміну від закріпленої у ст. 27 КК об'єктивної співучасті, закріплена зовсім інша її ідея — ідея суб'єктивної співучасті.

Так, в умисному вбивстві, вчиненому на замовлення, можна виділити дві групи співучасників: 1) замовник (замовники) — це особа, яка в цьому злочині реалізовує свою волю, свої інтереси, має свої самостійні мотиви і цілі; 2) інші співучасники, які реалізують у цьому злочині волю і бажання замовника, а не свою волю. Мотиви і цілі цієї групи співучасників зумовлюються не тією злочинною метою, не тими злочинними наслідками, на які спрямований злочин, а домовленістю із замовником. Ця група співучасників фактично є знаряддям, засобом досягнення мети замовника.

Згідно з об'єктивною теорією співучасті замовник (головним чином як підбурювач) не є головним співучасником умисного вбивства, вчиненого на замовлення, а є лише його другорядним співучасником. Натомість у суб'єктивній співучасті замовник, який вчинив дії щодо підбурення виконавця до вчинення злочину, розглядатиметься не як другорядний співучасник, а як головний. Замовник, вчиняючи злочин, діятиме у ньому для досягнення власної мети, вчиняючи діяння, бачитиме в ньому власну справу; інші ж співучасники, зокрема виконавець та організатор, які є головними в об'єктивній співучасті, в суб'єктивній співучасті лише сприятимуть здійсненню чужого наміру (наміру замовника), а тому будуть другорядними співучасниками злочину, незважаючи на те, що виконавець, зокрема, буде виконувати головний акт злочину (діяння, що складають

об'єктивну сторону складу злочину).

Деякі науковці, аналізуючи співучасть в умисному замовному вбивстві, пропонують виділити самостійний вид співучасника — замовника.

Так, Б. Тимошенко вважає, що замовник за суспільним становищем чи злочинним статусом є вищим за будь-якого співучасника. У замовника — своє обличчя і характер його замовлення більш небезпечний, ніж дії організатора чи будь-якого іншого співучасника, а саме замовлення злочину є пружиною, яка запускає (в більшості випадків інкогніто, через посередника) весь механізм, який буде створений без участі замовника. Сукупність цих особливостей свідчить про характер суспільно небезпечних дій замовника і дає підстави виокремити його в самостійний вид співучасті [9].

На думку О. Литвина, поряд з існуючими суб'єктами, що зазначені в ст. 27 КК України «Види співучасників», слід було б передбачити нові види співучасників і визначити їх поняття у ст. 27 чинного КК України у такій редакції: «Співучасниками злочину поряд із виконавцями визнаються організатори, підмовники, пособники, замовники, *пособники замовника, функціонери і посередники*» (виділено мною. — Авт.). Підстави виокремлення замовника як виду співучасника, О. Литвин вбачає в спеціальності суб'єкта, вказуючи, що спеціальним суб'єктом він може бути тоді, коли він повинен виконати об'єктивну або суб'єктивну сторону конкретного складу злочину, який за аналогічними ознаками в іншому складі злочину не буде таким [6, 66]. Виділяючи посередника, О. Литвин пропонує визначити його як особу, яка сприяла замовнику або іншій особі знайти виконавця злочину і не брала

більше жодної участі у здійсненні злочину [6, 67].

Вважаємо, що з думками Б. Тимошенка та О. Литвина повністю погодитись не можна. Незрозуміло, навіщо в межах існуючих видів співучасників, закріплених у ст. 27 КК України, виділяти ще й інші види, зокрема, замовник, пособник замовника, функціонер чи посередник. Будь-які дії перерахованих ними нових видів співучасників охоплюються діями уже існуючих видів співучасників. Той же замовник може виконувати дії, що характерні для підбурювача, організатора чи пособника. Причому той факт, що замовлення злочину є пружиною, що запускає (в більшості випадків інкогніто, через посередника) весь механізм, який буде створений без участі замовника, як стверджує Б. Тимошенко, у жодному разі не впливає на визначення замовника як підбурювача злочину. Крім того, навіщо виділяти такого співучасника, як посередник, як зазначає О. Литвин, якщо його дії повністю охоплюються законодавчим визначенням поняття «пособник». Фактично посередник фізично й інтелектуально сприяє вчиненню злочину, він нічим новим за характером вчинюваних дій не буде відрізнятися, зокрема від пособника. Не зовсім правильним, на нашу думку, у зв'язку з цим буде й виділення пособника замовника, якого також пропонує виділити О. Литвин. Виділення таких видів співучасників нічого нового в характеристику дій вже існуючих співучасників не привносить, а тому лише своєрідно «засмічує» вже існуючу систему видів співучасників.

Головний недолік тверджень Б. Тимошенка та О. Литвина, на наше переконання, полягає в тому, що вони намагаються виділити нові види співучасників замовного злочину в межах

об'єктивної концепції співучасті, яка будується за характером вчинюваних співучасником дій, натомість коли існування таких видів співучасників у замовних злочинах зумовлюються не об'єктивними моментами, а суб'єктивними — тим, що одні з них вчиняють злочин у власних інтересах, а другі — реалізують волю та інтереси інших осіб. Таким чином, виділення особливих видів співучасників, характерних для замовних злочинів, необхідно здійснювати в межах концепції суб'єктивної співучасті, не зосереджуючи увагу на вчинюваних ними діях.

За природою умисне вбивство, вчинене на замовлення, є вбивством, яке вчиняється «чужими руками». Замовник, як правило, при його вчиненні завжди залишається осторонь, не «забруднює свої руки кров'ю», а інша особа (виконавець) розглядається ним як засіб досягнення своїх інтересів. Для замовника виконавець фактично є знаряддям вчинення вбивства.

Таке використання замовником іншої особи для досягнення своєї злочинної мети, на нашу думку, є більш вищим ступенем співучасті у злочині. У межах закріплених у КК України видах співучасників розкрити більш суспільно небезпечний характер такої співучасті неможливо. Це потребує, на наше переконання, закріплення у кримінальному праві інституту замовництва злочину, зокрема у такому складі злочину, як умисне вбивство, вчинене на замовлення. Для цього необхідно передбачити в Загальній частині КК України положення законодавства щодо співучасті, яка б будувалася за суб'єктивним моментом та визначала б особливості відповідальності тих суб'єктів, які, не вчиняючи безпосередньо об'єктивної сторони складу злочину, реалізовували у ньому власний інтерес, використовуючи

інших співучасників як знаряддя злочину. Ми переконані, що саме такий співучасник повинен бути визнаний головним у замовному злочині.

Такі положення про співучасть мають врахувати два види співучасників: 1) особу (яку, з огляду на лексичні особливості формулювання складу злочину, закріпленого п. 11 ч. 2 ст. 115 КК України, можна назвати замовником), яка реалізує у злочині свою волю і свій інтерес; 2) особу (особи), яка не реалізовує у злочині свою волю чи інтерес, а волю та інтерес замовника. Цю іншу особу, на нашу думку, з урахуванням існуючих положень цивільного права щодо виконання доручень можна назвати повіреною.

З урахуванням наведеного, вважаємо, що розділ VI «Співучасть у злочині» КК України доцільно було б доповнити ст. 27¹ такого змісту:

«Стаття 27¹. Види співучасників у замовному злочині.

1. Співучасниками у замовному злочині є замовник та повірений.

2. Замовником є особа, яка, маючи свій інтерес у злочині, реалізує його через діяння іншої особи (осіб).

3. Повіреним є особа, яка, не маючи свого безпосереднього інтересу у здійсненні злочину, реалізує у злочині інтерес іншої особи (замовника)».

Таке положення законодавства про суб'єктивну співучасть, на нашу думку, більш повно відображатиме особливості діянь співучасників та, як наслідок, призначення кожному з них справедливого покарання. Ідея ж суб'єктивної співучасті може бути застосована не лише до умисного вбивства (тяжкого тілесного ушкодження), вчиненого на замовлення, а й щодо інших складів злочину, в яких існує велика ймовірність використання одними суб'єктами злочину інших суб'єктів як знарядь злочину. Але ця проблема потребує подальших самостійних досліджень.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Арутюнов А. А. Системная теория соучастия // <http://www.spbpravo.ru/comm.php?id=6385>
2. Бурчак Ф. Г. Соучастие : социальные, криминологические и правовые проблемы : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. — К., 1986. — 388 с.
3. Гришаев П. И., Кригер Г. А. Соучастие в преступлении по советскому уголовному праву. — М., 1959. — 255 с.
4. Жаровская Г. П. Соучастие в преступлении по уголовному праву Украины : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. — К., 2004. — 210 с.
5. Кузнецова Н., Вельцель Л. Уголовное право ФРГ. — М., 1980. — 214 с.
6. Литвин О. П. Злочини проти життя : навч. посіб. — К., 2002. — 232 с.
7. Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. — М., 1961. — 666 с.
8. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Общая часть : в 2 т. — 2-е изд., перераб. и доп. — СПб., 1902. — Т. 1. — 823 с.
9. Тимошенко Б. Кто есть кто в иерархии соучастников заказного убийства // Зеркало недели. — 1999. — № 20 (241). — 22–28 мая.

ОСОБЛИВОСТІ ВІКОВОГО КРИТЕРІЮ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

О. САПОЖНИКОВА

*відділ проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України)*

Вік — тривалість життя людини, тварини, рослини. Таким є перше значення слова «вік» за тлумачним словником української мови [6], яким ми будемо частково користуватися у цій статті. Нас цікавить, звісно, лише вік людини, а саме — особи у контексті здатності відповідати за вчинене нею діяння. Позаяк наведене вище положення може стосуватися різних видів юридичної відповідальності, то для більш кращого висвітлення цього питання звузимо розгляд лише до кримінальної. Законодавцем встановлено у ст. 22 КК України, що до кримінальної відповідальності можна притягнути особу після досягнення нею віку 16 років, а при вчиненні злочинів, що передбачені ч. 2 цієї статті, — з 14 років.

Необхідність законодавчого визначення віку особи та встановлення його експертним шляхом у разі відсутності документів, які його визначають, зумовлена тим, що певний вік є обов'язковою ознакою суб'єкта злочину, який, у свою чергу, є елементом складу злочину, що є підставою кримінальної відповідальності згідно з кримінальним законодавством.

Дослідженням питань, що пов'язані із суб'єктом злочину в науці кримінального права, займалися такі вчені: Ю. Антонян, Д. Бараненко, В. Бурдін,

Т. Гончар, М. Коржанський, В. Кудрявцев, Н. Лейкіна, Н. Магарін, Х. Мелконян, В. Мороз, В. Емінов, Н. Орловська, В. Орлов, В. Павлов, Я. Соловій, М. Хавронюк тощо.

Однак віковий критерій кримінальної відповідальності (використовуємо це словосполучення замість «вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність» у зв'язку з використанням його у міжнародних правових документах та кримінальному праві різних країн світу і, вважаючи, що воно є доречним до застосування і в Україні) потребує на сьогодні нових наукових підходів та обґрунтувань.

Уже близько півстоліття законодавче визначення віку кримінальної відповідальності обмежується кількісним визначенням мінімальної вікової межі, з якої може наставати кримінальна відповідальність, а саме — передбаченням, з якого віку може наставати кримінальна відповідальність та за які злочини. А щодо визначення понять: вік, малолітня особа, неповнолітній, то законодавець залишив це на розсуд осіб, які керуються нормами кримінального законодавства у своїй практичній діяльності. Така ситуація спонукала нас до розгляду цієї теми та висунення на обговорення пропозиції щодо передбачення у За-

гальній частині КК України глави «Визначення основних понять», де навести визначення понять, таких як вік суб'єкта злочину, малолітня та неповнолітня особи тощо. На нашу думку, такими визначеннями могли б стати, наприклад: вік суб'єкта злочину — це сукупність психолого-фізіологічних ознак людини, які дозволяють їй усвідомлювати суспільно небезпечний характер вчиненого нею діяння і керувати ним; малолітня особа — це особа, яка не досягла віку 14 років; неповнолітня особа — особа, якій виповнилося 14 років, але не досягла 18-ти років. Ці визначення не є остаточними, а лише приблизними, відкритими для обговорення та вдосконалення.

Під час дослідження ми зіткнулися ще з двома, на нашу думку, проблемними питаннями: 1) вживанням слова «може» у ст. 22 КК України; 2) конвенційністю визначення віку кримінальної відповідальності.

Щодо першого, то слово «може» має щонайменше три тлумачення: 1) бути спроможним, у силі що-небудь робити, тобто мати можливість що-небудь робити; 2) можливість дії, вираженої інфінітивом; 3) вживається для вираження припущення [6]. Вважаємо, що використання цього слова у статті, де йдеться про вік кримінальної відповідальності, є недоліком, тому що воно виражає можливість, припущення, але не можливість чи неможливість загалом настання кримінальної відповідальності, а з прив'язкою до певного віку. Тобто кримінальна відповідальність може наставати з 14 або з 16 років, а може не наставати з цього віку, але тоді виникає ситуація, що кримінальна відповідальність може наставати і до 14 чи 16 років, адже якби було сформульоване це словосполучення без слова «може», тоді ми могли б використати тільки ці вікові межі, а так законодавець висловив припу-

щення і про можливість застосування кримінального закону і до інших вікових груп. Так, вік 11 років згадується у чинному КПК України. Наприклад, у п. 5 ст. 6 КПК України передбачено, що кримінальну справу не може бути порушено, а порушена справа підлягає закриттю щодо особи, яка не досягла на час вчинення суспільно небезпечного діяння 11-річного віку. Та вирішення питання на цьому не завершується, а згідно з ч. 1 ст. 7³ КПК України, слідчий, встановивши у кримінальній справі, що суспільно небезпечне діяння, вчинене особою у віці від 11 років і до виповнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, виносить мотивовану постанову про закриття справи та застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру.

По-друге, щодо конвенційності визначення віку кримінальної відповідальності. Питання законодавчого встановлення того чи іншого віку кримінальної відповідальності в Україні є конвенційним, тобто чітких правил його визначення не існує. Це проблемне питання, на нашу думку, у своїй основі містить різний підхід до вікових періодизацій різними спеціалістами. Неоднозначний підхід юристів, медиків, соціологів, психологів тощо до визначення характеристик того чи іншого віку особи призводить до того, що визначення на законодавчому рівні певного віку кримінальної відповідальності не може бути аксіомою, а повинно мати винятки. І такі винятки можна, на нашу думку, створити, додавши ч. 3 до ст. 22 КК України такого змісту: «Якщо особа, яка досягла віку, передбаченого частинами першою та другою даної статті, але внаслідок відставання у психічному розвитку, що не пов'язаний із психічним розладом, під час скоєння суспільно небезпечного діяння не могла повною мірою усвідомлювати фактич-

ний характер і суспільну небезпечність своїх дій (бездіяльності) або керувати ними, вона не підлягає кримінальній відповідальності».

Для того щоб підтвердити названу вище складність встановлення єдиного вікового критерію кримінальної відповідальності та неоднозначність підходу до того чи іншого віку особи, наведемо оглядово деякі вікові періодизації.

Так, відомий психолог Ж. Піаже розробив ряд інтелектуального розвитку дитини: 1) сенсомоторний інтелект (0–2 роки); 2) репрезентативний інтелект і конкретні операції (2–11 років): а) доопераційні уявлення (2–7 років); б) конкретні операції (7–11 років); 3) формальні операції (11–15 років) [1, 158]. Пропустимо вікову категорію до 11 років. І розглянемо особливості психологічного розвитку осіб з 11 років до старечого віку або віку довгожителів.

За словами психолога Л. Виготського, «розвиток особистості має скачкоподібний характер. Особисті зміни іноді відбуваються стрімко, а можуть мати плавний, зовсім непомітний характер. Різкі, корінні зміни в особистості дитини називаються кризами. Кожний кризовий вік закінчується виникненням специфічних новоутворень, які характеризують новий тип будови особистості та її діяльності, ті психічні й соціальні зміни, які вперше виникають на цьому ступені розвитку і які в самому головному та основному визначають свідомість дитини, її відношення до середовища, внутрішнє та зовнішнє життя, весь хід її розвитку в цей період. Загальноновизнаними в психології є кризи 1, 3, 7 і 11–16 років» [2, 33].

І саме на останній такий складний період припадає гостра дискусія з приводу мінімальної межі віку кримінальної відповідальності. Деякі автори, наприклад В. Мороз, пропонують при-
тягувати до кримінальної відповідаль-

ності осіб уже з 11 років за «скоєння ними особливо тяжких агресивних злочинів (умисного вбивства, умисного тяжкого тілесного ушкодження, зґвалтування, умисного вчинення дій, які можуть викликати аварію поїзда). Здатність усвідомлювати суспільну небезпеку своїх дій і керувати ними необхідно встановлювати в кожному конкретному випадку шляхом призначення спеціальної експертизи за участю психіатрів та психологів. Таким чином, стосовно них повинна діяти презумпція неосудності, яка може бути спростована» [2, 59]. В. Павлов пропонує передбачити у Кримінальному кодексі норму (оскільки він є науковцем Російської Федерації, то йде мова про КК Російської Федерації), за якою передбачалася б кримінальна відповідальність осіб, які до моменту злочину досягли 13 років та вчинили вбивство, умисне заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, крадіжку, грабіж, розбій, хуліганство за обтяжливих обставин [3]. За словами В. Бурдіна, «неповнолітні вже з 11-річного віку здатні розуміти протиправність та усвідомлювати суспільну небезпеку таких злочинів, як умисне вбивство (ст. 115), умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121), зґвалтування (ст. 152), насильницьке задоволення пристрасті неприродним способом (ст. 153). За своєю суттю ці заборони відображають елементарні правила поведінки, відомі кожному ще з дитинства» [4, 41].

Наступна вікова група — 14–16 років — є перехідним періодом між підлітковим і юначим віком. У цей період притуплюється гострота сприйняття однолітків. Великий інтерес викликають дорослі, чий досвід, знання допомагають орієнтуватися у питаннях, що пов'язані з майбутнім життям, у цей час починає розвиватися і моральна стійкість особистості. Саме щодо цієї вікової категорії виникає найбільше думок:

одні вважають, що за такі-то злочини особа уже може нести кримінальну відповідальність із 14 років, а інші думають кардинально протилежне.

Далі йде період юності — від 17 до 20–23 років. Це — час вибору життєвого шляху. Для цього періоду характерне завершальне самовизначення, яке дає змогу розпочати стверджувати себе у житті, і є центральним віковим новоутворенням. Молодість — від 20–23 до 30 років відзначається визначенням відношення до суспільного життя і своєї ролі у ньому, відбувається активний пошук самовираження у світі, боротьба «за місце під сонцем». Приблизно у віці 30 років, інколи трішки пізніше, більшість людей переживають кризовий стан. Він виражається у зміні уявлень про своє життя, іноді у повній втраті інтересу до того, що раніше було у ньому головним, у деяких випадках навіть із руйнуванням попереднього способу життя. Цю кризу інколи називають ще кризою сенсу життя, переходом від молодості до зрілості, яка визначена такими межами — від 30 до 60–70 років, за якою йде пізня зрілість — після 60–70 років (у періодизаціях, які наводилися вище, цей період розбивався інколи на інші вікові групи і назви давалися інші, але зупинимося на такому підході). Так, якщо зрілість остаточно виявляє характер, суть різних ліній онтогенезу, то пізня зрілість підводить їх підсумки. Усвідомлення негативних вікових змін, відчуття старості характерні для тих, у кого вступ у цей вік пов'язаний із різким

погіршенням психічного стану чи рівня фізичного здоров'я, звуженням кола соціальних відносин, значним погіршенням матеріального становища. А при збереженні достатньо діяльного життя, особа зберігає і свій попередній психологічний вік, тому будь-які оцінки щодо стану особи потребують індивідуального підходу.

Таким чином, особливості вікового критерію кримінальної відповідальності потребують врегулювання на законодавчому рівні ряду питань: 1) внесення окремої глави до Загальної частини КК України під назвою «Визначення основних понять», де навести визначення серед інших і таких понять, як вік суб'єкта злочину, малолітня та неповнолітня особи; 2) заміни у ст. 22 КК України словосполучення «вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність» на «вік, з якого настає кримінальна відповідальність» та можливості використання поряд із ним словосполучення «вік кримінальної відповідальності» у наукових розробках; 3) внесення ч. 3 ст. 22 КК України такого змісту: «Якщо особа, яка досягла віку, передбаченого частинами першою та другою цієї статті, але внаслідок відставання у психічному розвитку, що не пов'язаний із психічним розладом, під час скоєння суспільно небезпечного діяння не могла повною мірою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпечність своїх дій (бездіяльності) або керувати ними, вона не підлягає кримінальній відповідальності».

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Кулагина И. Ю., Колуцкий В. Н. Возрастная психология : полный жизненный цикл развития человека : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений. — М., 2001. — 464 с.
2. Мороз В. Ф. Делінквентність дітей до чотирнадцятирічного віку (кримінологічні проблеми) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ун-т внутр. справ України. — Х., 1999. — 197 с.
3. Павлов В. Г. Суб'єкт преступления. — СПб., 2001 // [http:// pravoznavec.com.ua/books](http://pravoznavec.com.ua/books)
4. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : моногр. — К., 2004. — 240 с.
5. Кримінальний кодекс України. Кримінально-процесуальний кодекс України. Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах // [http:// www.rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua)
6. Тлумачний словник української мови // [http:// www.slovyk.net](http://www.slovyk.net)

ПОНЯТТЯ ЦІЛЬОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ДЛЯ САДІВНИЦТВА ГРОМАДЯН

Д. САННІКОВ
*(Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого)*

Один із найважливіших принципів земельного законодавства — це принцип забезпечення раціонального використання земель. Він нерозривно пов'язаний з поняттям цільового характеру використання землі. Як відомо, землі України диференціюються за категоріями з урахуванням їх основного цільового призначення. Однією з категорій земель є землі сільськогосподарського призначення. Такими визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської, науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури або призначені для таких цілей. До них належать, насамперед, сільськогосподарські угіддя: рілля, багаторічні насадження тощо. До цієї ж категорії земель належать і несільськогосподарські угіддя, серед яких господарські дороги, полезахисні лісові смуги, землі під господарськими будівлями і дворами та ін. За пунктом «а» ч. 3 ст. 22 ЗК України земельні ділянки для садівництва належать до земель сільськогосподарського призначення, які можуть надаватися громадянам [1]. Дослідження питань щодо цільо-

вого призначення земельних ділянок для садівництва в Україні не проводилися, тому метою цього дослідження є визначення основного та додаткового цільового призначення земельних ділянок для садівництва, виокремлення їх основних складових, аналіз можливості розміщення на вказаних ділянках об'єктів нерухомості.

Аналізуючи земельне законодавство, яке регулює відносини, що виникають з приводу використання земельних ділянок для садівництва, можна дійти висновку, що ч. 3 ст. 35 ЗК України [1] визначає цільове призначення земельних ділянок для садівництва. При цьому виділяється основне та додаткове призначення садових ділянок. До основного належить закладання багаторічних плодових насаджень та вирощування сільськогосподарських культур. Додатковим цільовим призначенням є зведення необхідних будинків та господарських споруд.

У законах та в підзаконних нормативно-правових актах не міститься чіткого формулювання цільового призначення земельних ділянок для садівництва, проте саме таке формулювання і закріплення в законі поняття «цільове використання» цього виду

землекористування є актуальним та необхідним. Такий висновок може бути обґрунтований тим, що нечіткість та невизначеність вказаного виду цільового використання землі, з одного боку, позбавляє особу можливості належного захисту права на цільове використання земельної ділянки для садівництва, а з другого — створює умови і можливість безпідставного застосування до конкретної особи, що використовує земельну ділянку для садівництва, відповідних санкцій.

Необхідно зауважити, що садівництву як виду діяльності громадян при використанні відповідних земельних ділянок притаманні деякі законодавчо закріплені принципи, серед них — принцип раціонального використання. Відомо, що однією з найважливіших складових цього принципу, закріпленого у ст. 5 ЗК України, який пронизує та визначає загальну направленість правової регламентації земельних відносин, виступає ефективність використання земельних ділянок [1].

Ефективність землекористування щодо земельних ділянок для садівництва визначається тим, що такі ділянки передаються у власність або оренду з метою вирощування рослинницьких культур, тобто виробництва на цих землях сільськогосподарської продукції для задоволення власних потреб особи, яка користується такою земельною ділянкою, та членів її родини. У законодавстві найбільш ефективно використання земельної ділянки іноді визначається як юридично дозволене, фізично можливе, економічно доцільне і найбільш прибуткове використання земельної ділянки. При цьому якісні ознаки цієї ділянки не повинні погіршуватися, а продуктивність знижуватися.

Чинне законодавство не закріплює конкретного переліку багаторічних

плодових насаджень і сільськогосподарських культур, що можуть вирощуватися громадянами на садових ділянках, і не встановлює норм виробництва сільськогосподарської продукції з одиниці площі на земельній ділянці для садівництва.

Використання земельної ділянки для садівництва повинно здійснюватися таким чином, щоб не порушувався принцип охорони земель, встановлений ст. 5 ЗК України. При цьому варто наголосити, що дотримання вказаного принципу в процесі землекористування виступає одним із головних обов'язків суб'єкта права власності і права користування садовою земельною ділянкою. Здійснення охорони земель стосується всіх без винятку землекористувачів і власників земельних ділянок. Та умова, що ЗК України передбачає перелік обов'язків власників земельних ділянок і землекористувачів (статті 91, 96 ЗК України) ніяк не свідчить про наявність будь-яких відмінностей. За своїм змістом обов'язки, що стосуються охорони земель, є тотожними. Що ж стосується прав власників земельних ділянок і землекористувачів, то, зрозуміло, що тут відсутня і не може бути тотожність. Головна відмінність полягає у тому, що право розпорядження земельною ділянкою належить лише її власнику. Користувач, у свою чергу, такого права не має.

Одним із недоліків чинного законодавства є відсутність норм щодо діяльності садівничих товариств. Це робить неможливим повноцінне їх функціонування: більшість з них, не маючи законодавчо визначених повноважень, лише формально існує. Раніше діяльність таких товариств регулювалася відповідними нормативно-правовими актами. Форми, принципи, напрями діяльності та повноваження садівни-

чих товариств містилися у Типовому статуті, який був основою для прийняття статутів окремих садівничих товариств.

Доцільним було б застосування з цього приводу досвіду інших держав, наприклад, Російської Федерації. Так, Федеральний Закон «Про садівничі, городницькі та дачні некомерційні об'єднання громадян» від 11 березня 1998 р. [3] встановлює стандарти, норми і правила здійснення садівництва, визначає основи діяльності садоводів і садівничих товариств, їх правовий статус, права й обов'язки та ін.

Крім того, у вказаному Законі (ст. 1) містяться визначення основних термінів, роз'яснення деяких питань, не врегульованих українським законодавством. У ньому, зокрема, як і в ЗК Російської Федерації [2], визначається, що на земельних ділянках для садівництва користувачі мають право зводити житлові будинки, але без права реєстрації проживання у ньому.

За радянських часів Державним комітетом з будівництва та архітектури при Держбуді СРСР були затверджені відомчі будівельні норми забудови територій колективних садів, будівель і споруд — «Норми проектування ВСН 4385» [4]. Вони розповсюджувалися на проектування забудови територій колективних садів, садових будиночків та інших споруд загального та особистого користування садоводів. У них містилися норми як щодо забудівлі безпосередньо садових ділянок, так і взагалі садівничого товариства.

Будівництво садових будинків та інших споруд на садових ділянках повинно було здійснюватися відповідно до проекту організації та настройки території колективного саду. Дозволялося зводити опалювані садові будиночки площею забудови до 50 кв. м.

При цьому не враховувалася площа тераси (веранди) і мансарди. Також було дозволено будівництво господарських споруд, які могли бути окремо стоячими або зблоковані. Їх призначення зводилося до зберігання господарського інвентарю, утримання домашньої птиці та кролів та інших господарських потреб.

Згідно з вказаними вище Нормами, садовий будинок необхідно було розташовувати з відступом від червоної лінії не менш, ніж на 3 м. На кожній земельній ділянці передбачалося облаштування компостного майданчика, ями або ящика. Мінімальна відстань між спорудами на садовій ділянці також була встановлена. Так, наприклад, відстань від помешкання для утримання свійської птиці та кролів до садового будиночка дорівнювала 7 м, відстань від границі сусідньої садової ділянки до будиночка — 3 м, від вбиральні до будиночка — 12 м та ін.

Інженерне обладнання будиночка передбачало можливість встановлення печей і камінів для опалення садових будинків, які працювали на твердому паливі. Хоча територія колективного саду повинна мати обладнану систему водопостачання, підвід води у будинки був заборонений, але вода могла подаватися до водозабірної крану та до душу на садовій ділянці. Крім того, воду можна було подавати ще й до бані, але за умови, що обробка стоків душу або бані проходила у фільтрувальній траншеї з гравійно-піщаною засипкою або в інших очисних спорудах.

Таким чином, на садовій земельній ділянці раніше допускалося зведення таких об'єктів: садовий будиночок, господарські споруди, вбиральня, теплиці, душева кабіна та баня. Розташування таких будівельних об'єктів на садовій земельній ділянці та їх експ-

луатація не суперечило використанню садової земельної ділянки за її основним цільовим призначенням. Це було обумовлено, по-перше, характером будівель, за яким вони слугували для забезпечення вирощування багаторічних плодових насаджень, а подруге, їх розміри та розташування були чітко визначені. Саме це виступало гарантією використання земельних ділянок для садівництва за основним цільовим призначенням та не надавало можливості їх фактичного використання для постійного проживання садовода. Вказані Правила містили норми щодо забудови території колективного саду. Передбачалося, що границя території колективного саду мала бути огорожена. На територію колективного саду також передбачався в'їзд. При цьому якщо садових ділянок було більше 50-ти, необхідно було передбачити не менше двох в'їздів.

Проїзди на території колективного саду, а також під'їзна дорога, що сполучувала територію саду з дорогами загального користування, повинна була мати відповідне покриття. Між перехрестями проїзду передбачалися проїзні майданчики довжиною не менше 14 м та шириною не менше 7 м. Колективні сади повинні були розміщувати на своїй території обов'язкові будівлі. До них належали споруди для зберігання засобів пожежогасіння, майданчики для сміттєзвалищ, майданчики для стоянки автомобілів. Також були допустимі будівлі, серед яких магазин, правління садівничого товариства, медпункт, дитячий майданчик, фізкультурний майданчик, розсадник для розсади, склад добрив та отрутохімікатів та інші будівлі.

Отже, земельні ділянки для садівництва мають специфічне цільове призначення. Воно зумовлене особливим характером використання таких

земельних ділянок, а саме для вирощування рослинницької сільськогосподарської продукції — плодів та ягід. Крім того, використання садових земельних ділянок має на меті відпочинок особи, яка його використовує, та членів родини цієї особи.

Аналіз земельного законодавства, яке регулює відносини, що виникають з приводу використання земельних ділянок для садівництва, дозволяє дійти висновку, що цільове призначення садових земельних ділянок умовно можна поділити на основне та додаткове. До основного належить закладка багаторічних плодових насаджень та вирощування сільськогосподарських культур. Додатковим цільовим призначенням є зведення необхідних будинків та господарських споруд.

Слід зауважити, що законодавство не закріплює конкретного переліку багаторічних плодових насаджень і сільськогосподарських культур, що можуть вирощуватися громадянами на садових ділянках, і не встановлює норм виробництва сільськогосподарської продукції з одиниці площі на земельній ділянці для садівництва. Не існує також норм, які б регламентували забудівлю садової земельної ділянки та території садівничого товариства.

Саме відсутність такого роду конкретної визначеності з цього питання надає можливість нецільового використання земельних ділянок для садівництва громадян шляхом зведення будівель і споруд, які не визначаються як садові, проте надають садовій ділянці ознак ділянки іншої категорії.

Аналіз радянського законодавства та законодавства Російської Федерації свідчить про те, що можливе запозичення позитивного досвіду з цих джерел. До такого досвіду слід віднести можливість зведення житлового будинку на садовій ділянці, але з позбав-

ленням права реєстрації як за місцем мешкання особи, яка використовує земельну ділянку.

Також позитивом, який повинен бути відображений та нормативно закріплений в українському законодавстві, слід вважати визначений перелік об'єктів нерухомості, розміщення яких на садовій земельній ділянці буде відповідати її цільовому призначенню. Враховуючи радянський

досвід, до них потрібно віднести садовий будиночок, господарські споруди, вбиральню, теплиці, душову кабінку та баню.

Отже, всі викладені вимоги та пропозиції можуть знайти своє місце у нормативно-правовому акті, який комплексно регулюватиме відносини використання земельних ділянок для садівництва.

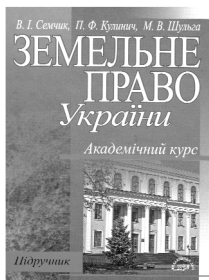
ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Земельний кодекс України* : від 25 травня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 3—4. — Ст. 27.
2. *Земельный кодекс Российской Федерации* : от 25 октября 2001 г. // Собрание законодательства Российской Федерации. — 2001. — № 44.
3. *Закон Российской Федерации «О садоводческих, огороднических и дачных некоммерческих объединениях граждан»* : от 11 марта 1998 г. // Сборник законов Российской Федерации. — 1998. — № 16.
4. *Ведомственные строительные нормы. Застройка территорий коллективных садов, здания и сооружения. Нормы проектирования ВСН 43-85* от 11 декабря 1985 г. № 404 // <http://zakonl.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0404400-85>

Вийшов друком підручник:

Семчик, В. І.

Земельне право України : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / В. І. Семчик, П. Ф. Кулинич, М. В. Шульга. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2008. — 600 с.

Підручник підготовлено відповідно до програми курсу земельного права вищих юридичних закладів. Висвітлюються теоретичні питання земельного права, земельне право як галузь у системі сучасного права України і навчальна дисципліна. Розглядаються предмет, принципи, витоки і система земельного права, дається характеристика земельно-правової норми і земельного правовідношення та його елементів, права власності на землю і права землекористування, набуття та припинення прав на землю, приватизації земель, правового режиму земель сільськогосподарського призначення, житлової і громадської забудови, промисловості, транспорту, зв'язку, лісгосподарського призначення і водного фондів, а також правових питань укріплення в галузі використання та охорони земель, земельного кадастру і землеустрою, гарантій прав на землю, правової охорони земель, захисту прав на землю та юридичної відповідальності за порушення земельного законодавства.

Видання розраховане на студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів, може стати у нагоді студентам та викладачам економічних, сільськогосподарських, кооперативних ВНЗ та факультетів.

Замовляйте видання за телефонами:

(044) 537-51-20, 537-51-21

або електронною поштою

sales@inyure.kiev.ua

<http://shop.inyure.kiev.ua>

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ВНУТРІШНЬОГО ПЕРЕКОНАННЯ СУДДІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

П. ПРИЛУЦЬКИЙ

кандидат юридичних наук,

*доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
(Східноєвропейський університет економіки
і менеджменту)*

В юридичній науці недостатньо з'ясоване питання про роль і місце внутрішнього переконання судді при встановленні істини у кримінальній справі. Які процеси відбуваються в свідомості та душі судді під час формування переконання про істинність чи хибність певних обставин справи? Як саме формується це переконання? З якими перешкодами стикається суддя на шляху до встановлення істини у справі?

Спробуємо зробити наукову розвідку для з'ясування цих питань.

Сучасний кримінальний процес майже всіх правових систем використовує систему встановлення істини за вільним внутрішнім переконанням. Однак ця система застосовується у судочинстві порівняно нещодавно. Їй передувала система встановлення істини за формальними, наперед встановленими законом, ознаками (формальними доказами).

Формальний доказ — це доказ, сила і значення якого визначається за зовнішніми, формальними ознаками,

відповідно до визначених законом умов. В історичній ретроспективі система формальних (законних, легальних) доказів була тісно пов'язана з інквізиційним та розшуковим кримінальним процесом. У Росії ця система отримала своє закріплення у законодавстві часів Петра I, а згодом — у Зводі законів Російської імперії [1, 298].

На противагу системі формальної оцінки доказів, метою якої було встановлення формальної істини, нині діє система їх оцінки за внутрішнім переконанням. Її метою є встановлення об'єктивної істини у кожній справі. Нова система оцінки доказів виникла у результаті Французької буржуазної революції 1789 р. Пізніше система оцінки доказів за внутрішнім переконанням знайшла своє запровадження й у вітчизняному кримінальному судочинстві. Так, у ст. 766 Статуту кримінального судочинства 1864 р. цей принцип сформульовано так: «Судьи должны определять вину или невиновность подсудимого по внутреннему своему убеждению, основан-

ному на обсуждении в совокупности всех обстоятельств дела» [2, 120–197].

Статті 67, 323 КПК України також містять положення про те, що суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом [3].

Континентальна доктрина доказового права чітко поставила вимогу обґрунтованості внутрішнього переконання суддів, яке є не простим враженням, беззвітним почуттям, а впливає з обставин справи, ґрунтується на фактах, доказах. Воно є не просто внутрішнім переконанням, але «розумним внутрішнім переконанням» (*la conviction intime raisonnee*). Цю думку підтримував Р. Гарро [4, 511–512], В. Случевський [5, 379], І. Фойницький [6, 201]. Дуже влучно з цього приводу висловився В. Случевський: «Внутреннее судебское убеждение вытекает из объективных оснований, порождающих в судьбе субъективную уверенность в отношении действительности и значения тех фактов, которые подвергнуты были исследованию средствами уголовного процесса. Уверенность, вытекающая только из одних субъективных ощущений судьи, имеет значение только мнения или предубеждения судьи и не может поэтому быть положена в основание судебного приговора. Субъективизм — только один из элементов судебного убеждения, но не единственное его основание, и значение убеждения находится в прямой зависимости от того, вытекает ли оно из фактических обстоятельств данного дела» [5, 379].

Дослідники проблем кримінального судочинства вже тривалий час намагаються виробити рекомендації, які б сприяли нейтралізації суб'єктивного, упередженого підходу суддів у

процесі формування внутрішнього переконання під час розгляду кримінальних справ.

Зокрема, І. Фойницький вказував на «умови напрацювання внутрішнього переконання»:

1) воно має бути висновком із обставин справи, наданих суду і перевічених у судовому порядку. Ніякі відомості, отримані із позасудових джерел, не можуть бути прийняті за основу при вирішенні справи в суді, провадження якої покладається на взаємодію суду і сторін;

2) воно повинно бути засновано на розгляді й обговоренні всіх обставин, що є у справі. З цього правила, що забезпечує повноту судового розгляду, впливає дуже важливе право сторін на подання наявних у них доказів: суд не може відмовити їм у такому наданні з посиланням на те, що справа для нього вже зрозуміла з інших доказів, або що він не має до такого доказу довіри. Будь-яка обставина, що має відношення до справи, за деяким виключенням, вказаним у законі, може бути надана як доказ і повинна бути розглянута судом; тільки після такого розгляду суд може її прийняти чи відкинути. На цій же підставі кримінальний суд, закликаний до розгляду і відкриття істини не формальної, а матеріальної, має право і зобов'язаний доповнити недостатній для нього доказовий матеріал і не пов'язаний думками сторін про його значення; не пов'язаний він також і думкою осіб, що дають покази, але може і повинен повністю самостійно їх оцінювати;

3) суд повинен вирішувати підсудні йому справи на підставі доказів, ним зібраних або йому наданих у всій їх сукупності. Це означає, що докази «зв'язують» суд, зобов'язують його мати їх на увазі і можуть бути відкинуті не інакше, як на підставі інших

доказів, протилежних. Згідно з формулою англійської системи кримінального судочинства підсудному належить перевага розумного сумніву (*the benefit of reasonable doubt*), тобто заснованого на доказах і такого, що є результатом знання, а не одного лише враження чи ворожіння. Вона суттєво відрізняється від формули: «Будь-який сумнів тлумачиться на користь підсудного», формули імперативної, за змістом і значенням належної до системи не вільної оцінки доказів за внутрішнім переконанням, а до системи не вільної легальної оцінки з гуманітарним відтінком. Перевага розумного сумніву, пояснює Стівен, є «енергійним попередженням проти квапливості у висновках, негативних для підсудного. Це може бути виражено інакше, перш ніж обвинувачувати людину в злочині, ми повинні усунути будь-яке припущення, не невірне саме по собі і сумісне з його невинуватістю»;

4) кожен доказ оцінюється за його власною природою й у зв'язку зі справою. У доказах, речових перш за все, необхідно встановити їх оригінальність, походження й ознаки. Докази перевіряються взаємно й об'єктивно, і така перевірка встановлює їх кінцеве значення» [6, 19–192].

Умовно внутрішнє суддівське переконання можна уявити, як таку «чорну скриньку», в якій відбуваються складні емоційно-вольові процеси, що зумовлені різноманітними факторами, зовнішнім результатом яких є проголошення вироку. Спробуємо розібратися, що ж відбувається у цій «чорній скринці» під час розгляду справи і формуванні переконання судді.

На формування внутрішнього переконання судді впливають різні фактори. Для зручності дослідження їх можна умовно поділити на об'єктивні й суб'єктивні (зовнішні та внутрішні).

Фактори об'єктивної групи. По-перше, суддівське переконання є індивідуальним почуттям впевненості. Суддівське переконання є індивідуальним і суб'єктивним у тому сенсі, що воно виникає і утворюється в окремих людей — суддів, які вирішують справу. Але його потрібно розглядати не лише у психологічному аспекті, не тільки як стан свідомості суддів. Насамперед, суддівське переконання спирається на правосвідомість судді, а правосвідомість є не лише індивідуальним і суб'єктивним явищем, а й системою домінуючих, визнаних у суспільстві, поглядів, уявлень, вона є частиною ідеології, суспільного світобачення. У цьому полягає об'єктивна основа суддівського переконання. Внутрішнє переконання суддів спирається на їх правосвідомість, на всю сукупність їх поглядів, на їх світобачення.

Правосвідомість — форма суспільної свідомості, яка відображає ставлення суб'єктів правовідносин до чинного права та похідних від нього правових явищ [7, 49].

В якому ж співвідношенні перебуває внутрішнє переконання і правосвідомість судді? Вважаю, що правосвідомість судді є об'єктивною основою у формуванні внутрішнього суддівського переконання. Правосвідомість судді формується в результаті його становлення як особистості та спеціаліста. Цей процес потребує багато часу та зусиль від судді. Правосвідомість конкретного судді має теоретичний характер. Вона відображає загальне розуміння ним норм права, суспільних правовідносин, суспільної моралі. Внутрішнє суддівське переконання має конкретний характер, так як воно формується щодо визначеної кримінальної справи, стосовно конкретного підсудного. Правосвідомість судді під час

формування його внутрішнього переконання у справі відіграє важливе значення, тому що воно вибудовується з урахуванням суддею загальних суспільних і правових норм, моралі, звичаїв.

По-друге, об'єктивну основу внутрішнього суддівського переконання становить сукупність об'єктивних фактів, які встановлені у справі та з розгляду яких у суддів виникає переконання щодо вини чи невинуватості обвинуваченого. Таким чином, об'єктивна основа суддівського переконання ґрунтується на правосвідомості судді та об'єктивних обставинах конкретної кримінальної справи.

Суб'єктивну складову внутрішнього суддівського переконання становлять такі елементи.

По-перше, — це *переконаність, впевненість*. Істиною у кримінальній справі можна назвати лише те, в істинності чого судді переконані, тому що немає таких зовнішніх формальних ознак, які давали б можливість кваліфікувати ту чи іншу обставину справи як істину, незалежно від переконання суддів в її істинності. Не може бути визнано істиною те, в істинності чого судді не переконані, але не все в істинності чого судді переконані, є істиною: судді можуть помилятися, визнати істинним те, що в дійсності є хибним, чи визнати хибним те, що в дійсності є істинним (судова помилка).

Суддівське переконання не можна розуміти тільки у психологічному і суб'єктивному значенні як стан свідомості індивідууму судді, так як це переконання має об'єктивні підстави — правосвідомість суддів і фактичні обставини справи. Але для судді, що вирішує справу, його переконання є завжди суб'єктивним. Це його особисте переконання, це почуття впевненості, якого він досягає стосовно існування чи не існування певного факту.

Якщо у судді немає впевненості, що справа є саме такою, якщо він не переконаний у винності обвинуваченого, його можна намагатися переконати, наводячи відповідні доводи й аргументи. Але не можна змусити суддю бути переконаним у тому, в чому він не переконаний, не можна насаджати йому чуже переконання. З цієї точки зору суддівське переконання є завжди внутрішнім переконанням. Тільки самому судді належить вирішальне слово в питанні про те, переконаний він чи не переконаний в істинності факту, що досліджується. Тільки сам суддя може сказати, склалось чи не склалось у нього переконання. За суддю ніхто цього не зможе зробити.

Якщо тільки сам суддя може вирішити, переконаний він чи не переконаний у винності обвинуваченого, то на підставі чого, за якими ознаками суддя може це вирішити? Іншими словами, чим характеризується суддівське переконання з суб'єктивної сторони? Внутрішнє суддівське переконання з суб'єктивної сторони характеризується почуттям твердої впевненості в існуванні чи не існуванні певного факту. Твердим переконанням у тому, що обставини справи є саме такими і відсутні які-небудь коливання, сумніви у судді з цього приводу. Тут знаходить застосування самоконтроль судді, який полягає в тому, що суддя немов би сам себе запитує: чи немає у нього ще яких-небудь сумнівів, чи немає можливості інакше пояснити досліджуваний факт, чи не може бути іншого вирішення питання, яке розглядається. Якщо на ці запитання суддя відповідає запереченням, то він приймає відповідне рішення, тобто визнає обвинуваченого винним і призначає йому покарання. Вирок суду, що констатує певний визначений факт, не є актом тільки пізнавального характеру,

не є тільки встановленням існування чи не існування певних фактів. Вирок суду є рішенням, яким із встановлених фактів робляться певні юридичні висновки практичного змісту: обвинувачений визнається винним і йому призначається покарання чи він визнається невинним і суд його виправдовує. Вирішуючи справу за своїм переконанням, судді керуються не теоретичним інтересом пізнання різних фактів, а практичним інтересом охорони правопорядку. Тому, досліджуючи і встановлюючи факти, вони не можуть виключити з поля своєї уваги ті наслідки, які настануть для підсудного із визнання чи невизнання цих фактів.

По-друге, *обґрунтованість*. Внутрішнє суддівське переконання є критерієм оцінки доказів. Критерієм оцінки самого внутрішнього суддівського переконання, тобто критерієм його істинності, є обґрунтованість переконання суддів об'єктивними обставинами справи. Обґрунтоване суддівське переконання — це переконання, в якому суб'єктивне почуття впевненості суддів в істинності чи хибності того чи іншого факту впливає з об'єктивних обставин, із правильного пізнання явищ дійсності, які становлять зміст справи, що розглядається судом. Таким чином, при вирішенні справи судді лише тоді можуть вважати, що вони дійсно знайшли істину, коли у них склалося внутрішнє переконання щодо винності підсудного, переконання міцне й непохитне, що відкидає всі сумніви, які могли виникнути при дослідженні обставин справи. Коли це переконання про обставини справи має такі підвалини, які зумовлюють переконливість самого переконання суддів.

Внутрішнє переконання повинно бути обґрунтованим і вільним, тобто дійсно скластися у суддів. Внутрішнє

переконання суддів у винності обвинуваченого є передумовою проголошення обвинувального вироку. У судовій практиці іноді трапляються випадки, коли у суддів не склалося внутрішнього переконання у винності підсудного, залишилися сумніви щодо його винності, але внаслідок наявності непрямих доказів проти підсудного, суд, боячись виправдати підсудного, який може бути в дійсності й винним, шукає «середній шлях» і проголошує обвинувальний вирок, але при цьому пом'якшує покарання саме через свою невпевненість у винності підсудного. Такий шлях, на думку автора, є неправильним [8, 13–16; 9, 22].

По-третє, *морально-етичні, культурні й освітні якості судді*. Внутрішнє переконання не виникає у суддів спонтанно і беззвітно (на відміну від враження), судді мають напрацювати, досягти його, що вимагає від них великої і напруженої роботи, вимагає виховання самих суддів, вимагає великої культури, високої вимогливості їх до самих себе. Здатність виробити в собі внутрішнє переконання у справі, чітко відмежувати це переконання від враження, яке обов'язково виникає у суддів під час ознайомлення з доказами, не піддаватися цим враженням, а піддавати їх аналізу, відкидати все несуттєве і недостовірне, зупинитися лише на тому, що перевірено і підтверджено, і в результаті приходити до твердого і обґрунтованого висновку про існування чи не існування фактів, що досліджуються, — такі здібності виникають у результаті наполегливої праці над собою, досвіду, а не даються відразу в готовому вигляді. Тому процес пізнання істини у кримінальному процесі залежить від внутрішньої «чистоти» судді, його високих моральних, етичних якостей, самокритичності, досвідченості та професіоналізму.

По-четверте, *емоційно-вольовий елемент*. Діяльність судді під час розгляду і вирішення справи є не лише інтелектуальною, а й емоційно-вольовою, тобто діяльністю, в якій задіяні всі душевні сили судді. Враження, що виникають при розгляді доказів, при допитах підсудного і свідків, становлять необхідний матеріал для напрацювання внутрішнього переконання, але воно досягається тільки тоді, коли цей матеріал критично осмислений суддею і суддя може дати собі звіт про ті підстави, які приводять його до певного висновку, і висловити ці підстави в логічно точній, зрозумій і переконливій формі. Тому для напрацювання внутрішнього переконання суддя обов'язково повинен вміти керувати своїми емоціями. У цьому йому має допомогти вольовий елемент. Вольовий елемент також необхідний судді для вироблення рішучості з метою вчинення певних дій при вирішенні справи.

Суддівське переконання у винності підсудного означає, що у суддів немає сумнівів, немає коливань у питанні про те, чи винний підсудний у дійсності, так і те, що у суддів виникає рішучість діяти відповідно до визнаних фактів. Тобто кваліфікувати підсудного як злочинця і піддати його покаранню. Внутрішнє суддівське переконання з негативного боку характеризується відсутністю у суддів сумнівів у винності підсудного, а з позитивного — рішучість суддів проголосити вирок підсудному.

Готовність судді прийняти рішення, визнати підсудного винним і застосувати до нього покарання є важливим рушійним вольовим елементом суддівського переконання.

Самі судді мають визначити, чи досягнуто ними внутрішнє переконання щодо тих фактів, які необхідно встано-

вити у справі; чи переконані вони в тому, що злочин було вчинено і вчинив його саме підсудний; чи достатньо міцне це переконання і чи немає у них яких-небудь сумнівів із приводу винності підсудного, за наявності яких не можна визнати його винним і піддати покаранню. Ніхто, крім суддів, на це запитання не може дати відповідь. Немає таких способів, які б давали можливість виміряти суддівське переконання, визначити ступінь цього переконання — це питання суддівської совісті.

Важливу роль у формуванні внутрішнього суддівського переконання відіграє сумнів. До того часу, поки у судді залишаються сумніви щодо якого-небудь факту, то цей факт не може вважатися встановленим і суд не може у вирокі посилається на нього для обґрунтування своїх висновків про винність підсудного. Якщо сумнів стосується основного питання — про винність підсудного, то якою б високою не була б вірогідність винності, суд не може проголосити обвинувальний вирок, він має направити справу на додаткове розслідування, або, якщо це розслідування за обставинами справи неможливе, безцільне, завідомо не зможе здобути нових доказів, — проголосити виправдовувальний вирок.

Який сумнів виключає можливість судом стверджувати факт встановленим? Сумнів завжди є станом своєрідної внутрішньої невпевненості, коливань, коли ми не знаємо, яке рішення з певного питання є правильним. Сумнів, що створює перепони на шляху формування внутрішнього переконання у суддів, може полягати у відсутності у судді повної впевненості в тому, що ця подія дійсно сталася, що обвинувачений дійсно вчинив інкриміноване йому діяння.

Західна наукова доктрина стоїть на позиції, що для проголошення вироку

достатньо суб'єктивної впевненості суддів у існуванні досліджуваного факту, при якій у суддів немає сумніву в тому, що справа є саме такою в дійсності. Західні науковці поділяють сумніви на «розумні» — обґрунтовані й «теоретичні» — абстрактні. До уваги беруть тільки перші. Не будь-який, а тільки «розумний» сумнів є перешкодою для впевненості суддів у винності обвинуваченого. Навіть у разі наявності сумніву суддя може визнати факт встановленим, а винність підсудного доведеною у випадку, коли цей сумнів не належить до категорії «розумних» [10, 416].

А. Коні визначав «розумний» сумнів таким чином: «Це не будь-який короткотривалий і неперевірений сумнів, що є результатом в'ялої роботи лінивого розуму і сонної совісті, — ні! Це — сумнів, що залишився після тривалої, свідомо всебічної оцінки кожного доказу окремо і всіх їх разом, у зв'язку з особистістю обвинуваченого» [11, 56].

Під час винесення вироку враховується не будь-які, а тільки розумні сумніви. У свою чергу, не будь-який, а лише розумний сумнів тлумачиться на користь обвинуваченого (*in dubio pro reo*).

У результаті розгляду кримінальної справи судді не завжди вдається розв'язати всі сумніви. Практично це неможливо, тому що у справі завжди залишаються «білі плями» щодо певних її обставин. Чи може суддя досягти внутрішнього переконання за наявності цих сумнівів? Чи всі сумніви мають бути подолані ним? Вважаю, що суддя може досягти внутрішнього переконання у справі за наявності «розумних» сумнівів, якщо ці «розумні» сумніви не стосуються головного питання про винність підсудного. Факт вчинення злочину конкретним обвинуваченим має бути встановлений з абсолютною безсумнівністю.

Внутрішнє суддівське переконання на різних стадіях кримінального судочинства, під час провадження різних процесуальних дій має свій особливий характер, глибину. Для того, щоб досягти переконання стосовно окремого юридичного факту, необхідно докласти менше зусиль, ніж для формування переконання щодо факту винності підсудного.

Так, для прийняття рішення про застосування запобіжного заходу тримання під вартою та проведення обшуку достатньо такої впевненості, яка б спонукала до надання дозволу для здійснення цих процесуальних заходів. При цьому допустимі сумніви щодо деяких обставин справи. При з'ясуванні питань попереднього розгляду справи судді необхідні більш «строгі» умови для напрацювання внутрішнього переконання. У судді мають бути відсутні сумніви щодо обставин, які можуть зашкодити нормальному розгляду справи. Під час формування і проголошення вироку внутрішнє переконання судді не повинно містити сумнівів та припущень щодо винності чи невинуватості підсудного. Суддя має з безсумнівністю сказати: «Так! Підсудний винний! Іменем держави я засуджую його», або навпаки: «Ні! Підсудний не винний! Іменем держави я виправдовую його».

Суд може знайти істину в справі лише за умови, що йому надана повна можливість вільно і неупереджено цю істину відшукувати. Суд приймає чи відкидає той чи інший доказ лише з огляду на переконливість цього доказу для самих суддів. Судді можуть дійти висновку про винність обвинуваченого лише тоді, коли вони твердо переконані в цьому. Тобто вільне суддівське переконання є єдиним правильним методом пошуку істини в іноді дуже складному сплетенні фактичних об-

ставин справи серед різних і часто суперечливих доказів. Для суду немає іншого шляху, що забезпечує встановлення істини, як той, що відкриває суддям можливість вирішувати справу за їх переконанням. Усі інші методи вводили б шаблон у роботу суду, ставили б рішення суду в залежність від різних формальних умов, тобто приводили б не до матеріальної істини, а до істини формальної [12, 123].

Таким чином, суддівське переконання є суб'єктивним у психологічному розумінні, має об'єктивні підстави, якими перевіряється його правильність. Не надаючи істині суб'єктивного характеру, не перетворюючи достовірність на суб'єктивну впевненість, внутрішнє суддівське переконання слугує засобом і методом пошуку і встановлення істини у кримінальній справі.

На думку автора, *внутрішнє суддівське переконання* — це свідомо суб'єктивна впевненість конкретного індивідууму (судді) в існуванні чи не існуванні певних об'єктивних фактів, на підставі яких ним робиться висновок про винність чи невинуватість підсудного у скоєнні інкримінованого йому злочину та виникає рішучість у призначенні підсудному конкретного виду і міри покарання чи звільнення його від кримінальної відповідальності та покарання.

Це визначення стосується внутрішнього переконання, яке досягається в результаті відповіді на головне питання у кримінальній справі — про винність підсудного. Однак, як ми вже переконалися з наведеного, суддя має формувати внутрішнє переконання й щодо проведення окремих процесуальних дій. Таке переконання судді є його «окремим» переконанням, яке стосується тільки цих процесуальних дій (наприклад, надання дозволу на арешт, на проведення обшуку).

Отже, істина у кримінальному судочинстві встановлюється шляхом пізнання суддею об'єктивних обставин конкретної кримінальної справи в процесі доказування своїх позицій її учасниками, оцінки зібраних у справі доказів за вільним внутрішнім переконанням і проголошення його результатів в обвинувальному чи виправдовальному вироку суду. Внутрішнє суддівське переконання залежно від стадії кримінального судочинства може досягатися з різними зусиллями. Однак найвищі вимоги до формування внутрішнього переконання судді, найбільші зусилля повинні докладатися під час підсумкової оцінки доказів у справі та проголошенні вироку. Для того, щоб жодна невинна особа не була піддана незаконному засудженню і щоб жоден злочинець не уник справедливого правосуддя.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Прилуцький П. В. Формальний доказ // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К., 2004. — Т. 6. — С. 298.
2. Устав уголовного судопроизводства // Российское законодательство X–XX веков : в 8 т. — М., 1991. — Т. 8. — С. 120–197.
3. Кримінально-процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1961. — № 2. — Ст. 15.
4. Garraud R. Traite theorique et pratique d'instruction criminelle et la procedure. — Paris, 1907. — Т. 1. — Р. 511, 512.
5. Случевский В. К. Учебник русского уголовного процесса. — СПб., 1913. — 669 с.
6. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства : в 2 т. — СПб., 1996. — Т. 2. — 606 с.
7. Осипова Н. П., Тихомиров О. Д. Правосвідомість // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К., 2003. — Т. 5. — С. 49.
8. Вісник Верховного Суду України. — 2004. — № 1 (41). — С. 13–16.
9. Вісник Верховного Суду України. — 2004. — № 2 (42). — С. 22.
10. Stanton V. Illinois Criminal Law and Practice. Vol. II. — Chicago, 1955. — Р. 416.
11. Кони А. Ф. За последние годы. Судебные речи (1888–1896). Воспоминания и сообщения. Юридические заметки. — СПб., 1898. — 623 с.
12. Строгович М. С. Учение о материальной истине в уголовном процессе. — М. ; Л., 1947. — 274 с.

ПЕРСПЕКТИВИ ЗАКРІПЛЕННЯ ФУНКЦІЙ ПОКАРАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНИ

Р. ЛЯХУТІН

*головний юрисконсульт
відділу правового забезпечення проектів
та складних правочинів
Управління правового забезпечення поточної
банківської діяльності юридичного
департаменту ЗАТ «АЛЬФА-БАНК»*

Покарання в аспекті визначення тих його суттєвих властивостей, які проявляються у впливі покарання на засудженого та суспільство, його соціального призначення, тобто в аспекті відповіді на запитання, для чого існує покарання, протягом сторіч досліджували філософи та вчені, результати цих досліджень відображені в положеннях так званих «теорій покарання».

Теорії покарання чинили вплив на формулювання цілей покарання в кримінальному законодавстві багатьох країн світу [1, 82, 214, 343, 399, 486, 547–548]. Частина 2 ст. 50 КК України [2] свідчить про те, що український кримінальний «закон виходить із змішаних теорій...» [3, 343]. У зазначеній статті закріплено, що покарання має на меті не лише кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Кара належить до теорій відплати (або абсолютних теорій покарання), а загальне і спеціальне запобігання новим злочинам, а також виправлення засуджених є утилітарними цілями покарання і належать відповідно до теорій запобігання (утилітарних або відносних теорій покарання).

Частиною 2 ст. 50 КК України передбачено чотири цілі покарання: кара, виправлення засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів засудженим (спеціальна превенція), запобігання вчиненню злочинів іншими особами (загальна превенція). Дещо іншого висновку можна дійти при розгляді ч. 2 ст. 65 КК України: особі, яка вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та запобігання новим злочинам. Згідно з вказаною нормою призначення особі покарання має лише дві цілі — виправлення та спеціальне запобігання. Можна припустити, що під запобіганням новим злочинам мається на увазі спеціальне і загальне запобігання, однак відсутність відображення мети кари у статті, яка регламентує загальні засади призначення покарання, виникають сумніви у рівноцінності кари з іншими цілями покарання. Виникає запитання, чому законодавець не відобразив у ч. 2 ст. 65 КК України мету кари? Не торкаючись питання про обґрунтованість виділення такої мети покарання, як кара, ймовірно, більш правильним було б таке формулювання ч. 2 ст. 65 КК України: «Особі, яка вчини-

ла злочин, має бути призначене покарання, необхідне і достатнє для досягнення цілей, закріплених у частині 2 статті 50 цього Кодексу».

Стосовно мети кари характерна її певна теоретична невизначеність. Під карою, зокрема, розуміється «не жорстока помста чи відплата особі з боку держави за вчинений злочин, а орієнтація законодавцем суду на застосування до засудженого такого комплексу обмежень його прав та свобод, який буде відчутним і водночас достатнім для досягнення основних цілей покарання — виправлення засудженої особи, а також спеціальної і загальної превенції. З цієї точки зору кара виступає тільки як проміжна мета покарання» [4, 107]. На нашу думку, тут кара дещо необґрунтовано визначена як проміжна мета покарання. Наведене визначення кари є, швидше, визначенням засобу досягнення інших цілей покарання (виправлення та запобігання). Таке змішання властивостей (відплати і запобігання) покарання є доволі спірним. Аналіз теорій покарання в історичній, соціальній, психологічній і порівняльно-правовій площині дає підстави вважати, що суттєвими властивостями покарання, які проявляються у впливі на засудженого та суспільство, є відплата, загальне та спеціальне запобігання злочинам і, відповідно, основними функціями покарання є підтримання авторитету права та запобігання (загальне та спеціальне) злочинам. Запобіжні властивості покарання проявляються через спеціально- і загальнозапобіжні функції, формами прояву яких є утримання загрозою покарання, посилення моральних заборон, формування звички до законослухняної поведінки (загальна превенція), соціальна адаптація (нормалізація), обмеження можливості вчинення засудженим нового

злочину, посилення моральних заборон, утримання загрозою покарання (спеціальна превенція). Відплатна властивість покарання реалізується через приховану (латентну) функцію підтримання авторитету права як втілення справедливості [5, 148–152]. Функцію покарання ми розуміємо як зумовлену суттєвими властивостями покарання його роль, яка полягає у впливі покарання на засудженого та суспільство і проявляється у різних формах. Ототожнювати відплатну властивість покарання з його запобіжною властивістю, або вважати відплату (кару) засобом досягнення виправлення і запобігання, є певним спрощенням. Відплата (кара), як справедливий відданий злом за зло, хоча і тісно пов'язана з запобіжною властивістю покарання, реалізується через функцію підтримання авторитету права. За допомогою відплати не запобігається нове, а «гаситься» вже існуюче порушення справедливості у взаємодіях [6, 387] через здійснення ретрибутивної справедливості. Тобто порушення одного виду справедливості (справедливості у взаємодіях) компенсується застосуванням іншого виду справедливості (відплатної, ретрибутивної справедливості). Цим забезпечується певна стабільність суспільства і компенсуються «елементи хаосу», внесені порушенням такого різновиду соціальних норм, як норми кримінального закону.

Щоб підкреслити значення кари, звернемося до поняття справедливості в соціальному середовищі. «В справедливому світі нам необхідно дотримуватись певних правил поведінки... Правила поведінки можуть розумітися як норми... Правило справедливості передбачає не лише слідування нормам, а й прийняття відповідальності за свої дії» [6, 386]. Справедливість у

сфері людських взаємовідносин можна, таким чином, визначити як прийняте в окремому соціальному середовищі уявлення про певну норму взаємодії осіб і певні наслідки порушення такої норми. У сфері позитивного права норма справедливості втілюється у нормі права; наслідки порушення норми справедливості перетворюються на санкцію норми права. Для ефективного регулювання суспільних відносин норми права повинні узгоджуватись із прийнятими в певному суспільстві (принаймні, серед більшості членів суспільства) нормами справедливості. Ефективне регулювання досягається як оголошенням норм, так і, в разі їх невиконання добровільно, примусовим впливом на порушників. Право хоча і відображає суспільне буття, проте на кожен певний момент (без урахування конкретних правовідносин) воно є лише моделлю ідеальних відносин — конструкцією, яка є швидше прикладом того, як має бути, чи відображенням того, що є насправді. Більше того, право може моделювати соціальне буття. Завданням законодавця при цьому є створення адекватної правової конструкції, яка б дійсно була спроможна регулювати соціальне буття, оскільки перебувала б у спорідненості зі справедливістю, точніше, з уявленнями переважної більшості суспільства про справедливість, а не нав'язувала б такі моделі поведінки, які не сприймаються суспільством як дієві чи навіть справляють деморалізуючий вплив. Як зазначає О. Бандура: «Нам уявляється правомірним твердження, що взагалі цінність норм права як регулятора суспільних відносин (хоча б у розумінні ефективності) означає відповідну їх істинність, ступінь адекватності природі суспільства, об'єктивним законам його розвитку... особ-

ливостям кожного історичного етапу» [7, 150]. Тому, на нашу думку, важливим є наголос не лише на запобіжній ролі покарання, а й на його функції підтримання авторитету права, що відображає дієвість і захищеність певного соціального порядку. Ще однією важливою розбіжністю між відплатою та запобіганням є те, що запобігати злочинам можна караючи невинуватих чи вживаючи «заходів безпеки» до лише підозрюваних у «небезпечному стані» ще до вчинення ними злочину, керуючись визначеним експертами переліком генетичних, анатомічних та психологічних ознак «потенційного злочинця». Покарання тим і відрізняється від «заходів безпеки», що слідує за злом (злочином), реалізуючи відплатну справедливість, а не лише запобігає можливому майбутньому злу.

Отже, найближчим за змістом до поняття кари є поняття відплати, яка не обов'язково має полягати в заподіянні особі втрат і страждань. Зворотне зло відплати (покарання) не завжди може заподіювати засудженому втрати і страждання, проте завжди полягає в обмеженні прав і свобод засудженого. В аспекті зіставлення закріпленої в КК України мети кари з відплатними теоріями покарання можна дійти висновку про спільність головних ознак кари і відплати. Аналіз мети кари дає підстави зазначити, що поняття «кара» і «відплата» в контексті позначення ними відповідної мети покарання є синонімами. Хоча, на нашу думку, поняття «відплата» є більш вдалим. Таким чином, кара (відплата) — це домірне і справедливе (таке, що відповідає ступеню тяжкості злочину, обставинам його вчинення та характеристиці особи винного) обмеження прав і свобод засудженого як державно-правова відповідь на вчинення ним злочину. У суспільному бутті кара проявляє-

ся через функцію підтримання авторитету права як втілення справедливості.

Дещо непослідовним є вживання в ч. 2 ст. 65 КК України термінологічного звороту «попередження нових злочинів». У частині 2 ст. 50 КК України йдеться вже про «запобігання вчиненню нових злочинів». Запобігати означає «не допускати, відвертати щось неприємне, небажане, наприклад, запобігати лихові» [8, 322]. Основне ж значення слова «попереджати» — це «наперед повідомляти кого-небудь про щось... Застерігати кого-небудь від чогось» [8, 702]. І лише у четвертому значенні слово «попереджати» збігається зі словом «запобігати». Оскільки, по-перше, словам і виразам закону слід надавати те значення, яке вони мають в літературній мові, якщо немає підстав для іншої їх інтерпретації («золоте правило тлумачення»), і, по-друге, не можна без достатніх підстав різним термінам надавати одне й те саме значення [9, 188–189], вживання у ч. 2 ст. 65 КК України словосполучення «попередження нових злочинів» вважаємо некоректним.

Стосовно спеціального запобігання в літературі дві основні точки зору полягають у визначенні ступеня впливу спеціального запобігання на засудженого — це або лише створення умов, які виключають вчинення злочину засудженим під час покарання, або виховний вплив на засуджених [10, 70–71]. Мета спеціального запобігання «досягається, переважно, за рахунок того, що засуджений під час відбування покарання значною мірою обмежується в можливостях вчинення нових злочинів» [11, 307]. У цьому визначенні акцент робиться на захисті суспільства і не відображений мотиваційний вплив покарання на засудженого. Більш чітким видається такий підхід: «Спеціальне запобігання зло-

чинам забезпечується застосуванням обмежень прав, які входять у зміст покарання. Засуджений, по-перше, повинен бути обмежений чи взагалі позбавлений можливості вчиняти нові злочини в період відбування покарання. По-друге, втрати і страждання, перенесені особою в результаті застосування покарання, можуть і в подальшому утримувати її від вчинення злочину» [12, 198]. С. Полубинська зауважила, що спеціальне запобігання реалізується, по-перше, через позбавлення злочинця можливості вчиняти нові злочини (через позбавлення волі або обмеження в правах); по-друге, виховним впливом на засудженого в процесі виконання покарання; по-третє, страханням злочинця. Мета спеціального запобігання вважається досягнутою, якщо злочинець не вчинив нових злочинів під час і після відбування покарання. Статистичним показником тут, на думку С. Полубинської, слугує «вся сукупність знову вчинених злочинів» [13, 372]. Таке твердження є доволі сміливим. Те, що засуджені не вчиняють нових злочинів, не обов'язково є наслідком реалізації спеціальної превенції. По-перше, існує велика ймовірність того, що особа, яка вперше відбуває покарання, ще не вміла приховувати вчинення нею (першого) злочину. Після позбавлення волі злочинець може набути в цьому необхідний досвід. Слід врахувати фактор латентної злочинності, адже злочинець може набути необхідні досвід і зв'язки, скориставшись якими, уникатиме притягнення до кримінальної відповідальності. По-друге, немає достатніх доказів того, що особа, яка вчинила злочин, обов'язково вчинить інший злочин, якщо уникне покарання. Так само немає доказів того, що всі особи, які вчинили новий злочин, зробили це через неефективність впливу покарання. «Людина,

яка відбула покарання, може не вчиняти злочинів не тому, що на неї вплинуло покарання, а з інших причин. І навпаки, вчинення злочину особою, яка була покарана, може бути наслідком причин, ніяк не пов'язаних з раніше відбутим покаранням» [14, 114].

Отже, способами реалізації спеціального запобігання вважають переважно позбавлення злочинця можливості вчиняти нові злочини (через позбавлення волі або обмеження в правах), виправний вплив на засудженого в процесі виконання покарання та страханням злочинця. Мета спеціального запобігання вважається досягнутою, якщо злочинець не вчинив нових злочинів під час і після відбування покарання. Мета спеціального запобігання кореспондує з відповідною суттєвою властивістю покарання та функцією спеціального запобігання, в якій ця властивість проявляється. Формами прояву функції спеціального запобігання слід визнати нормалізацію (соціальну адаптацію), обмеження можливості вчинення засудженим нового злочину, посилення моральних заборон, утримання загрозою покарання. Керуючись тим, що спеціальне запобігання є суттєвою властивістю покарання і проявляється у його відповідній функції, щодо чинного КК України спеціальну превенцію слід розглядати як функцію покарання, яка має відповідні форми прояву. Мету виправлення також можна віднести до однієї з форм спеціального запобігання. Можна навіть говорити про поєднання посилення моральних заборон у засудженого (психологічний, а не світоглядний вплив) і його соціальної адаптації: надання йому професії, необхідного навчання, створення умов, які б сприяли його пристосуванню до нормального соціального життя — тобто нормалі-

зація засудженого. На нашу думку, слід розглянути можливість заміни в КК України мети виправлення на таку форму спеціального запобігання, як нормалізація.

Зміст загальної превенції, тобто запобігання вчиненню злочинів іншими особами, зводиться переважно до того, що страждання злочинця за вчинене ним діяння повинні утримати інших від вчинення злочинів [1, 207]. Це твердження потребує уточнення, оскільки характеризує, швидше, публічні страхаючі покарання, ніж сучасні види покарань більшості європейських країн. На нашу думку, ґрунтуючись на аналізі відповідної функції, загальне запобігання реалізується у таких формах, як утримання загрозою покарання, посилення моральних заборон та формування звички до законослухняної поведінки [5, 151–152]. Тут слід зауважити, що покарання не слід робити показово жорстоким, надмірно страхаючим, інакше воно буде прикладом жорстокості й страху як допустимих заходів. Втім, у будь-якому разі не слід перебільшувати роль загального запобігання, адже «якщо б загальне запобігання було ефективним на 100 %, не було б злочинів» [15, 29].

Отже, можна зазначити, що відповідна властивість покарання реалізується через приховану (латентну) функцію підтримання авторитету права шляхом застосування до злочинця «справедливого» покарання, тобто покарання, що відповідає характеру і ступеню суспільної небезпеки злочину, обставинам його вчинення та характеристиці особистості винного. Загальне запобігання є суттєвою властивістю покарання, яка проявляється у відповідній функції покарання. Функція загального запобігання проявляється у таких формах, як утримання загрозою покарання, посилення

моральних заборон та формування звички до законослухняної поведінки. Суттєвій властивості покарання запобігати вчиненню злочинів засудженим відповідає функція спеціального запобігання. Формами прояву функції спеціального запобігання є соціальна адаптація (нормалізація), обмеження можливості вчинення засудженим нового злочину, посилення моральних заборон, утримання загрозою покарання [5, 149–152]. Оскільки кількість форм прояву функцій покарання є більшою, ніж виділено нами, слід зазначити, що критерієм визначення саме такого кола форм прояву функцій покарання є їх поширеність та допустимість. Поширеність їх впливає з відображення цих форм в основних теоріях покарання і з визнання більшістю вчених. Допустимість визначається з огляду на наше розуміння пріоритетності певного впливу покарання та недоцільності окремих форм впливу покарання.

Виділені функції кримінального покарання властиві й іншим формам кримінальної відповідальності. Специфіка функцій покарання полягає у конкретних формах прояву цих функцій (способах впливу на засудженого та суспільство) і відповідно в актуалізації певних функцій, хоча окремі форми прояву можуть і збігатися. Отже, специфіка функцій окремих форм кримінальної відповідальності, зокрема покарання, зумовлена конкретними способами їх впливу на засудженого та суспільство. Певна форма кримінальної відповідальності через специфіку способів свого впливу на засудженого та суспільство актуалізує чи послаблює певні функції. Функції покарання є «підпорядкованими» щодо охоронної функції кримінального права тією мірою, якою соціальне призначення покарання

визначається завданням кримінального права.

Розгляд юридичних та психологічних досліджень дає змогу зауважити, що ефективний вплив покарання відбувається через: 1) встановлення несприятливих наслідків вчинення злочину і обов'язковість їх застосування (невідворотність заходів кримінально-правового реагування); 2) диференціацію наслідків різних злочинів (диференціація покарань); 3) наявність мінімального проміжку часу між злочином і несприятливим наслідком («синхронність» покарання). У кримінальному законі можна обмежитись формулюванням лише впливу покарання на засудженого та суспільство (функцій) і не встановлювати бажаний результат впливу покарання (мету).

Можна запропонувати таке формулювання ч. 2 ст. 50 та назви ст. 50 КК України: «Стаття 50. Поняття покарання та його функції», «2. Покарання виконує функцію підтримання авторитету права, запобігання вчиненню злочинів як засудженим, так і іншими особами». Функція підтримання авторитету права реалізується через призначення особі, визнаній винною у вчиненні злочину, покарання, що відповідає ступеню тяжкості злочину, обставинам його вчинення та характеристичності особистості винного. Функція запобігання вчиненню злочинів засудженим реалізується за допомогою його соціальної адаптації (нормалізації), обмеження можливості вчинення засудженим нових злочинів, посилення у засудженого моральних заборон, утримання його загрозою покарання. Функція запобігання вчиненню злочинів іншими особами реалізується за допомогою утримання загрозою покарання, посилення моральних заборон та формування звички до законослухняної поведінки.

Частину 2 ст. 65 КК України слід викласти у такій редакції: «Особі, яка вчинила злочин, покарання має бути призначене з урахуванням положень частини 2 статті 50 цього Кодексу. Більш суворий вид покарання з числа передбачених за вчинений злочин призначається лише у разі, якщо менш суворий вид покарання не сприятиме реалізації функцій покарання». Слід підкреслити пріоритетність функції підтримання авторитету права та можливість для суду, залежно від обставин справи, актуалізувати певну форму прояву запобіжних функцій покарання. Це може бути наголос на обмеженні можливості вчиняти нові злочини, нормалізації та посиленні моральних заборон у рецидивіста. Наголос на утриманні загрозою покарання та посиленні моральних заборон щодо особи, яка вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості. Якщо

для реалізації кримінально-правової політики необхідно запобігти вчиненню певного виду злочинів, законодавець може підкреслити його значення формами прояву загальнозапобіжної функції покарання — або шляхом збільшення розміру санкції та спрямуванні посиленої роботи правоохоронних органів із розкриття таких злочинів (так реалізуються утримуючий і формуючий звичку способи впливу загального запобігання), або шляхом просвітницької роботи в суспільстві й висвітлення значення порушеної злочинном соціальної цінності та шкоди, яке таке порушення завдає суспільству. Закріплення в КК України поняття функцій покарання передбачає зміни і у формулюванні деяких положень ч. 1 ст. 75, ч. 2 ст. 78, ч. 5 ст. 79, ч. 2 ст. 81, ч. 3 ст. 82, ч. 5 ст. 83, ч. 1 ст. 97, ч. 2 ст. 107 КК України.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Уголовное право зарубежных государств. Общая часть* / под ред. и с предисл. И. Д. Козочкина. — М., 2001. — 576 с.
2. *Кримінальний кодекс України* : чинне законодавство зі змінами та допов. Станом на 15 лютого 2006 р. — К., 2006. — 176 с.
3. *Кримінальне право України* : Загальна частина : підруч. / за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — [2-ге вид., переробл. і допов.]. — К., 2005. — 480 с.
4. *Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України*. — 4-те вид., переробл. та допов. / відп. ред. С. С. Яценко. — К., 2005. — 848 с.
5. *Ляхутін Р. С.* Функції кримінального покарання та способи їх реалізації // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 8. — С. 148–153.
6. *Фрэнкин Р.* Мотивация поведения : биологические, когнитивные и социальные аспекты. — [5-е изд.]. — СПб., 2003. — 651 с.
7. *Бандура О. О.* Єдність цінностей та істини в праві : моногр. — К., 2000. — 200 с.
8. *Сучасний тлумачний словник української мови* : 65 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубчинського. — Х., 2006. — 1008 с.
9. *Котюк В. О.* Теорія права : курс лекцій : навч. посіб. для юрид. ф-тів вузів. — К., 1996. — 208 с.
10. *Стручков Н. А.* Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью. — Саратов, 1978. — 264 с.
11. *Кримінальне право України. Заг. частина* : підруч. для студентів юрид. вузів і ф-тів / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Беньківський та ін.; за ред. проф. П. С. Матишевського, доц. П. П. Андрушка, доц. С. Д. Шапченка. — К., 1997. — 512 с.
12. *Уголовное право* : Часть Общая. Часть Особенная : учеб. / под общ. ред. проф. Л. Д. Гаухмана, проф. Л. М. Колодкина и проф. С. В. Максимова. — М., 1999. — 784 с.
13. *Уголовное право России. Общая часть* : учеб. / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. В. Лунеева, А. В. Наумова. — М., 2004. — 569 с.
14. *Саркисова Э. А.* Уголовно-правовые средства предупреждения преступлений. — Мн., 1975. — 192 с.
15. *Анденес И.* Наказание и предупреждение преступлений / пер. с англ. канд. юрид. наук В. М. Когана / под ред. и со вступ. ст. д-ра юрид. наук, проф. Б. С. Никифорова. — М., 1979. — 264 с.

**ЮРИСТ-МІЖНАРОДНИК, УЧЕНИЙ,
ДЕРЖАВНИЙ І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ,
ПЕРШИЙ СУДДЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ
З ПРАВ ЛЮДИНИ ВІД УКРАЇНИ**

Народився **Володимир Григорович Буткевич** — у майбутньому відомий український учений-юрист — 2 серпня 1946 р. на Вінниччині в родині педагогів. Після закінчення середньої школи та Київського медучилища у 1965 р. вступив на юридичний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка (нині — Київський національний університет імені Тараса Шевченка), який закінчив із відзнакою 1969 р. за спеціальністю «міжнародне право». Потому (1969–1971) — навчання в аспірантурі на кафедрі міжнародного права та іноземного законодавства цього ж університету і достроковий захист кандидатської дисертації, а 1980 р. — докторської на тему «Теоретичні основи взаємодії міжнародного і внутрішньодержавного права».

Науково-дослідницька діяльність Володимира Григоровича розпочалася ще в студентські роки. У 1976 р. дослідження «Критика буржуазних концепцій співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права» було відзначене Дипломом на IV Все-союзному конкурсі праць молодих учених із суспільних наук. Монографія «Die Friedliche Koexistenz und ihre Verfolger» визначена Мінвизом

УРСР і НДР кращою науковою публікацією вчених України та НДР за 1981 р. За плідну наукову діяльність у галузі міжнародного права в 2003 р. нагороджений Російською Асоціацією міжнародного права медаллю ім. Григорія Тункіна (лауреат премії Г. Тункіна).

Успішною була й організаційно-педагогічна та викладацька діяльність В. Г. Буткевича. Він розпочав свою роботу в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка 1972 р. як асистент, старший викладач кафедри міжнародного права та іноземного законодавства. Далі його педагогічний рух йде по висхідній: заступник декана факультету міжнародних відносин і міжнародного права КДУ (1974–1976); доцент (1976–1982), професор (1982–1985), завідувач кафедри міжнародного права і зарубіжного законодавства; декан факультету міжнародних відносин і міжнародного права КДУ (1983–1990).

У 1979–1980 рр. на запрошення професора Д. Расса (колишній Державний секретар США за президентства Дж. Кеннеді і Л. Джонсона) працював під його керівництвом на кафедрі міжнародного права Університету штату Джорджія (м. Атенс).

У 1980–1998 рр. читав лекції з міжнародного публічного права і прав людини в університетах, інститутах, науково-дослідних і громадських організаціях США, Франції, Італії, Росії, Болгарії, Індії, Угорщини, Польщі, ФРН, Швейцарії, Азербайджану та ін.

Володимир Григорович Буткевич обирався народним депутатом Верховної Ради України II скликання, де очолював Комісію з прав людини, національних меншин та міжнаціональних відносин Верховної Ради (1994–1998).

Багатогранною є громадська діяльність В. Г. Буткевича. Він був членом Конституційної комісії Верховної Ради України, головою Робочої групи з підготовки розділу Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» (1994–1996); головою Тимчасової комісії Верховної Ради України з врегулювання проблем Криму (1994); співголовою підкомісії Конституційної комісії Верховної Ради України з розробки Конституції України (1995–1996). Довелося Володимирі Григоровичу бути членом Наукової ради Міністерства закордонних справ України (1983–1998); заступником голови, членом Підкомісії з боротьби проти дискримінаційних заходів і захисту меншин Комісії з прав людини ООН (1992–2000); членом Координаційної ради та судово-правової реформи при Президентів України (1997–1998).

В. Г. Буткевич був науковим редактором часопису «Права людини в Україні» (1994–1997); головним редактором «Українського часопису міжнародного права» (1992–1999) та ін.; віцепрезидентом Асоціації міжнародного права СРСР (1988–1991); президентом Всеукраїнської асоціації міжнародного права (1991–1999); членом Світового конгресу українських юристів.

Вагомий внесок зроблено В. Г. Буткевичем у розвиток юридичної науки.

Ним опубліковано понад 350 досліджень, у тому числі понад 20 індивідуальних і колективних монографій. Серед іншого доробку: 168 експертних резолюцій члена (незалежного експерта) Підкомісії ООН по запобіганню дискримінації і захисту меншин — експертного органу Комісії з прав людини ООН; 110 наукових статей, рецензій, тез тощо. В. Г. Буткевич бере і брав участь у багатьох міжнародних конференціях, семінарах міжнародно-правових читаннях з прав людини та ін.

У 1996 р. Володимир Григорович Буткевич був обраний суддею Європейського суду з прав людини. Як суддя брав участь у прийнятті рішень у 23 справах. У зв'язку зі створенням нового єдиного Європейського суду з прав людини у 1998 р. В. Г. Буткевич був обраний суддею цього Суду. Він брав участь у прийнятті рішень по 20 000 справ як член (голова) комітету, палати, секції, Великої палати Європейського суду з прав людини чи суддя-доповідач. З 1998 р. В. Г. Буткевич — член місії Суду по вивченню питань стану дотримання прав людини (Туреччина, Грузія, Україна та ін.). Протягом десяти років (1998–2008 р.) В. Г. Буткевич виступав доповідачем-експертом з різних аспектів Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод на семінарах для суддів вищих і конституційних судів країн — сторін Конвенції (Росія, Грузія, Молдова, Франція та ін.).

2007 р. Володимир Григорович став лауреатом відзнаки Асоціації правників України «За честь і професійну гідність». У листопаді 2008 р. В. Г. Буткевич добровільно склав повноваження судді Європейського суду з прав людини. Нині активна наукова, громадська, державна діяльність Володимира Григоровича Буткевича триває.

**ВІТАЄМО
ДОКТОРА ЮРИДИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА
ПАВЛА ЛЬВОВИЧА ФРІСА
З 60-РІЧЧЯМ!**

Народився П. Л. Фріс 6 липня 1949 р. у м. Дрогобичі Львівської обл. У 1972 р. закінчив юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка. Після закінчення навчання працював на посаді завідуючого лабораторією Івано-Франківського педагогічного інституту імені Василя Стефаника. У 1975 р. розпочав викладацьку діяльність в Івано-Франківській спеціальній середній школі міліції МВС (нині — Прикарпатський юридичний інститут Львівського державного університету внутрішніх справ)

на посадах викладача, з часом — старшого викладача. Після звільнення у відставку з 1990 р. по 2007 р. працював у Юридичному інституті Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, пройшовши шлях від доцента кафедри теорії та

історії держави і права до професора кафедри кримінального права та процесу. З 2007 р. й донині працює в Прикарпатському юридичному інституті Львівського державного університету внутрішніх справ.

У 1983 р. захистив кандидатську дисертацію, у 2005 р. — докторську дисертацію «Кримінально-правова політика України». Вчене звання професора присвоєне у 2008 р.

П. Л. Фріс є членом редакційних колегій та рад ряду професійних періодичних видань: журналів «Наше право», «Європейські перспективи», «Правозащитник», наукових збірників ряду вітчизняних та зарубіжних вищих юридичних навчальних закладів.

За професійні досягнення нагороджений відомчими нагородами МВС України, а також Почесною медаллю Верховної Ради та Ради міністрів Вірменської РСР як ліквідатор наслідків землетрусу 1988 р. у Вірменії.

Основними напрямками наукових досліджень П. Л. Фріса є проблеми теорії кримінального права, кримінально-правова політика, філософія кримінального права. П. Л. Фрісу належать понад 150 наукових праць, серед найважливіших з яких монографії: «Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми» (2005 р.); «Нарис історії кримінально-правової політики України» (2005 р.);

«Порівняльне кримінальне право Республіки Польща та України в контексті Європейського Союзу» (у співавторстві — 2007 р.); «Політика у сфері боротьби зі злочинністю і права людини» (2009 р.), а також ряд підручників та навчальних посібників, найвідомішими з яких є: «Кримінальне право України. Загальна частина» — рекомендований МОН України як підручник для вищих юридичних навчальних закладів (2004 р.); «Кримінальне право України. Загальна частина» (2-ге вид., допов. і переробл.) — рекомендований МОН Ук-

раїни як навчальний посібник для вищих юридичних навчальних закладів (2009 р.); навчальний посібник «Кримінальне право України. Загальна частина» — рекомендований МОН України як навчальний посібник для вищих юридичних навчальних закладів (2005 р.); навчальні посібники «Збірник задач з кримінального права» (1997 р.); «Кримінальне право України. Загальна частина в схемах та визначеннях» (1998 р.); «Короткий словник кримінально-правових термінів» (1999 р.) та ін.

Редакційна колегія та колектив редакції журналу «Право України» щиро вітають шановного Павла Львовича з ювілеєм, зичать йому доброго здоров'я, усіляких гараздів та подальших наукових досягнень.

Вийшов друком довідник:

Академія правових наук України : довід. — 3-тє вид., переробл. та допов. — К. : Ін Юре, 2008. — 302 с.

Довідник укладено апаратом президії Академії правових наук України на основі відомостей, наданих науковцями Академії правових наук України.

У довіднику наведені історія, нормативно-правові акти щодо утворення і діяльності Академії, структура, відділення та установи Академії. В окремому розділі подаються дані про життєвий і творчий шлях членів Академії.

Розрахований на широку юридичну громадськість, працівників наукових та навчальних закладів, учених-правознавців, а також усіх, хто цікавиться правовою наукою.

Замовляйте видання за телефонами:
(044) 537-51-20, 537-51-21
або електронною поштою
sales@inyure.kiev.ua
http://shop.inyure.kiev.ua

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАВОЗАСТОСОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ В УКРАЇНІ (нотатки з наукової конференції)

В. БАТИРГАРЕЄВА

*кандидат юридичних наук,
вчений секретар*

(Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України)

М. КОЛОДЯЖНИЙ

молодший науковий співробітник

сектора дослідження проблем запобігання злочинності

(Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України)

15 травня 2009 р. у м. Харкові у межах третього Всеукраїнського фестивалю науки відбулася наукова конференція «Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні», яку організували Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України та Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. У роботі форуму взяли участь поряд із представниками установ-організаторів працівники Конституційного Суду України, Верховного Суду України, Міністерства внутрішніх справ України, військового місцевого суду Дніпропетровського гарнізону, місцевих судів районів м. Харкова, а також вчені провідних навчальних закладів України — Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київського національного університету внутрішніх справ, Одеського національного морського університету, Лу-

ганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка, Харківського національного університету внутрішніх справ та ін.

На науковій конференції обговорювалися теоретичні проблеми забезпечення якості кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства у сфері боротьби зі злочинністю, проблеми техніко-криміналістичного забезпечення якості слідчої діяльності, а також заходи щодо забезпечення якості запобіжної дії кримінального закону та кримінально-виконавчої діяльності.

Із вступним словом до учасників наукової конференції звернувся професор, академік АПрН України, перший проректор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, академік-секретар відділення кримінально-правових наук АПрН України **В. Сташис**. Він відзначив, що проголошення України правовою державою висуває підвищені вимоги до якості її нормативної бази, в тому

числі й до законодавства про кримінальну відповідальність. Адже саме від якості законодавства, визначеності, точності й однозначності правових норм залежить ефективність його застосування. У цьому зв'язку, — наголосив В. Сташис, — не викликає сумнівів актуальність обговорення теоретичних засад підвищення якості законодавчої бази, пов'язаної з подоланням злочинності в Українській державі.

Пленарне засідання з доповіддю «Дослідження Інститутом вивчення проблем злочинності АПрН України якості законодавства та правозастосовної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю» відкрив доктор юридичних наук, професор, академік АПрН України, директор ІВПЗ АПрН України **В. Борисов**. Доповідач наголосив, що на сьогодні в Україні лише формуються підходи щодо оцінки якості законодавства, які мають все ще незавершений характер, хоча для будь-якої країни ефективність боротьби зі злочинністю визначається насамперед якістю законодавства про кримінальну відповідальність та інституційні засади боротьби зі злочинністю. Враховуючи цей факт, з 2008 р. в Інституті розпочато фундаментальне комплексне дослідження проблем належної якості закону та впливу цього чинника на роботу правоохоронних органів в Україні. Означене дослідження якості кримінального, кримінально-процесуального і кримінально-виконавчого законодавства у контексті запропонування дійових шляхів створення ефективної системи протидії злочинності націлене на: 1) встановлення факторів впливу на змістовні, юридико-формальні характеристики закону про кримінальну відповідальність, що забезпечують його якість; 2) визначення критеріїв якості кримінального зако-

нодавства та необхідних умов для можливості їх дотримання в подальшому; 3) визначення ролі техніко-криміналістичного забезпечення на якість слідчої діяльності та запропонування найбільш ефективних технічних прийомів і засобів; 4) вирішення питання щодо теоретичних основ забезпечення якості кримінально-процесуального і кримінально-виконавчого законодавства, а також кримінально-виконавчої діяльності; 5) розробку рекомендацій стосовно узгодження вітчизняних підходів до оцінки якості законодавства у сфері боротьби зі злочинністю з кращою міжнародною практикою і міжнародними стандартами, сформованими на рівні органів ООН та Ради Європи.

У науковій доповіді «Відповідність Конституції України — визначальна риса якості кримінального закону» доктор юридичних наук, професор, академік АПрН України, суддя Конституційного Суду України **Ю. Баулін** наголосив на тому, що якість кримінального закону залежить від певної системи його властивостей, серед яких однією із визначальних рис є відповідність його змісту положенням Конституції України. Важливим напрямом забезпечення якості кримінального закону виявляється забезпечення верховенства Конституції щодо його змісту, що означає, зокрема, гарантування відповідності чинного законодавства закріпленим в Основному Законі правовим цінностям та встановлення специфічної моделі відносин між Конституцією та поточним законодавством. Звідси, на думку вченого, впливає методологічний висновок про те, що встановлення відповідності кримінального закону Конституції України повинно ґрунтуватися на конституційних положеннях, що стосуються не тільки сфери публічного охорону-

ваного права, а й усіх конституційно-правових приписів, узятих у своїй системній єдності. Це дає можливість запропонувати підхід, згідно з яким відповідність кримінального закону конституційним положенням треба оцінювати принаймні на трьох рівнях конституційно-правового впливу норм Конституції на зміст кримінально-правових норм: 1) перший рівень — норми, що мають принципове значення для правового регулювання всього комплексу суспільних відносин; 2) другий рівень — норми, що мають значення для галузевого правового регулювання охоронюваних суспільних відносин; 3) третій рівень — норми, які створюють безпосередню базу для кримінально-правового регулювання суспільних відносин між державою та злочинцями.

У своїй доповіді «Проблеми якості законів про внесення змін до Особливої частини Кримінального кодексу України» доктор юридичних наук, професор, академік АПрН України, віце-президент АПрН України, керівник Київського регіонального центру АПрН України, завідуючий Київською науковою лабораторією дослідження злочинності проти прав і свобод людини та громадянина ІВПЗ АПрН України **В. Тихий** зауважив, що під час внесення змін до КК України нерідко має місце сліпе копіювання зарубіжного законодавства, зокрема, КК Російської Федерації, чимало спеціальних норм відрізняються казуїстичністю та конкурують із раніше прийнятими нормами, не дотримується єдність термінології і всупереч законодавчої техніки в якості кваліфікуючих або особливо кваліфікуючих ознак передбачається вчинення тих чи інших злочинів, відповідальність за вчинення яких вже передбачена в інших статтях Кодексу.

Як зазначив у своїй доповіді «До питання про можливість проведення негласних слідчих дій в кримінальному процесі України» доктор юридичних наук, академік АПрН України, професор кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **Ю. Грошевий**, суттєвою новелою проекту КПК України, представленого Національною комісією із зміцнення демократії та утвердження верховенства права, є закріплення ряду негласних слідчих дій, до яких, зокрема, належать аудіоконтроль особи, контроль засобів зв'язку, контроль за вчиненням кримінального правопорушення, виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації та ін. Ознайомлення зі статтями, які регламентують порядок проведення негласних слідчих дій у проекті КПК, на думку доповідача, дозволяє дійти висновку про непослідовність його розробників та колізійність деяких положень. З огляду на те, що критеріями віднесення будь-яких процесуальних дій до кола слідчих є їх пізнавальна спрямованість, наявність передбаченої законом процесуальної форми проведення, можливість порушення в перебігу їх проведення прав та законних інтересів осіб, а також застосування державного примусу при їх проведенні, запропоновані розробниками КПК негласні слідчі дії не відповідають повністю вказаним критеріям, оскільки за своєю природою вони є оперативно-розшуковими.

Доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент АПрН України, завідувач кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, завідуючий лабораторією «Використання сучасних досягнень науки і техніки у

боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ АПрН України **В. Шепітько** у науковій доповіді «Техніко-криміналістичне забезпечення досудового слідства та якості слідчої діяльності» зазначив, що інформатизація та технізація суспільства передбачає впровадження останніх досягнень наукової думки в діяльність слідчих органів. Тому в сучасних умовах слідча діяльність потребує свого технічного переоснащення. Про це свідчать й результати анкетування слідчих прокуратури та МВС України. У зв'язку з цим важливого значення набувають розробки науково-технічних засобів, спрямованих на підвищення якості фіксації доказової інформації (перехід на використання сучасної цифрової фото-, відеотехніки, електронних вимірювальних засобів). На думку В. Шепітька, підвищення якості діяльності з розслідування злочинів можна досягти перш за все за рахунок впровадження в слідчу діяльність інновацій за такими напрямками, як розробка і використання нових науково-технічних засобів для виявлення, збирання і попереднього дослідження доказів; пропонування новітніх інформаційних технологій та їх використання в роботі слідчого; створення і пропонування до застосування нових прийомів, методів, методик проведення окремих слідчих дій і розслідування злочинів у цілому.

Доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент АПрН України, завідувач кафедри кримінології і кримінально-виконавчого права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, завідувачий сектором дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ АПрН України **В. Голіна** у науковій доповіді «Забезпечення якості державного планування боротьби зі злочинністю на сучасному етапі розвитку України» надав визна-

чення кримінологічному плануванню боротьби зі злочинністю та окреслив основні вимоги, що пред'являються до такого роду діяльності. Крім того, учений зробив аналіз державних програм боротьби зі злочинністю, що приймалися в Україні протягом останніх років, а також виявив їх вади та окреслив шляхи удосконалення планування протидії злочинним проявам.

Відкрив роботу секції наукової конференції за напрямом «Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства у сфері боротьби зі злочинністю» з науковою доповіддю «Якість закону про кримінальну відповідальність і проблема точності правових норм» доктор юридичних наук, професор, академік АПрН України, завідувач кафедри кримінального права № 2 Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **М. Панов**. Він наголосив, що якість кримінального закону — надзвичайно широка категорія, в якій інтегрується чимало проблем, починаючи від питань криміналізації та пеналізації та закінчуючи проблемами текстуального відтворення самого закону. При цьому гарантією дотримання законності є точність правових норм, яка може бути досліджена крізь призму критеріїв — гносеологічного, логічного, семантичного та прагматичного.

Крім того, на означеній секції порушувалися проблеми критеріїв оцінки й ефективності законодавства України про кримінальну відповідальність та шляхів досягнення відповідної його якості, впровадження результатів наукових досліджень з кримінального права у правозастосовній та законотворчій діяльності, співвідношення процесів глобалізації та якості кримінального законодавства України та ін.

На секції наукової конференції, присвяченій теоретичним основам за-

безпечення якості кримінально-процесуального законодавства у сфері боротьби зі злочинністю, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **О. Капліна** у своїй доповіді «Нормативність актів судової влади та їх значення в забезпеченні якості правозастосовної діяльності» зазначила, що зміна місця й ролі судової влади в державі вимагає переоцінки ролі судової практики й актів тлумачення, що виносяться судами. Тому останнім часом великого теоретичного й практичного значення набуває питання про те, чи має суд правотворчі повноваження та чи є судова практика судів загальної юрисдикції джерелами права. На думку доповідача, судова влада має бути наділена правотворчими функціями, але ця правотворча функція, як і процедура створення судової норми, повинна бути відмінною від нормотворчої функції законодавчої влади.

Разом із тим на означеній секції розглядалися питання співвідношення якості кримінально-процесуального закону та ефективності кримінального судочинства, якості нормативної регламентації функціонального призначення слідчого і прокурора на досудовому провадженні, дотримання міжнародно-правових стандартів захисту прав людини у кримінальному судочинстві, реформування органів внутрішніх справ та ін.

Роботу секції наукової конференції за напрямом «Проблеми техніко-криміналістичного забезпечення якості слідчої діяльності» відкрив доктор юридичних наук, професор кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, завідувачий сектором дослідження проблем прокурорської діяль-

ності та судового слідства ІВПЗ АПРН України **В. Журавель**. У своїй доповіді «Програмування як засіб підвищення якості розслідування» він зазначив, що намагання науковців надати практиці передові рекомендації щодо підвищення якості слідчої діяльності і такого її аспекту, як планування, закономірно привернули увагу до розроблення і запровадження програм розслідування. Під програмуванням, на думку доповідача, слід розуміти теоретико-прикладну діяльність учених-криміналістів, спрямовану на створення відповідних програм розслідування злочинів як певної сукупності приписів, тобто жорстко детермінованих систем дій, а також правил рекомендаційного характеру, призначених для ефективного управління слідчою ситуацією під час розслідування злочинів окремих груп, видів і підвидів. Однак програми розслідування в жодному разі не призначені для того, щоб замінити індивідуальність, професіоналізм, стиль мислення слідчого, тим більше, що неможливо в розслідуванні злочинів запрограмувати нестандартне рішення останнього. Отже, метою програмування є стимулювання ділової активності слідчого.

На цій секції вчені не обійшли увагою й питання використання сучасних науково-технічних засобів та інформаційних технологій у досудовому слідстві з метою підвищення якості та ефективності слідчої діяльності, техніко-криміналістичного забезпечення слідчих дій під час розслідування окремих видів злочинів, процесуального порядку фіксації результатів слідчого експерименту як гарантії якості слідчої діяльності та ін.

З науковою доповіддю «Реалізація запобіжної функції покарання» роботу секції наукової конференції за напрямом «Проблеми забезпечення

якості запобіжної дії кримінального закону» виступив кандидат юридичних наук, завідувачий сектором дослідження проблем злочинності та її причин ІВПЗ АПрН України **Б. Головкін**. Основною тезою його доповіді стала думка про те, що загальнопревентивна і спеціально-превентивна функція діяльності органів кримінального переслідування реалізується перш за все у своєчасному виявленні осіб, які вчинили діяння, що мають ознаки злочинів, їх кваліфікації, проведенні досудового слідства, статистичному обліку виявлених злочинів та результатів їх розслідування. Як наголосив доповідач, низький запобіжний ефект правозастосовної діяльності органів кримінального переслідування зумовлений неефективністю системи існуючих критеріїв оцінок цієї діяльності, низькою якістю досудового слідства та прогалинами в законодавстві.

Такий стан справ у сфері боротьби зі злочинністю створює умови для масової криміналізації свідомості певних кіл громадян та позначається на погіршенні відчуття безпеки у населення України.

Під час роботи означеної секції також порушувалися питання вдосконалення законодавства, спрямованого на запобігання рецидивній і корисливо-насильницькій злочинності, практики боротьби зі злочинами в системі паливно-енергетичного комплексу України, критеріїв та показників якості українського кримінально-виконавчого законодавства тощо.

Робота наукової конференції завершилася розробкою рекомендацій з метою теоретичного забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні.

Вийшов друком навчальний посібник:

Нор В. Т.

Кримінальний процес України : практикум : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. Т. Нор, Н. Р. Бобечко, В. П. Бойко та ін. / за ред. В. Т. Нора. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. — 232 с.

Навчальний посібник побудований відповідно до навчальної програми з курсу «Кримінально-процесуальне право України», який вивчається студентами вищих юридичних навчальних закладів України, зокрема на юридичному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка, та з урахуванням положень Болонської декларації, до якої приєдналася Україна. Він охоплює плани практичних занять, контрольні запитання, нормативні матеріали та додаткову спеціальну літературу, засвоєння якої дає можливість успішно опанувати програму курсу.

Для студентів та викладачів вищих навчальних закладів. Він буде також корисним для практичних працівників правоохоронних органів та суддів.

Замовляйте видання за телефонами:

(044) 537-51-20, 537-51-21

або електронною поштою

sales@inyure.kiev.ua

http://shop.inyure.kiev.ua

НАУКОВО-ЕКСПЕРТНЕ ОБГОВОРЕННЯ АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ УДОСКОНАЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

25 червня 2009 р. відбулася науково-практична конференція, присвячена 13-й річниці від дня прийняття Конституції України «Актуальні проблеми реалізації та удосконалення Конституції України». Її організаторами були Національна академія наук України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України та Інститут законодавства Верховної Ради України.

Примітною рисою цієї конференції стало не лише те, що вона була організована і відбулася в академічному та парламентському наукових закладах із залученням народних депутатів України, представників державних органів, відомих науковців та практиків – правознавців, політологів, соціологів, економістів країни, але й, головним чином, те, що її учасники основну увагу приділили не стільки політичним, скільки суто нагальним для суспільства, для пересічних громадян практичним аспектам втілення в життя положень Основного Закону держави та визначенню шляхів їх можливої модернізації.

У вступному слові при відкритті конференції академік-секретар відділення історії, філософії і права Національної академії наук **О. Оніщенко** розкрив історичне значення прийняття Конституції для утвердження Української держави, розповів про основні етапи конституційного процесу та його подальші перспективи.

З доповідями виступали директор Інституту держави і права, академік **Ю. Шемшученко**, директор Інституту законодавства, член-кореспондент НАН України **О. Копиленко**, голова

Центральної виборчої комісії, член-кореспондент НАН України **В. Шаповал**, народний депутат України **Ю. Мірошніченко** та ін. Відзначивши роль Конституції України як правової основи розвитку української державності та формування національної правової системи, учасники конференції зосередились на обговоренні таких проблем:

- порушення цілісності системи влади і можливості внесення часткових змін до Конституції, зокрема з питань, які не викликають сумнівів у представників різних політичних сил;
- конституційного забезпечення етнополітичного процесу;
- подолання розбіжностей між нормативним і доктринальним рівнями тлумачення принципових правових понять, таких, зокрема, як «дух і буква закону», «пільги і привілеї» тощо;
- відповідність Конституції базовим характеристикам національної ідентичності й політичної культури суспільства;
- роль кодифікації законодавства у механізмі забезпечення прав і свобод людини;
- конституційне регулювання місцевого і регіонального самоврядування та багатьох інших.

У прийнятих рекомендаціях учасники конференції запропонували: 1) розширити проблематику наукових досліджень з теорії державного будівництва, розвитку конституціоналізму і реформування публічної влади; 2) забезпечити більш вагому участь вчених-юристів у підготовці наукових пропозицій і коментарів з питань за-

стосування чинної Конституції України, а також з питань реформування державних інститутів і місцевого самоврядування, розвитку національної правової системи; 3) посилити роз'яснювальну роботу щодо популяризації положень чинної Конституції України серед населення, підготовку та видання науково-популярної літератури, підручників і посібників конституційно-правового напрямку, поглибити вивчення Конституції України у вищих юридичних навчальних закладах, а також інших закладах освіти.

Друга частина конференції проходила вже в Інституті законодавства у формі науково-експертних слухань вкрай актуальної на сьогодні проблеми щодо конституційно-правових засад вдосконалення банківської сфери України, шляхів оздоровлення фінансово-кредитної системи держави.

Доповідачі та промовці, серед яких були провідні співробітники цього Інституту **В. Черняк, В. Шевчук, О. Кириченко, А. Ковальчук**, а також фахівці-практики фінансово-банківської сфери — голова правління АKB «Аркада» **К. Паливода**, віце-президент ВАТ «КІНТО» **В. Мельничук** та інші, всебічно проаналізували ситуацію, яка нині склалася у фінансово-економічному секторі, акцентували увагу на основних ризиках і загрозах, висловили своє бачення посткризових перспектив соціально-економічного розвитку України.

Зокрема, наголошувалося, що аби запобігти руйнації фінансової системи країни Центральний банк та Уряд по-

винні мати чітко розроблений план дій, відповідно до якого реагувати на прояви кризи. Зазначалося також, що в окремих банківських та небанківських фінансових установах країни вже напрацьовано і апробовано фінансово-кредитні моделі, уміле застосування яких дозволяє цим установам навіть у нинішніх кризових умовах утриматися «на плаву», успішно займатися капітальним інвестуванням.

Учасники слухань констатували, що нинішні реальні макроекономічні загрози є свідченням провалу державними регуляторами установлених для них чинним законодавством функцій. Вихід із нинішньої кризи можливий лише на основі системних, законодавчо забезпечених і скоординованих дій. За висновком науковців, визначальним кроком для оздоровлення фінансової системи країни має стати закріплення в Конституції України положення про те, що єдиним платіжним засобом на території держави є гривня. Також були схвалені основні концептуальні положення модернізації банківської системи та її законодавчого забезпечення в умовах фінансової кризи, висловлені конкретні пропозиції щодо внесення змін та доповнень до Закону України «Про Національний банк України».

Загалом конференція засвідчила, що наукова громадськість має чимало слушних пропозицій з удосконалення основних положень чинного законодавства, приведення його у відповідність до вимог часу.

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ВСЕУКРАЇНСЬКУ НАУКОВО-ПРАКТИЧНУ КОНФЕРЕНЦІЮ «КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ: ЗДОБУТКИ ТА ПРОБЛЕМИ»

Стан сучасного українського суспільства і політичного процесу в Україні об'єктивно потребує необхідності вдосконалення конституційного регулювання суспільних відносин. Ці зміни мають сприяти досягненню визначеної у чинній Конституції України мети, пов'язаної, зокрема, з прагненням розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, а також необхідністю забезпечення наступництва у конституційному творенні. Вони також продиктовані практикою застосування положень Конституції України, виявленням та необхідністю усунення в її змісті певних недоліків, зокрема недостатності гарантування конституційних прав і свобод людини та громадянина, вад в організації та функціонуванні державного механізму, недосконалості системи стримувань і противаг, яка мала б забезпечувати збалансованість та єдність цього механізму.

25–26 червня 2009 р. у м. Харкові у приміщенні Академії правових наук України відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Конституційний процес в Україні: здобутки та проблеми», метою якої було обговорення позитивного конституційного досвіду, основних напрямів конституційного реформування, аналіз існуючих проектів змін до Конституції України.

Співorganizаторами конференції виступили Академія правових наук України та Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого.

У роботі конференції взяли участь понад 200 осіб, серед них — народні депутати України, представники центральних та місцевих органів державної влади, судових та правоохоронних органів, провідні фахівці у галузі конституційного права, державного будівництва, інших галузей права.

Активну участь у роботі конференції взяли судді Конституційного Суду України **Ю. Баулін, В. Кампо, М. Колос, М. Маркуш** та Постійний представник Верховної Ради України у Конституційному Суді України **А. Селіванов**.

З вітальним словом на адресу учасників конференції виступив керуючий справами виконкому Харківської міської ради **О. Новак**.

У своїй доповіді доктор юридичних наук, професор, академік НАН України, ректор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, президент АПрН України **В. Тацій** висвітлив перспективні напрями розвитку парламентаризму в Україні, а також основні проблеми, які потребують негайного вирішення. Окрему увагу було приділено теоретичним та практичним питанням імплементації рішень, ухвалених на всеукраїнському референдумі. Проаналізувавши досвід зарубіжних країн, доповідач наголосив, що створення двопалатного парламенту не є прерогативою лише федерацій, а тому досвід формування та функціонування двох палат парламенту може бути використаний і в українському законодавстві.

Доповідь віце-президента АПрН України, академіка **О. Петришина** була присвячена теоретико-правовим проблемам пошуку оптимальної моделі форми правління Української держави. Завідувач кафедри конституційного права України Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **Ю. Барабаш** торкнувся проблеми розмежування категорій «народ» та «нація» як суб'єктів конституційного права. Конституційно-правовим проблемам розвитку українського місцевого самоврядування та шляхам їх вирішення була присвячена доповідь завідувача кафедри державного будівництва Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **С. Серьогіної**. Завідувач кафедри організації судових і правоохоронних органів Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **І. Марочкін** у своєму виступі наголосив на основних проблемах конституювання судової влади та чинниках, що їх зумовлюють. У своїй доповіді, присвяченій екологічній доктрині, проректор з наукової роботи Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, академік АПрН України **А. Гетьман** акцентував на тому, що у зв'язку з інтенсивним розвитком промисловості суттєво погіршилася екологічна безпека України, яка нині перебуває у критичному стані. Професор кафедри конституційного права України Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **В. Колісник** у своїй доповіді зупинився на питанні створення правового механізму трансформації Конституції України та засобах його реалізації, зокрема проблематичності внесення змін до Конституції України, враховуючи різний механізм внесення змін до кожного окремого розділу Консти-

туції. Голова Правління Центру політико-правових реформ **І. Коліушко** у своїй доповіді вказав на проблеми практичної реалізації конституційної реформи, а також обґрунтував переваги змішаної — президентсько-парламентської — форми правління.

Основним конституційним засадам реформування кримінального судочинства та створенню системи гарантій захисту прав його учасників була присвячена доповідь завідувача кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **О. Капліної**. У своїй доповіді проректор з навчальної роботи Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, академік АПрН України **Ю. Битяк** акцентував на об'єктах конституційно-правового регулювання, зокрема на особливостях правового регулювання виконавчої влади як об'єкта регулювання. Віце-президент — керівник Київського регіонального центру АПрН України, академік АПрН України **В. Тихий** у своєму виступі зупинився на розгляді ідейних засад конституцій демократичних держав та проблемах їх утвердження і забезпечення в Україні. Проблеми організації публічної влади в Україні висвітлив у своєму виступі головний редактор журналу «Право України», член-кореспондент АПрН України **О. Святоцький**. У виступі академіка-секретаря відділення цивільно-правових наук АПрН України **Н. Кузнецової** йшлося про цивільно-правові засоби захисту основних прав і свобод людини. Доцент кафедри теорії держави і права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **С. Погребняк** наголосив у своєму виступі на обов'язковості конституційного закріплення основоположних принципів права. У своїй доповіді

професор кафедри цивільного права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, член-кореспондент АПрН України **І. Спасько-Фатеева** розглянула відносини власності у конституційно-правовому аспекті. Професор кафедри трудового права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **С. Прилипко** у своєму виступі торкнувся питання ролі та місця Конституції України в регулюванні соціально-трудових відносин. У доповіді професора кафедри філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **С. Максимова** було акцентовано на універсальних та особливих ознаках принципу верховенства права. Директор Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, академік АПрН України **В. Борисов** у своїй доповіді розкрив проблему забезпечення кримінальним законом конституційних принципів здійснення правосуддя в Україні. Суддя Конституційного Суду України **В. Кампо** виступив з доповіддю, що була присвячена актуальним проблемам конституціоналізації права в практиці Конституційного Суду України. У своєму виступі суддя Конституційного Суду України, заслужений діяч науки і техніки України, академік АПрН України **Ю. Баулін** акцентував на конституційних засадах кримінальної відповідальності за невиконання конституційних обов'язків громадян. Постійний представник Верховної Ради України у Конституційному Суді України **А. Селіванов** у своїй доповіді висвітлив основні проблеми забезпечення охорони Конституції України та запропонував доктрину забезпечення охорони Конституції України. Проблемі співіснування у межах ст. 43 КК України свободи і права була присвячена доповідь судді Конституційного

Суду України **М. Колоса**. Суддя Конституційного Суду України **М. Маркуш** у своєму виступі висвітлювала основні проблеми виконання рішень Конституційного Суду України та шляхи їх подолання.

26 червня 2009 р. робота конференції проходила у режимі секційних засідань за такими напрямками: «Теоретичні та прикладні аспекти розвитку сучасного конституціоналізму» (керівники секції — завідувач кафедри конституційного права України Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **Ю. Барабаш**, заступник директора з наукової роботи Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України **І. Яковюк**), «Проблеми реформування публічної влади на місцях» (керівники секції — завідувач кафедри державного будівництва Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **С. Серьогіна**, завідувач відділу правових проблем місцевого самоврядування Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України **П. Любченко**), «Судова влада та проблеми судового захисту конституційних прав та свобод громадян» (керівники секції — завідувач кафедри організації судових і правоохоронних органів Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **І. Марочкін**, завідувач кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **О. Капліна**), «Реалізація положень Конституції України в цивільному, господарському, трудовому та екологічному праві» (керівники секції — завідувач кафедри цивільного права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **В. Борисова**, завідувач кафедри госпо-

дарського права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **Д. Задихайло**), «Питання кримінально-правового захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина» (керівники секції — директор Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, академік АПрН України **В. Борисов**, в. о. завідувача кафедри кримінального права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого **В. Тютюгін**).

На підсумковому пленарному засіданні були ухвалені рекомендації конференції, які можуть бути викори-

стані Президентом України, Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, іншими учасниками конституційного процесу під час обговорення та доопрацювання змін до Конституції України. Зокрема, для забезпечення легітимності та високого фахового рівня конституційних напрацювань учасники конференції наголошували на необхідності створення єдиного органу — Конституційної ради, до складу якої доцільно включити на паритетних засадах представників усіх політичних сил, практичних працівників та учених-фахівців у галузі конституційного права.

АВТОРСЬКА ДОКТРИНА СУЧАСНОГО ПРИРОДНОГО ПРАВА*

В. КАМПО

*кандидат юридичних наук,
доцент,
суддя Конституційного Суду України,
заслужений юрист України*

В. УСТИМЕНКО

*доктор юридичних наук,
заступник директора
Інституту економіко-правових досліджень НАН України,
заслужений юрист України*

Традиційна юридична наука в Україні перебуває в стані глибокої теоретичної, методологічної та праксеологічної кризи. Однак це час не критики цієї кризи, а розбудови нової юридичної науки на новій філософській основі. У цьому контексті особливу цікавість викликає формулювання та обґрунтування науковцями нових філософських ідей та теоретичних конструкцій.

Рецензована монографія професора О. Костенка присвячена висвітленню авторської доктрини універсального натуралізму та юснатуралізму (природного права) як його складової в сучасних умовах, впливу основних її положень на становлення в українському суспільстві механізму протидії виявам свавілля й ілюзій. Ідеологія, заснована на теорії універсального натуралізму, є розвитком ідей стоїків, Г. Гроція, ідеологів Просвітництва та

інших прихильників школи «природного права». Автор наголошує на наявності «універсальної конституції», що впливає з ідеї природної цілісності світу.

Доктрина професора О. Костенка передбачає зміни в існуючому соціальному порядку, які мають на меті забезпечення прав і свобод людини. Як зазначає сам автор, сформульований ним принцип соціального натуралізму (тобто уявлення про природність соціального, що виводиться з теорії універсального натуралізму) закладає фундамент для юридичної футурології.

До незаперечних переваг монографії слід віднести синтез соціологічних, історичних, культурологічних і, власне, юридичних підходів. Таке поєднання слугує комплексності й певною мірою універсальності висловлених

* Костенко О. М. Культура і закон — у протидії злу : моногр. — К. : Атіка, 2008. — 352 с.

© В. Кампо, В. Устименко, 2009

ідей і думок. Матеріал, поданий у вигляді понад двох десятків есе, відрізняється від звичайних публікацій яскравістю оформлення основних ідей. Наприклад: «Долю народів визначають університети, а не партії, уряди чи парламенти», «Юридична глобалістика і злочинність» тощо.

Особливо цікавим є висновок автора про зв'язок соціальних явищ з економічним обміном між людьми, підприємництвом. Дійсно, людина не залучена до природного світопорядку безпосередньо: вона залучається до нього опосередковано, зокрема, через норми права і моралі. Завдяки здійсненню підприємцем господарської діяльності в нього формується відношення до норм права і моралі, як до своєї свободи.

Заслуговує на серйозну увагу висловлена в монографії ідея інструментальної функції закону: закон діє лише тоді і лише так, коли і як його застосовують люди. Розуміння цієї ідеї, поряд із наявністю прогресивної правової ідеології, на думку її автора, сприятиме дійсному утвердженню і забезпеченню верховенства права у державі. Роль ідеології, на думку автора, можна висловити таким афоризмом: «Дайте мені нову ідеологію — і я зміню світ: на краще — якщо це буде природна ідеологія, на гірше — якщо це буде проти-природна ідеологія!»

Як стверджує професор О. Костенко, принцип верховенства права має тлумачитися як принцип верховенства саме природного, а не «позитивного» права. Тому прогресивною, на його думку, може бути лише ідеологія, заснована на ідеї природної цілісності світу, з якої випливає принцип соціального натуралізму. При цьому звертається увага на загальносоціальну культуру особи — «яка соціальна культура громадян — таке й їхнє життя». У зв'язку з цим робиться висно-

вок про необхідність започаткування в Україні нового просвітницького руху, спрямованого на втілення в життя ідеї соціальної культурифікації нації.

З позицій принципу соціального натуралізму підходить О. Костенко і до вирішення питань протидії злочинності. Так, на його думку, політика в сфері протидії злочинності — це здійснюване за законами соціальної природи керування процесом протидії злочинності за допомогою влади. А кримінальне покарання, щоб стати ефективним засобом протидії злочинності, властивим «природній» державі, має співіснувати поряд із конкуренцією злочину з боку погодженої із законами природи участі людини у соціальному обміні (конкурентно-репресивна модель протидії злочинності).

Цікавим є також висновок автора про те, що надання громадянам права на конституційну скаргу сприяло б протидії свавіллю влади і зловживанням законами зокрема. Проте, зважаючи на авторські погляди, слід зауважити, що конституційна скарга громадян може бути дієвим інструментом протидії свавіллю влади лише за наявності у громадян правової культури і панування в суспільстві прогресивної правової, зокрема конституційної, ідеології.

При цьому доречним буде згадати, що останнім часом у зарубіжній юридичній науці вже активно обговорюється питання «конституційного патріотизму» як форми політичної належності, самоусвідомлення громадян, яка ґрунтується на універсальних нормах, адаптованих до специфічних конституційних культур. Концепція конституційного патріотизму полягає в тому, що політична прихильність має базуватись радше на нормах і цінностях ліберальної демократичної кон-

ституції, ніж національної культури чи «глобальної людської спільноти»¹. Тобто цей патріотизм вимагає пристосування національної культури до цінностей конституціоналізму, а не навпаки.

У монографії простежується своєрідний заклик до реалістичного підходу в аналізі суспільно-правових явищ. Це видно, наприклад, з твердження про те, що ідеологія соціального натуралізму, яка, на думку автора, заснована на більш загальній теорії універсального натуралізму, утворить основу для Новітнього Просвітництва XXI ст., яке покликане врятувати сучасну цивілізацію від свавілля й ілюзій.

Автор неодноразово застосовує визначення «комплексу сваволі та ілюзій», під яким розуміє утворення, в якому воля, будучи неузгодженою із

законами природи, перебуває у стані сваволі, а свідомість, будучи неузгодженою із законами природи, — у стані ілюзій².

У цілому рецензована монографія порушує дуже важливі доктринальні питання протидії злу та ілюзіям на підґрунті принципу універсального юснатуралізму, значення яких для юридичної практики складно переоцінити. Вона є надзвичайно корисною для науковців, викладачів, фахівців та всіх, хто цікавиться цією проблематикою. Монографія професора О. Костенка є прикладом вдалого поєднання методології та ідеології юридичної науки з суміжними галузями гуманітарних знань, вона — одна з перших праць нового покоління, без яких подальший розвиток правової доктрини є просто неможливим.

¹ Jan-Werner Muller. *Constitutional Patriotism*. — Princeton and Oxford, 2007.

² Цей термін є авторським і детальніше розкривається в дисертації О. Костенка на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук «Воля і свідомість злочинця (дослідження із застосуванням принципу юснатуралізму)».

МОНОГРАФІЯ З ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ДОСВІДУ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕМОКРАТИЧНИХ ДЕРЖАВ У РОБОТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

І. ГОЛОСНІЧЕНКО

*доктор юридичних наук,
професор,
заслужений діяч науки і техніки України*

Д. П. Калянов

ПОЛІЦЕЙСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
ДЕМОКРАТИЧНИХ ДЕРЖАВ ТА
ЗАСТОСУВАННЯ ЇЇ ДОСВІДУ
В ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ
ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Всебічне вивчення й ґрунтовне дослідження специфіки будь-якого виду гуманітарної діяльності, організації її роботи в новому ХХІ ст. має одну важливу, домінуючу рису. Йдеться про те, що сьогодні вже неможливо здійснювати вивчення проблематики будь-якої сфери знання про людину у вузькому форматі, де будуть присутніми лише параметри досвіду однієї країни або однієї певної тенденції чи смислового поля. Сучасний глобалізований світ потребує подання широкої панорамної картини, аналізу багатоманітності нагромадженого різними народами й державами досвіду, виокремлення й актуалізації певних необхідних концептуальних диспозицій із досвіду інших країн. Тих диспозицій та концептів, які є найбільш адекватними до застосування на вітчизняному ґрунті.

Цілком очевидно, що таке завдання є не лише актуальним сьогодні, не лише новаторським за своєю суттю в українській науці, яка не так давно звільнилася з-під тиску тоталітарної ідеології з її принципом відгородженості залізною завісою від життя та

ідей навколишнього світу, а й потребує дуже копіткої серйозної дослідницької роботи, ретельного ознайомлення з величезною кількістю джерел, аналітичної їх систематизації та подання об'єктивних неупереджених висновків. Якщо ж йдеться про проблематику поліцейської діяльності демократичних держав та застосування її досвіду в організації роботи органів внутрішніх справ України, то вказані теоретичні й прикладні завдання здобувають ще більшої ваги й значення, адже поширюються зі специфічної сфери на сферу, яка безпосередньо стосується всіх суспільних верств, їхньої безпеки, гарантування прав і свобод, форм їх реалізації у повсякденному житті.

У монографії Д. Калянова* цій ключовій диспозиції приділено належну увагу, адже, як зазначає автор, «на поліцію, як одну з найважливіших складових державного механізму, покладено виконання багатьох функцій, у тому числі й забезпечення прав, свобод і законних інтересів громадян, охорона громадського порядку й боротьба зі злочинністю». Саме в цьому

* Калянов Д. П. Поліцейська діяльність демократичних держав та застосування її досвіду в організації роботи органів внутрішніх справ України : моногр. — Одеса : Одеський юрид. ін-т ХНУВС, 2008. — 200 с.

бачить учений відмінність між тоталітарними і демократичними органами правопорядку, адже в тоталітарному досвіді констатується «використання репресивних форм діяльності при реалізації волі держави». Такий іманентний контраст між вітчизняною теорією та практикою минулих часів і нагромадженням на сьогодні досвідом демократичних держав не може не спричинити визначення сутності сучасної мети роботи органів охорони порядку, яке б цілком відповідало нагальним і перспективним завданням: «У правовій, демократичній державі органи поліції виступають в іншій якості. Репресивні й каральні функції, здебільшого, поступаються місцем завданням забезпечення правопорядку й громадської безпеки, профілактики й контролю над злочинністю, надання широкого спектра соціальних послуг населенню».

Цей базисний теоретичний концепт дозволяє Д. Калаянову зосередити увагу на способах та формах його практичного втілення, на реалізації у ряді положень, ідей, які втілюються у визначеній автором логічно структурованій послідовності. У першому розділі монографії, який має назву «Поліція в сучасній демократичній державі», учений пропонує цікаву й актуальну теорію функціонування механізму сучасної демократичної держави, подає концептуальне бачення ключових понять «поліція» та «поліцейська діяльність» у контекстуальному розумінні поліції як інституту захисту державного ладу та забезпечення громадської безпеки. Дуже важливою видається така теза Д. Калаянова, запропонована у розділі I дослідження: «Розумна деєтатизація конституційного права, що ставить Людину в главу правопорядку, інституту громадянського суспільства і тільки потім держава — ось основні напрями розвитку державності» (с. 13).

Саме такий теоретичний базис іманентно окреслює концепцію розвитку органів правопорядку лише в річищі правової держави, а якщо поставити питання дещо ширше — то лише у річищі антропоцентричної, людинолюбської, християнсько-гуманістичної стратегії, де людина є найвищою неперебутньою цінністю. Обов'язково слід відзначити, що при яскравій авторській оригінальності теоретичної концепції першого розділу вона базується (втім, як і концепція всієї монографії) на великій кількості ґрунтовно та детально опрацьованих праць видатних філософів, гуманітаріїв минулого й сучасності. Це не лише свідчить про глибоку ерудицію вченого, а й про вміння актуалізувати й концептуально синтезувати різні гуманітарні теорії в сучасному дискурсі, простежити їх еволюцію.

У другому розділі дослідження, що має назву «Організаційно-правові та кадрові аспекти поліцейської діяльності» Д. Калаянов зосереджує увагу на проблемах компетенції поліції, відносної самостійності поліції в механізмі демократичної держави, громадського і державного контролю за діяльністю поліції, професійної правової культури співробітників поліції. Також піддано всебічному аналізу саму стратегію функціонального поділу компетенції поліції. Із цього приводу автором зокрема зазначається: «Визначаючи стратегічні завдання поліції по охороні громадського порядку, багато дослідників підкреслюють, що вони визначаються трьома основними факторами. Перший — це бажання суспільства щодо діяльності поліції; другий, не менш важливий, — потреби органів влади як на національному, так і на регіональному рівнях; і, нарешті, третій — можливості поліцейських формувань, галузевих служб і

підрозділів. При цьому вважається, що яка-небудь ідеологізація діяльності, підпорядкування її інтересам політичних партій, угруповань, а тим більше окремих особистостей неприпустимі» (с. 77–78).

У визначеному концептуальному контексті вченим наводяться й ретельно аналізуються здобутки в теорії та практичній діяльності поліції ряду демократичних країн (Велика Британія, Франція, ФРН, США), виокремлюються положення та явища, що найбільш придатні до актуалізації в роботі українських органів правопорядку. Автор дослідження наголошує: «Значимими регуляторами поліцейської діяльності є закони моральності, мораль і звичаї даного суспільства» (с. 95).

У третьому розділі монографії «Досвід поліцейських органів країн Європейського Союзу в організації міжнародної діяльності органів внутрішніх справ України» Д. Калаянов акцентує увагу на проблемах правових основ міжнародної правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ, а також на ключових аспектах діяльності МВС України у сфері європейської інтеграції. Автор привертає увагу до проблеми включення українських органів МВС у процеси побудови спільної європейської безпеки, до проблеми дотримання національних інтересів у цій сфері. Учений пропо-

нує таке розуміння специфіки структури правового регулювання діяльності органів внутрішніх справ України, зауважуючи: «...правове регулювання діяльності органів внутрішніх справ у сфері міжнародного співробітництва є досить різноаспектним і здійснюється на основі міжнародних пактів і конвенцій, законів та інших нормативних актів України, міждержавних договорів, угод та протоколів. Ці документи різні за обсягом і масштабом, напрямками й цілями» (с. 146).

Отже, монографія «Поліцейська діяльність демократичних держав та застосування її досвіду в організації роботи органів внутрішніх справ України», автором якої є кандидат юридичних наук, професор Одеського державного університету внутрішніх справ Дмитро Петрович Калаянов, є актуальною, новаторською й заслуговує схвалення ще й тому (і цей аспект чи не один із головних, якщо йдеться про специфіку наукових праць із правознавства), що відповідає і концептуально розшифровує, надаючи практичного втілення, одній зі статей Основного Закону держави. А саме — ст. 3, де законодавчо закріплено норму про те, що саме людина є найвищою цінністю. Ця диспозиція є провідною і в рецензованій монографії Д. Калаянова.

РАДА ВИДАВЦІВ

М. В. ОНІЩУК	— Міністр юстиції України
А. А. СТРИЖАК	— Голова Конституційного Суду України
В. В. ОНОПЕНКО	— Голова Верховного Суду України
С. Ф. ДЕМЧЕНКО	— Голова Вищого господарського суду України
О. І. МЕДВЕДЬКО	— Генеральний прокурор України
Ю. С. ШЕМШУЧЕНКО	— Директор Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України
В. Я. ТАЦІЙ	— Президент Академії правових наук України
В. В. СТАШИС	— Перший проректор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

НАУКОВА РАДА

А. О. СЕЛІВАНОВ, доктор юридичних наук, професор (голова наукової ради),
В. Б. АВЕР'ЯНОВ, доктор юридичних наук, професор,
Л. К. ВОРОНОВА, доктор юридичних наук, професор,
Ю. М. ГРОШЕВИЙ, доктор юридичних наук, професор,
А. П. ЗАКАЛЮК, доктор юридичних наук, професор,
В. С. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, доктор юридичних наук, професор,
В. Т. НОР, доктор юридичних наук, професор,
В. Ф. ОПРИШКО, доктор юридичних наук, професор,
М. І. ПАНОВ, доктор юридичних наук, професор,
Б. М. ПОЛЯКОВ, доктор юридичних наук, професор,
П. М. РАБІНОВИЧ, доктор юридичних наук, професор,
В. І. СЕМЧИК, доктор юридичних наук, професор,
В. А. ТИМОШЕНКО, доктор юридичних наук, професор,
В. І. ЧУШЕНКО, кандидат юридичних наук, професор

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

О. Д. СВЯТОЦЬКИЙ (головний редактор), В. П. ТИХИЙ (перший заступник головного редактора),
Ю. П. БИТЯК, А. М. БОЙКО, В. Ф. БОЙКО, В. І. БОРИСОВ, Ю. Л. БОШИЦЬКИЙ,
В. Д. БРИНЦЕВ, В. Г. БУТКЕВИЧ, В. І. ГУМЕНЮК, Т. Б. ДАНИЛОВА, Т. Г. ЗАХАРЧЕНКО,
Н. І. КАРПАЧОВА, М. І. КОЗЮБРА, В. В. КОМАРОВ, Т. В. КОРНЯКОВА, В. Л. КРОТЮК,
О. Д. КРУПЧАН, Є. Б. КУБКО, Н. С. КУЗНЕЦОВА, О. І. МЕЛЬНИЧЕНКО, М. М. МИКІЄВИЧ,
С. В. МОСТОВЕНКО, Н. М. ОНІЩЕНКО, О. П. ОРЛЮК, А. Й. ОСЕТИНСЬКИЙ, О. В. ПЕТ-
РИШИН, П. Д. ПИЛИПЕНКО, І. Г. ПОБІРЧЕНКО, О. О. ПОГРІБНИЙ, Д. М. ПРИТИКА,
О. Г. ПУШЕНКО, Г. П. СЕРЕДА, В. Ф. СІРЕНКО, О. Ф. СКАКУН, О. В. СКРИПНЮК,
В. В. СТАШИС, М. О. ТЕПЛЮК, І. А. ТИМЧЕНКО, Б. Й. ТИЩИК, В. М. ШАПОВАЛ,
Я. М. ШЕВЧЕНКО, І. Б. ШИЦЬКИЙ

Адреса редакції: 01004, м. Київ, вул. Терещенківська, 46

Розрахунковий рахунок: 2600701024248 в КФ ВАТ «Кредобанк» МФО 321897

Телефони: 537-51-00 (головний редактор); 537-51-10, 246-59-62 (відповідальний секретар)

Факс: 246-59-62

www.pravoua.com.ua

Листування з читачами — тільки на сторінках журналу.

*Відповідальність за достовірність інформації, що міститься в друкованих матеріалах,
несуть автори. Редакція не завжди поділяє авторську точку зору.*

Редагування *О. А. Парадної, Н. П. Сидорської*

Комп'ютерна верстка *О. Р. Карташової*

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія KB № 1053 від 03.11.1994 р.

Підп. до друку 14.07.2009. Формат 70х108/16. Папір офсетний.
Офсетний друк. Ум. друк. арк. **17,85**. Обл.-вид. арк. **13,89**. Зам. 9-702.
Тираж 3 100. Ціна договірна.

Віддруковано у **ЗАТ «ВІПОЛ»**

Україна, 03151, м. Київ, вул. Волинська, 60.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 752 від 27.12.2001 р.